

мемуары

мемуары

Ніл Гілевіч

...

Між роспаччу і надзеяй

Абрыс пройдзенага шляху ў съячтле адной мары

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1960 — 1979

З лёгкай рукі папулярнага савецкага пісьменьніка Ільі Эрэнбурга, які ў 1956 годзе апублікаваў аповесьць «Адліга», паласа часу ў грамадска-палітычным жыцьці краіны працягласцю прыкладна ў дзесяцігоддзе (1954—1964) была названа «хрушчоўскай адлігай» — па імені галоўнага ініцыятара пераменаў генсека КПСС М. С. Хрущова. У палітычным плане асноўны ўпор быў зроблены на разъянчаньне культуры асобы Сталіна, на выкрыцьцё і асуджэньне наступстваў сталінскага дыктатарскага цараваньня. Так, прынамсі, былі успрыніты мною рашэнні і XX-га (1956) і XXII-га (1961) з'ездаў КПСС. Крыху пазней пачну патроху разумець, што на пачатковым этапе барацьба са сталіншчынай і ўсім тым злом, якое ў гэтым слове ўвасаблялася, мела пераважна вонкавы характар. Углыб працэс не пай-

Працяг.
Пачатак
у №2-3 (21-22).

шоў. Пазней, пазней пачнуцца пошуку адказу на пытаньне: а чаму гэты культ асобы ўзынік? На чым ён вырастаў і трymаўся? Калі паводле Канстытуцыі «нашая краіна — самая дэмакратычная ў сьвеце», — дык ніякага культу, ніякай дыктатуры аднаго чалавека не павінна быць, ня можа быць! Ня можа... але ж была! Значыць, наконт сацыялістычнай дэмакратыі далёка ня ўсё адназначна ясна. Сталін — Сталіным, — крыважэрца, дэспат, зрабіў антыленінскі пераварот; ну, а ўсё ягонае атачэнне, усе тыя, што былі ў адной з ім упражцы, — што за людзі, за героі эпохі яны? Стала вядома, што і жонка В. Молатава, старшыні Саўнarkама СССР, была рэпрэсаваная, і жонка М. Калініна, старшыні Прэзідyума Вярхоўнага Савета СССР, г. зн. кірауніка дзяржавы, была ў ГУЛАГу і праз лупу шукала ў рубцах зэкаўскіх сарочак вошы. Неўзабаве палова старых сталінскіх кадраў «загрымелася»: спачатку быў расстралены Л. Беряя, а ў 1957-м былі выкінутыя і з ЦК і з партыі В. Молатаў, Г. Маленкоў, Л. Кагановіч... Ну, а гэтыя, што засталіся ва ўладзе? Чаму пайшлі анекдоты пра «кукурузыніка Мікіту» — кірауніка партыі і ураду? Ды чорт з ёй — з яго кукурузай, але — але чаму ён не вырашае насыпелага і перасыпелага нацыяналынага пытаньня?

І вось, разам з усёй інтэлігенцыяй Беларусі, даведваюся: ён вырашае гэтае пытаньне, вырашае! Толькі — у сваіх імпер-шавіністычных інтарэсах. У Менску ён накрычаў на К. Мазурава, што той, у яго прысутнасці, зрабіў даклад на беларускай мове, а ў Рызе паставіў латышам у прыклад беларусаў, якія «першыя прыйдуць у камунізм», бо не трymаюцца за сваю мову. І скінуў з пасады старшыні Саўнarkама Латвійскай ССР Віліса Даціса, знакамітага пісьменніка, — за недастатковая інтэрнацыянальную лінію, іначай — за нацыяналістычны ўхіл.

Чаму яго пры ўсякай нагодзе — і ў друку, і з трыбуны — называюць «верным ленінцам»? Ён жа не па-ленінску, зусім не па-ленінску праводзіць у шматнацыянальнай дзяржаве культурна-моўную палітыку! У гэтым найважнейшым стратэгічным пытаньні ён ідзе супроты Леніна. Ленінскія наказы-запаветы мы ведаем, помнім — і ад іх не адступім. Будзем змагацца. Нішто ня вечнае пад гэтым небам — не вечна будзе насаджацца тут, у нашай вялікай краіне, і Мікітава дурноцьце.

Так, агулам, думалася-разважалася ў тым часе, пасля XX і XXII з'ездаў КПСС, ня толькі мне, і такі, дастатковая аптымістычны, настрой быў, зразумела, ня толькі майм. Мяркуючы па выступах у друку — і паэтычных, і публіцыстычных — ён быў агульным для паэтаў, празаікаў, драматургаў, эсэїстаў, якіх час крыху пазней ахрысьціў «шасыцідзесятнікамі» і якія пад гэтым найменнем засталіся ў гісторыі літаратуры — расейскай, беларускай, украінскай і іншых рэспублік былога СССР. Для бальшыні «шасыцідзесятнікаў» грунтам іх ідэйнага, духоўнага і маральнага аптымізму была вера ў вяртаньне да Леніна, у аднаўленыне ленінскіх прынцыпаў арганізацыі грамадска-палітычнага, эканамічнага, сацыяльнага і культурнага жыцця ў краіне. Кажу: для бальшыні, але не кажу: для ўсіх, бо былі, несумненна, і тыя, што ўжо тады, задоўгага да г. зв. перабудовы, ведалі гісторыю расейскіх рэвалюцыяў і пераваротаў лепш, у тым ліку і ролю ў гэтай гісторыі Ул. Ульянава-Леніна. Я да такіх дасведчаных ці празарлівых, на вялікі жаль, не належаў. На працягу 1960—1970-х гг. я шмат разоў выказаўся «за Леніна» ў сваіх артыкулах, нататках, прамовах і аж тройчы — у вершах: «Я ня знаю, дзе вашы магілы...», «Ленінскае съвята не прайшло», «Веру ў ленінскія ідэі» (1962, 1970, 1971). У. Бураўкін у гэтыя гады друкаваў вершы «Уладзімір Ільч!..», «Я з твайго неспакойнага племені, Партыя», «У Маўзалеі», «Я твой трубач», «Помнік Леніну ў Варне», «Я — камуніст» і нарэшце — лепшае, бадай, што ім створана — паэму «Ленін думае пра Беларусь» (1977). Некаму падасца неверагодным, але найбольшую даніну Уладзіміру Ільчу з ліку беларускіх паэтаў «шасыцідзесятнікаў» аддаў Р. Барадулін. За апошнія дваццаць гадоў за ім трывала замацавалася рэпутацыя паэта апалітычнага і амаль набожнага. Дык гэта за апошнія дваццаць, а я кажу пра 60-я — 70-я, калі паэт як шчыры выказынік палітычных настроў грамадства ўсім сэрцам гарнуўся да образу Леніна,

да яго ідэяў і вучэнья, заадно — да яго партыі, яго камсамолу і яго юных ленінцаў. «З яснай дарогі ленінскай ніколі нікто ня зьверне!» (1962). Адзін за адным у газетах і часопісах ідуць яго вершы «У Пароніне», «Імя нам — ленінцы», «Чалом табе, Енісею», «Ленін і Каstryчнік шчасьце нам далі», «Ленінец», «Ленінскі пакой», «Імя Леніна», «Гордасць мая, камсамол» невялікая паэма «Брусьель — Лондан. У тумане сонца» (пра зъезд бальшавікоў-ленінцаў у 1903 годзе), «Паэма Каstryчніку» («Каstryчнік, касыцёр твой сывітальнай зарою заняўся над съветам, — запалены ён Ільчовай рукою... Каstryчнік, ні ў чым ты ня знаеш стандарту... Гады не сыцішоць тваёй хады, Каstryчнік, — садоўнік Сусьвету... Вучуся ў цябе я глядзець на съвет, Каstryчнік, — мар маіх правафланговы!»).

Невыпадкова акадэмік М. Лынькоў для юбілейнай брашуры «Летапіс эпохі», прысвячанай 50-годдзю беларускай савецкай літаратуры, у якасці прыкладу распрацоўкі важнай тэмы прыводзіць строфы з верша Р. Барадуліна «Таварыш Партыя» (1961):

Хачу запэўніць я цябе,
Што здзесьнім мы тваю праграму.
Камуны съветлы дзень цяпер
Не за высокімі гарамі.
Хачу, каб ты заўжды была
Такой, як ёсьць, — праўдзівай, шчырай,
Бо з-пад твойго бярэ крыла
Узлёт
наш камсамольскі вырай.

І ня трэба сёняншнім маладым крытыкам зьдзіўляцца і тым больш судзіць беларускіх паэтаў-«шасыцідзесятнікаў» — быў час, быў век, быў эпоха! Ня дзеля апраўданья, а каб лягчэй было зразумець і той час і яго паэтаў, падам адну аналогію з тагачаснай рускай літаратуры. Сёняншнія маладыя чытачы наўрад ці западозраць, што з усіх «шасыцідзесятнікаў» найбольш (і найлепш, найталенавіцей) уславіў Леніна і ленінскія ідэі Андрэй Вазынясенскі — паэт мадэрновы, эксыперыментатар і метафорыст, і, падкрэслім, — беспартыйны. Прыгадайма яго паэму «Ланжумо» (1962—1963) — пра Леніна як сэрца Расіі («Эмігранты селились в Зимнем. А России сердце само — билось в городе с дальним именем Лонжумо»), вершы «Я ў Шушанскім», «Секвойя Леніна» і інш. А можа, ня менш ахвяраваўся на Леніна і другі знакаміты расейскі паэт-«шасыцідзесятнік» Яўген Еўтушэнка? Можа, і ня менш... Ну то і дзякаўваць Богу. У адрозненіе ад некаторых наших «шасыцідзесятнікаў» А. Вазынясенскі не адракаецца ад свайго ленінска-савецкага, беспартыйна-камуністычнага мінулага.

Не отрекусь
от каждой строчки прошлой...

Толпа кликуш
Ждет, хохота, у двери:
«Кус его, кус!»

Все, что сказал, вздохнув, удостоверю.

Не отрекусь.

Што ні кажыце, а пазіцыя сімпатычная. Вартая павагі.

1-га лютага 1960 году я быў залічаны на пасаду выкладчыка кафедры беларускай літаратуры БДУ. Можа б, гэтае залічынне ў штат супрацоўнікаў філфаку адклалася і надалей, але лёс пайшоў насустрач: дацент Дз. Багрова, якая чытала курс лекцыяў па вуснапаэтычнай народнай творчасці, па сямейных абставінах пераехала ў Берасцьце, — і вакансія дасталася мне, з умовай, што буду весьці гэты курс, які чытала яна. Падрыхтоўка яго патрабавала вялікай напружанай працы, бо на вы-

кладаньне фальклору я не разылічаў, і тэму ж дысертациі выбраў не па фальклоры. Не разылічаў я — але разылічыў Гасподзь Бог, і быў Ён у туу часіну надта ласкавы, калі гэтую зрабіў у майм лёссе карэктывроўку — на 25 гадоў прывязаў мяне як выкладчыка і дасылчыка-навукоўца да фальклору. Я з дзіцячых гадоў быў вельмі неабыякавы да вусна-паэтычнай творчасці народу, асабліва песеннай, да мовы казак, прыпевак, прыказак і прымавак. І вось атрымаў узаконеную, ды яшчэ і з зарплатай, магчымасць — акунуща з галавой у гэту невымерную і неаглядную паэтычна-моўную стыхію. Калі ўжо мне наогул было суджана раздвоіцца на дзве іпастасі — пісьменніка і навукоўца, — раздвоіцца, каб у нечым галоўным і ўвесь час спалучацца, — то іпастась фалькларыста, бяспрэчна, была найболыш для мяне як паэта прывабнай. Гэта быў шчаслывы выбар лёсу, ці скажу іначай — жыццядайны падарунак Усівішняга, яго неацэнная ўзнагарода авансам, у прадбачаныні (на тое і Бог!), што гэты аванс я пастараюся, колькі хопіць сілы, апраўдаць.

Успамінаю, з якім энтузіязмам я ўзяўся рыхтаваць гэты курс лекцыяў, як апантана накінуўся на тэарэтычную літаратуру і на фальклорныя тэксты, чытаць якія або перачытваць нанава — прыцэльна — было, божа мой якою насалодай! Колькі адкрываў для сябе паэтычных цудаў, пярлінак мастацкай мовы, геніяльных паваратай фабулы і сюжэту, дасканалых кампазіцыйных прыёмаў! А якія ўзоры дасыціп-насыці, іранічнай і саркастичнай зъедлівасці, якія фантастычныя гратэскі і неверагодныя гіпербалы, якія асъляпляльныя фейерверкі мудраслоўя! Якія сусьветна-маштабныя і ў той жа час нацыянальна самабытныя формулы народнай філасофіі і маралі!.. Якою незамененнай школай можа ўсё гэта стаць для маладога філолага, лінгвіста і літаратуразнаўцы, дый для будучага паэта ці пісьменніка, калі прыпасыці і прырасыці да яго душой!..

Першую лекцыю я прачытагаў першакурснікам у іх першы дзень ва ўніверсітэце. Па сутнасці, гэта была ня лекцыя, а гутарка аб tym, што такое фальклор наогул, чым вызначаецца беларуская народная паэзія і чаму яе трэба ведаць. Вядома ж, гутарка досыць-такі эмацыянальная, іначай гаварыць пра свой прадмет я проста ня мог. І пераканаўся, што такі стыль падачы навуковай інфармацыі студэнтам пада-баецца. І хутка зрабіў выснову: калі нават часам інфармацыю я пацясьню эмацыйнай прапагандай роднага слова, роднай культуры і духоўнасці, — страты можа і ня быць, а наадварот — можа быць выйгрыш. Інфармацыі — мора-акіян, усю яе, як ні стараіся, не падасі, студэнты будуць здабываць яе самі, калі іх запаліць, захапіць і прывабіць радасцю спазнаньня Вялікай Пазії, Красы і Сілы Роднага Слова. Так і «чытаў» я ўсе 25 гадоў свае лекцыі, гэтак жа і праводзіў практычныя заняткі. Многія былья студэнты прыгадваюць, што менавіта на маіх практычных яны ўпершыню пачулі беларускія народныя песні ў выкананыні нашага вялікага съпевака Міхася Забэйды. Так, кружэлку з яго песнімі і маленъкі «прайгравальнік» я прыносіў у аўдыторыю з дому, — ніякіх адмысловых кабінетаў з належным абсталіваньнем тады яшчэ на філфаку не было.

Дарэчы, тая першая кружэлка з песнімі Забэйды была падарункам самога съпевака — яе прывезла Ніна Іванаўна з Прагі ў чэрвені 1962 году. Калі яна ад'язджала ў круіз па Дунаі і я ўбачыў у раскладзе круізу, што турысты будуць у Празе, я папрасіў яе абавязкова наведаць Забэйду. І ёй удалося гэта зрабіць: замест экспкурсіі па горадзе яна амаль цэлы дзень правяла ў гасціях у Міхася Іванавіча, ён шмат цікавага расказаў ёй пра сябе, двойчы вадзіў у кавярню, дзе ў яго быў персанальны столік, а на развязаньне падарыў кружэлку (праз колькі гадоў падорыць і яшчэ адну). А Ніна Іванаўна падарыла яму на ўспамін фотаздымак, на якім нас трое — яна, я і наш трохгадовы Сяргей. Здымак гэты, расказвалі пасыя мае знаёмыя, якія пабывалі ў Забэйды, стаяў у яго на самым відным мейсцы на высокай камодзе. З таго чаму ў нас завязалася на доўгія гады перапіска, я пасылаў Міхаілу Іванавічу

свае манаграфіі пра песеннную творчасць беларусаў і выдадзеныя мной тамы беларускіх народных песень.

Восеньню 1960-га я апублікаваў у «ЛіМе» верш «Роднае слова», на які звярнулі ўвагу ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі, бо дагэтуль з такім адкрытым заступніцтвам за роднае слова нікто ў тагачасным друку не выступаў. Так пачалася мая пажыццёвая эпапея змаганьня за мову народу і радком паэзіі, і словам газетнай публіцыстыкі, і словам з трывуны. За гэтым вершам неўзабаве загучаць адзін за адным іншыя — спыніца і адступіць я ўжо ня мог. Праз 40 гадоў вершаў аб гэтым і ў імя гэтага будзе каля дзіўюх соценъ, артыкулаў — у два разы больш. Так акрэслілася галоўная тэма ўсёй маёй творчасці і галоўная справа жыцця.

111

У кастрычніку вырашылася, нарэшце, пытаныне аб маёй паездцы ў Балгарыю. Дапамог П. М. Машэрой, які ў той час быў другім сакратаром ЦК КПБ: на нейкім съязце беларускай літаратуры ў Маскве (тады іх праводзілася шмат) я ўлучыў момант і паскардзіўся Машэраву, што яшчэ ў пачатку году Саюз пісьменнікаў Балгары запрасіў мяне на трэх тыдні ў госьці — як персыпктывнага перакладчыка, і СП СССР блаславіў маю паездку, але справа тармозіца ў Беларусі. Пётр Міронавіч паабяцаў пацікавіца май пытаннем і дагамагчы. І слова стрымаў. 6-га лістапада, у нядзелью, уж пад вечар я прыляжеў у Сафію. Добра, што даў сам тэлеграму Дз. Мятодзіеву (ён ініцыяваў запрашэнне), бо чыноўнікі з СП СССР не паведамілі ў СП Балгары аб маём прылёце, і калі б не мая тэлеграма знаёмаму паэту — я апынуўся б у непрыемным становішчы. Дзімітр забраў мяне да сябе, і дзве начыя начаваў у яго — СП на съята не працаўаў.

І ў час той першай паездкі ў Балгарыю і ўсіх наступных (а іх было каля пятнаццаці, двойчы жыць па трэх месяцах) я рабіў съцісля дзёнынікавыя запісы сваіх «адкрыццяў»-уражаньняў. Падрабязна спыняцца на іх тут, не выпадае, можа, апублікуюцца калі-небудзь іншым разам. Таму скажу толькі пра адно — самае галоўнае, самае «уразылівае ўражаньне»: у Балгары, як і павінна быць, скроў і ўсюды пануе балгарская мова. Уся жыццядзейнасць дзяржаўнага арганізму сто на сто забясьпечаная родным словам і трymаецца на пачуцці нацыянальнай годнасці, на павазе да сябе, да сваёй культуры і гісторыі, да сваіх традыцый і звычаяў. «Вось адкрыццё! — усклікне іранічна чытач. — Хіба да паездкі ў Балгарыю ты гэтага ня ведаў? Хіба ў незалежнай самастойнай краіне можа быць іначай — родная мова можа быць бясправнай і выціснутай на задворкі?»

Ведаў, шаноўны мой дружка чытач, ведаў! Але ведаў, як гэта кажуць, тэарэтычна. Я ўпершыню апынуўся за мяжой і менавіта ў славянскай краіне, самай дружалюбнай нам, амаль савецкай рэспубліцы, дзе руская мова вывучаляса ў кожнай школе і дзе — аднак жа — на кожным кроку, куды ні ступлю, ні зайду, ні падамся — гучыць толькі балгарская мова. Адкрыццё было ня ў гэтым наглядным пацьвярджэнні таго, што я ведаў. Адкрыццё адбылося ў маёй душы, у маёй съядомасці. Зрэшты, можа, і не адкрыццё, а проста азарэнне. Я хадзіў вуліцамі — і ўранку, і днём, і ўвечары — глядзеў-прыглядаўся, і слухаў-прыслушоўваўся, і думаў, і думаў, і думаў, і паўтараў сабе моўкі і паўтараў: «Дык вось жа як можна жыць, аказываецца! Амаль жа такая славянская сацыялістычная рэспубліка, як Беларусь! І насельніцтва амаль столькі ж. А па тэрыторыі ледзь ня ў два разы меншая. Дык што ж гэта такое сталася на белым съвеце, што балгары жывуць, як балгары, а мы, беларусы — як чорт ведае хто! Не як гаспадары на сваёй зямлі, у сваім доме, а як беспраўныя прымакі ці чалянднікі. Хіба гэта Гасподзь Бог асуздзіў нас на такую нядолю? Не можа быць! Дык а хто тады, хто?»

Вось з такім галоўным «уражаньнем» вярнуўся я з першай замежнай паездкі дадому. Падзяліўся ім з Нінай Іванаўнай, пагаварылі, паўзыхалі, памеркаваліся.

Параіла трymаць «адкрыццё» пры сабе, бо ў другі раз ня пусьцяць паехаць. Што праўда, то праўда. Аб усім убачаным і пачутым, што пярэчыць нашым ідэалагічным стэрэатыпам, трэба маўчаць, трэба трymаць язык за зубамі. Значыць, крыўду і горыч і боль заганяць глыбей у нутро — хай накапліваюцца? Выйсьця ім не даваць? Нават у вершах, у вобразна-сімвалічных паралелях і асацыяцый? У асацыяцый можна, але хто да іх зъмястоўнай сутнасці дойдзе, дакапаецца?

У другі раз я паеду ў Балгарыю праз два з гакам гады, у сакавіку 1963-га. Усяго праз некалькі дзён пасля абароны дысертацыі. На гэты раз — тэрмінам на тры месяцы. У Маскве ў Саюзе пісьменнікаў, які афармляў дакументы і выпраўляў мяне ў паездку, чарговым «дзяжурным сакратаром» быў якраз Пятрусь Броўка, і ён параіў, хутчай патрабаваў, каб я затрымаўся на два дні і пабываў на вельмі важным пленуме праўлення СП СССР: будуць абміркоўваць, дакладней судзіць адступнікаў ад партыйнай лініі ў літаратуры — Я. Еўтушэнку за «Аўтабіяграфію» ў «Шпігелі», А. Вазынясенскага за штосыці, В. Аксёна, яшчэ кагось. «Вам будзе вельмі карысна паслухаць, бо ў Балгарыі будуць пытацца пра апошнія падзеі ў нашым літаратурным жыцці», — сказаў Броўка і павёў мяне да старшыні СП СССР Мікалая Ціханава, каб той падпісаў мне пропуск на Пленум. Мог бы, канешне, без мяне зайсьці, але — трэба ведаць Петруся Усыцінавіча. «Хадзем, хадзем, пазнаёміцеся з Мікалаем Сямёновічам, ня лішне будзе...» Ну і пазнаёміў. Ціханаў здаўся мне якімсьці асавела-сонным, раўнадушным, няветліва зіркнуў, моўчкі падаў мне пацінцу мяккую далонь. Пропуск я атрымаў, і пабываў на пагроме маіх літаратурных равеснікаў, з якіх я асабліва цаніў як паэта моцнай публіцыстычнай хваткі Еўтушэнку. Ах жа як гваздалі яго за ту юшчансную «Аўтабіяграфію!» (Пазыней я прачытаю яе і ў захапленыне не прыйду — збянятэжыць нарцысізм і выхваляньне). Таўклі ня толькі за ідэйна-палітычную нестаноўкасць пазыцыі, але і за нясыціласць, за эгацэнтрызм (С. Міхалкоў), за самалюбаваныне. Зыдзівіла, што не адно «мэтры» і «аксакалы» пясочылі вінаватых, — па вялікім рахунку (адрыў ад жыцця народу) выдаў ім і прадстаўнік нашага пакалення Ч. Айтматаў. Калі выйшаў за трывалу і пачаў гаварыць Еўтушэнка — яму стаў кідаць рэплікі з презідыму масыцты украінскі драматург Ал. Карнійчук. Еўтушэнка папрасіў не перабіваць. «Ды я не могу маўчаць, калі вы не разумееце таго, што і дзеці разумеюць!» — узвіўся высокім праўзывільным голасам, амаль фальцэтам, Карнійчук. Закончыць выступленыне «падсуднаму» усё ж далі. Слова Вазынясенскага было больш разважлівым і, здаецца, больш пакаяльным.

На гэты раз у Балгарыю я паехаў паводле пагаднення між Саюзамі пісьменнікаў дзіявюх краінаў на тры месяцы (на палавіну дамоўленага тэрміну, яшчэ на тры паеду ў 1967-м). Галоўнай мэтай майго знаходжання там было: першае — вывучынне мовы, літаратуры і гісторыі краіны; другое — спасыціжэньне нацыянальнага духу, менталітэту народу, асваеныне яго культуры, яго побыту; трэцяе — завязваныне знаёмства і сяброўскіх кантактаў з балгарскімі паэтамі, перакладаў з якіх мною ўжо было зроблена столькі, што перад ад'ездам я аднёс у выдавецтва досьцік аб'ёмную — на 7000 радкоў — анталогію (выйдзе толькі праз два гады, пад называй «Ад стром балканскіх»). І ў першым і ў другім мне якраз і дапамагалі мае новыя сябры, якіх у Сафіі стала ў мяне вельмі шмат, асабліва з паэтай і пісьменнікай майго пакалення. Шмат — і на ўсё жыццё. Назаву тут хоць некаторых: Андрэй Германаў, Іван Давыдкаў, Найдзен Вылчаў, Анастас Стаянаў, Любамір Леўчаў, Георгі Джагараў, Павел Мацеў, Слаў Караславаў, Нікола Інджоў, Марка Ганчаў, Георгі Струмскі, Петыр Караангаў, Нікалай Хрыстозаў, Дамян Дамянаў, Эўцім Эўцімаў, Аляксандр Міланаў, Дзімітр Стэфанаў, Петыр Аліпіеў, Стэфан Паптонеў і яшчэ, і яшчэ... Колькі сустрэчаў, колькі сумесных паездак па краіне, колькі гутарак за бяседным віном і філіжанкай кавы!.. І як жа ўсе яны дапамаглі мне зразумець Балгарыю і балгарына! І зразумець лёс Беларусі — чаму ён гэткі.

Я скарыстоўваў кожную магчымасць паехаць хоць у маленькае падарожжа па краіне, у нейкі горад ці гарадок, на сустрэчу з чыгачамі ці на іх знакамітых «надпяранія» (фальклорны фестывалі), на радзіму каго-небудзь з сяброў, — і ўсюды бачыў адно: пашану людзей да помнікаў сваёй гісторыі і культуры, да сваіх нацыянальных святыняў, павагу да свайго самабытнага ўкладу жыцця, да сваіх звычаяў і традыцый, і ўсюды адчуваў адно: я — у Балгарыі, бо наўкол мяне — Балгарыя і ўсё балгарскае, — усё, што ёсьць, усё чыста: і храмы, і тэатры, і школы, і прэса ў кіесках, і кнігі ў кнігарнях, і шыльды на дамах, і назвы вуліцаў, і свае балгарскія гатункі віна і ракі (гарэлкі), і свае балгарскія песні ў дварах, і свае танцы — хора, ручаніца — на людных плошчах у святочныя дні, і цалкам на роднай мове тэлебачаныне і радыё... — усё балгарскае, усё! Як гэтак жа, несумненна, у Венгрыйі ўсё венгерскае, а ў Чэхіі ўсё чэшскае, а ў Сербіі ўсё сербскае, а ў Нарвегіі ўсё нарвежскае, і г. д., і г. д., і г. д. — ва ўсіх краінах, ня большых за Беларусь, а нават і ў нашмат (у два, у тры, у пяць разоў) меншых. А ў нас, у Беларусі? А што ў нас? Дзе дзелася ў нас усё наша, беларускае? Чаму мне ідзе ідзе на памяць поўнае трагізму купалаўскае акрэсленне: «аж не нашай наша Бацькаўшчына стала»? Чаму я тут, ходзячы вуліцамі Сафіі, з горкай усьмешкай успамінаю «Прадмову» Багушэвіча: «Якаясь маленькая Булгарыя — са жменя таго народу...» Чаму ўжо тады наш першы вялікі паэт зайдзросціць Балгарыі? А таму, што яна не бяздольная, як Беларусь, мова яе — не ў загоне, на зыдзек ня пушчана, як нашая. Так, «народу жменя» — але якога народу! Амаль пяць стагоддзяў у асманскім ярме — і не зламаўся, пранёс у душы веру ў сябе, у сваю нацыянальную годнасць і — у Роднае Слова!..

111

Летам наступнага 1964 году я, разам з дацэнтам філфаку лінгвістам Паўлам Шубам, паехаў па камандзіроўцы БДУ ў Беласток — чытаць лекцыі па беларускай літаратуре на настаўніцкіх курсах. Скарystалі магчымасць (расклад дазволіў) пабыць адзін дзень і ў Варшаве, і адзін дзень у Гданьску, на экспкурсіі ў «воўчым логаве» Гітлера пад Кентшынам. А мне ўдалося — больш вольнага чаму аказалася — пабыць і ў Кракаве на Вавелі, і ў Пароніна (ну, а як жа: хата, у якой жыў Ленін!). А яшчэ адзін студэнт звязі мянэ на сваім двухколавым матацыкле (першы раз у жыцці ехаў у касцы) на мяжу з Беларусью, дзе за парослай кустоўем выгібастай рэчкай — родная вёска Кастуся Каліноўскага, і такая ж самая ў съпелых, ящэ ня кошаных травах лугавіна, зусім такая ж самая зямля, але — там Беларусь, а тут, дзе я стаю — Польшча. Чаму? Чаму, калі і тут — наўсцяж — жывуць беларусы, і такія ж беларускія вёскі, хаты і агароды, і ўсё такое ж самае беларускае, толькі ў мове (спыняліся, заговорвалі) ўжо праскокаўацьпольскія слоўцы ці на польскі лад моўленыя нашы. Чаму, калі 20 гадоў назад гэтай мяжы тут не было — была нашмат далей на заход?.. Той жа студэнт тады ж звязі мянэ і ў старажытны Супрасль, да рэштак муруў знакамітага кляштара, у якім быў створаны вядомы ўсіму культурнаму съвету помнік усходнеславянскай мовы «Супрасльскі летапіс», часціну якога пазней (у 1966) я разглядаў у Любляне ў галоўнай бібліятэцы Славеніі (яна і Універсітэцкая і Дзяржаўная). Я прысёў на нейкі абломак съцяны (ці мураванай агароджы?), доўга глядзеў на руіны, парослыя бур'янам, на запусьценыне вокала іх, і маўчаў. Пра нішто ў маладога чалавека не пытаў, усё было зразумела. І было гэтак жа сумна і горка, як бывала шмат-шмат разоў і на іншых руінах нашых нацыянальных святыняў — і разбураных часам, і зьнішчаных ворагамі беларушчыны, і паваленых нашай абыякавасцю (ого, якая яна ёсьць сіла!), як і на зруйнаваных, здратаваных і апаскуджаных магілах нашых вялікіх прашчураў. Пра што думаў? Пра тое, што ў снені 1944-га рабы, сухарукі, плюгавы садыст і параноік Сосо Джугашвілі аддаў палякам нашую Беласточчыну, ён жа ў каstryчніку 1940-га аддаў жамойтам наш Віленскі край... А заход Смаленшчыны, а заход Браншчыны!.. Тыя тужлівия думкі ўжо не

будуць пакідаць мяне ніколі, ні на адзін дзень, і аднойчы, праз шмат гадоў, прагаворацца радкамі верша: «Перад картай Радзімы» (1993):

На абрыс Радзімы глянуў зноў —
І ў цямрэла неба грамавое!
Людзі! Колькі ёсьць праклённых слоў
У сьвятой і вечнай нашай мове —
Я прашу вас: па апошні ўздых,
Аж пакуль не прыме дол съмяротны,—
Праклінайце! Праклінайце тых,
Хто абрэзай колісь край наш родны!

На курсах у Беластоку вучылася тым летам настаўніца Насьця Майсеня, муж якой Каство Майсеня быў вядомым актывістам беларускага культурнага руху на Беласточчыне. Жылі яны ў мястэчку Гайнавка. (Як мне было непрыемна там і чыгачь і чуць Гайнувка — Hajnovka! Думалася, вось так і Навагарадак перакроілі калісьці, даўным-даўно, у Навагрудак, а Гароднё-Горадзен — у Гродно, а Берасьце — у Бжэсцце-Брэст, а Каралеўшчыну — у Крулеўшчыну і г. д. і г. д. і г. д. Божа, колькі ж такога спакон веку нашага на нашай жа Зямлі палякі перакруцілі на свой лад, і мы да гэтага часу не адкруцілі назад, да гэтага часу карыстаємся і тым самым працуем на чужую гісторыю — на гісторыю колішніх каланізатораў!). Дарэчы, Насьця Майсеня, на маю просьбу, запісала некалькі дзесяткаў народных беларускіх песень Беласточчны, якія і цяпер захоўваюцца ў май архіве. Дык вось Майсені на адзін з выхадных запрасілі мяне ў Гайнавку, да сябе ў госьці, начаваў з суботы на нядзелю ў іх, у прасторным драўлянім доме, а назаўтра паехалі ў адну з недалёкіх вёсак на «фест», дзе было процыма народу і панаваў дух беларушчыны ў выразнай праваслаўнай акрасе (той куток — спрэс праваслаўны). Зъезьдзілі да партызанскіх магілаў у Белавежскай пушчы — на адкрыццё помніка. А затым невялікай кампаніяй атаябаваліся на высокім абрывістым беразе надзіва хуткаплыннай Нараўкі. Вядома ж, з бутэлькамі і закускай. І тут мне давялося перажыць вельмі драматычны момант, які пасыля кожны раз успамінаў, цяжка хмурнеючы і з болем у сэрцы. Пасыля якой там чаркі (а я ў сьпёку ужываць зельле не могу, таму быў цвярозы) адзін з мясцовых актывістаў, мужчына гадоў сарака з тыповым вясковым ablіччам, адвёў мяне ад ужо гаманлівага кружка сяброў метраў на дзесяць убок, наблізіўся тварам да самага твару мне і няголасна запытаў: «Вы ведаеце, што яны тут з намі рабілі і робяць, ці ня ведаеце? Я тут партызаніў, змагаўся за Беларусь, а яны нас выбівалі, растрэльвалі нашы сем'і, і тады пад немцамі і пасыля — у сорак пяттым і сорак шостым, цэлья вёскі выпальвалі... Вы гэта ведаеце ці не?» — павышаў ён, гэтак гаворачы, голас. Затым — губы яго заторгаліся, крывіліся, з воч пацяклі сылёзы, ён моцна схапіў мяне загрудкі — абедзіўюма рукамі за борцікі расшпіленай кашулі, аж я спужаўся, што яна зараз трэсце, і трасучы мяне, п'янім голасам закрычаў: «Нашто вы нас тут пакінулі, га? Чаму вы нас ім прадалі, га? Вы ведаеце, што яны з намі, беларусамі робяць, га?...» Вызваліўшыся з яго рук, я пачаў яму нешта тлумачыць, гаварыць пра Сталіна, пра геапалітыку, і ён трохі супакоіўся, дастаў хусыцінку, выцер вочы і скажаў: «Ладна, хадземце вып'ем...»

Гэтакіх шчырых сылёз тут — сылёз гнеўнае крыўды, абурэння, зьняможанастыці і адчаю — я не чакаў. Ды і ня ведаў я, што тут і пад немцамі і пасыля вызваленія вытваралі «акаўцы» і якая гвалтоўная паланізацыя ідзе цяпер. А што мы, савецкія беларусы, ведалі ўвогуле — апрача таго, што было ў савецкіх падручніках, у савецкай прэсе, у савецкім эфіры? Што мы ведалі? И вось — гатыя страшныя п'яніны мужчынскія сылёзы. И гэты — на ўсё жыццё запалы мне ў душу — нясыцерпна-балочны крик: «Нашто вы нас тут пакінулі, га?.. Чаму вы нас ім прадалі?..»

Мы — іх — прадалі... Ну, выходзіць, так. Калі «мы» — гэта ўсе жыхары Беларусі, усе грамадзяне БССР, дык мы ўсе і вінаватыя, бо ніхто ж, ніводзін з нас не заступіўся — тады, у сінегні 1944-га, ніхто не запратэставаў, нават і не піснуў. Ну, а каб

хтось і піснуў, і выказаў пратэст? Што — Сталін пачуў бы і пайшоў насустреч? Пашкадаваў бы Беларусь і пакіраваўся пачуцьцём справядлівасці? Съмешна падумаць. Так што — прадалі Беластрочыну ня мы. Як і Віленшчыну. Хто прадаў і чаму, — вядома, у нас, у беларусаў, творцы нашай гісторыі не пыталіся. Нашая ж віна ў тым, што мы кепска ўсё гэта ўсьведамляем і мала гэтай праўдай пранікаемся. У 1922 годзе Якуб Колас яшчэ пратэставаў адкрыта ў друку: «Нас — падзялі. Хто? Чужаніцы! Цёмных дарог махляры.» Праз шэсцьць гадоў Але́сь Дудар выказаў гэты ж пратэст ужо кансьпіратыўна — пусьці па руках верш «Пасеклі край наш папалам». Коласу — сышло, бо дыктатура яшчэ была не дарэшты азъвярэўшы, а Дудар паплаціўся — на трох гады быў высланы з Беларусі (пазней — расстраляны). Пасля 1937-га адзіна права ўсіх насельнікаў краіны было — маўчаць, ну і даносіць на тых, хто «піснуў». Але адны маўчалі, цямрэючы ад разумення трагедыі, якая спасцігла Бацькаўшчыну, а другія — па прычыне поўнага неразумення свайго становішча, свайго беларускага лёсу, і такіх — нацыянальна «паралізаваных», замбаваных — была, на вялікі жаль, бальшыня, можна сказаць, пагалоўная маса.

Уважлівы і разумны Кастусь Майсеня, у размовах з якім я быў даверліва шчырым, канешна ж, адчуў, што мне баліць, і зразумеў, чаго мне і такім, як я, у БССР нестae — дасьвেдчанасці, неабходнай літаратуры. Думаю, з гэткіх меркаванняў ён падарыў мне на ад'езд адну выдадзеную на Захадзе беларускую кнігу, якую я вёз дадому ў поўным сэнсе слова запазухай (асабліва паршыва пачуваўся на граніцы). Толькі праз 30 гадоў гэты твор будзе выдадзены і ў нас — спакойна, без трымцення і ажыятажу. Кніга называецца «Цячэ з-пад Святой гары Нёман», аўтар — Юрка Віцьбіч.

111

У лістападзе 1965 году адбылося маё баявое «хрышчэнне» ў якасці «зацятага нацыяналіста» на адкрытай публічнай трывуне. У Менску, у зале нашага СП, праходзіла Усесаюзная нарада перакладчыкаў мастацкай літаратуры. Было шмат гасцей з Масквы, з Ленінграда, з саюзных і аўтаномных рэспублік — творцаў шырока вядомых, паважаных, аўтарытэтных. Месцам гэтай нарады, якая ў палітычным асьпекце сімвалізавала дружбу брацкіх народоў, Менск быў абраны невыпадкова: сталіца самай інтэрнацыянальнай — па агульнаму прызнанню — рэспублікі. Рэспубліка, якая «задае тон і паказвае прыклад» (прыгадаем Хрушчова: «беларусы першыя прыйдуць у камунізм»). І ЦК КПБ і кіраўніцтва СП (старшынёй яшчэ быў Броўка) вельмі хацеў, каб акцыя стала ў гэтым сэнсе паказальнай — каб усё прайшло «без сучка і задзірынкі» і ў звыш цёплай атмасфэры выключнага брацкага ўзаемаразумення. І вось запланаваны троумф быў, можна сказаць, тарпедзіраваны адной «недарэчнай» прамовай. Як аказалася, зусім неспадзяванай ня толькі для нашага начальнства і нашай беларускай паловы залы, але і для настроенных на суцэльнае съяўта гасцей. Цытую сваё выступленыне па стэнаграме(тэксту не пісаў, у руках быў толькі лісток з «тэзісамі»):

«Галоўная прычына, пра якую трэба гаварыць на ўесь голас, — гэта грэблівая адносіны да беларускай мовы і культуры, якія назіраюцца ў рэспублікі, і перш за ўсё — у школах рэспублікі. (...) Сённяня ў гарадах рэспублікі беларускіх школ няма. У тым ліку і ў сталіцы БССР — у Менску. Няма такіх школ, у якіх бы ўсе прадметы выкладаліся на беларускай мове. У лепшым выпадку ёсьць школы, дзе беларуская мова выкладаецца як прадмет, і то ён самы апошні па колькасці гадзін і па агульных да яго адносінах. Ёсьць у нас школы на англійскай мове, на нямецкай, на французскай, але школ, дзе б усё навучаньне і выхаваньне вялося на беларускай мове, — такіх школ няма. І гэта ня толькі ў Менску, але і ва ўсіх гарадах Беларусі.

Гэтым летам я трапіў у такую, здавалася б, глыбінку — у Braslaўskі раён. І там вясковая школа — руская, усё выкладаньне ў ёй вядзеца на рускай мове. Справы

дайшлі да таго, што паступіла інструкцыя — беларускую літаратуру ў школах выкладаць на рускай мове. Цяпер Купала, Колас, Кузьма Чорны і іншыя нашы пісьменьнікі вывучаюцца беларускім дзецьмі на рускай мове. Што гэта такое? (ажыўленыне ў зале). Ды Купала і Колас у труне перавярнуліся б, калі б даведаліся, што іх творы беларускія дзецы вывучаюць не на роднай мове!

<...> Чытацкая база на беларускай мове звужаецца катастрофічна, скажам адкрыта. Што такое наша беларуская нацыянальнае выдавецтва? Па ідэі яно павінна існаваць іменна як нацыянальнае, г. зн. перш за ўсё павінна задавальняць патрэбы ў разьвіцьці беларускай нацыянальнай культуры. Але яно перастала быць такім. Па маіх падліках, пяць шостых іці, прынамі, чатыры пятых паперы з усяго выдавецтва гаана пажырае не нацыянальная культура. Як жа можна гаварыць аб разьвіцьці перакладчыцкай справы, калі мы знаходзімся ў такім становішчы?..

<...> Дык вось: да той пары, пакуль (...) маё дзіця будзе прыбягаць з вуліцы ў сялязах і крычаць мне: «Нашто ты вучыш мяне беларускай мове, мяне хлопчыкі б'юць кулакамі, калі я гавару па беларуску!» — да той пары, выбачайце, я не веру ў магчымасці разьвіцьця беларускага мастацтва перакладу ў нашай рэспубліцы (апладысменты).»

Запланаванае Масквой і Менскам съвята было падсапсаванае. І досыць прыкметна. Гэта адразу адчулася на настроі ў зале. Адны — станоўча ўзбудзіліся маёй прамовай, зашанталіся, загулі. Другія — як бы сумеліся, зъянтэжыліся, разгубіліся: «дык што ж гэта такое?» Праз аднаго ці двух выступоўцаў быў абвешчаны перапынак. Адчуўшы, што перахваляваўся, я вырашыў выйсці на вуліцу — пабыць сам-насам, каб трохі супакоіцца. Кінуцца да мяне з пахвалой ніхто са сваіх не пасьпяшаўся — па зразумелай прычыне: небясьпечна. З гасьцей толькі адзін малдаванін Грыгорэ Віеру пераняў мяне, на выхадзе з залы, сказаў: «Давайце пазнаёмімся» і горача павіншаваў з прамовай, якая, было бачна, зрабіла на яго ўражаныне. «Вельмі съмелае, мужнае выступленыне», — сказаў, моцна паціскаючы руку. І далікатна запрасіў на вечар да сябе, у нумар гасьцініцы: «Калі не супроць, я запрашу і Барадуліна. Больш нікога». А ў двары, воддаль ад ганку, стаяў, кагосці чакаючы, мой калега па кафедры дацэнт Іван Навуменка (будучы доктар і акадэмік). Ён запыніў мяне, паблажліва сунуў сваю правую пяцярню мне ў чупрыну і ласкова, але асу́дкальна сказаў: «Пашкадуй гэту сваю кучаравую, Ніле! У цябе ж сям'я».

Я ледзьве стрымаўся, каб не нагрубіць, але адказаў спакойна: «Дзякую за перасыярогу, Іване. Але! Я пашкадую сваю, ты — сваю. І што ў выніку?.. Шкадаваць сябе — гэта мы ўмееем. А хто пашкадуе няшчасны народ, у якога адбіраюць мову? Ну давай будзем маўчаць. Але для каго тады мы на гэтай мове пішам?» — «Дык я ж не кажу, што трэба маўчаць, толькі ня трэба так рэзка, гэта я табе па-сяброўску!» І дадаў, чамусьці раптам узлаваўшыся: «Ты героя з сябе не рабі! Ты думаеш, я маўчу? Проста ты нічога ня ведаеш...» — «Ну такі ня ведаю!» — адказаў я і падаўся на вуліцу. (У канцы 80-х, калі я працаўаў у Саюзе пісьменьнікаў, дакладна гэтак скажа мне ў сядзіты пісьме І. Шамякін: «Адзін ты герой, адзін ты ваюеш! А чаму ты маўчаў раней?». Апошняе, помню, мяне рассміяшыла).

Вечарам, па заканчэнні нарады, Віеру, Барадулін і я пайшлі разам у гасьцініцу «Беларусь», дзе кватараўаў наш новы знаёмы. (Гадоў праз дваццаць гэтую гасьцініцу — неапрайдана і па-дурному пераімяньюць).

Пакуль Грыгорэ зъбегаў у буфет па шклянкі (ці па хлеб?), у нумары адбылася незабытная сцэнка. Барадулін раптам стаў на адно калена, схапіў маю руку, тройчы пацалаваў і запальна, імпэтна прагаварыў: «Забудзем усё благое, любы Сямёновіч, — каб і не ўспамінаць! Як і не было яго між намі!» Я нават трохі зъянтэжыўся ад такога тэатральнага жэсту. — «Ну, гэта ўжо «не до чега», на калена падаць, — сказаў. — А прапанову я прымаю, браток, з усёй шчырасыцю. Нам трэба трymацца разам, ёсьць у імя чаго, сам разумееш...» Калі пачалі чаркавацца адборным

малдаўскім канъяком — выпілі і за гэта. «За нашу з Рыгорам дружбу», — звярнуўся я да Віеру, не пасьвячаючы яго ў тонкасці справы. Як мне тады хацелася верыць, што будзем трymацца разам, бо ёсьць у імя чаго!.. Бо калі не яднацца, не сябраваць, не ісьці поплеч, — каму гэта будзе на карысыць і на радасыць? Беларусі? Беларускай мове і літаратуры? Не! Ворагам беларушчыны паслужым, незычліўцам нашым паспрыяем. Паможам ім дасягнуць яшчэ большых посьпехаў у вынішчэнні нашай мовы, у выграўленні нашай души. І што ж аднойчы нам скажуць нашчадкі? Падзякуюць за разум і мудрасыць?.. Так што — вось табе мая рука, браток!

Мая «нацыяналістычна» вылазка на сьвяце дружбы народаў і літаратураў, вядома, незадуванай не засталася. Адчуў гэта па больш стрыманых, халодных адносінах да мяне людзей афіцыйных, партыйна-савецкіх службоўцаў і, з другога боку, больш прыязных і даверлівых тых пісьменьнікаў і навукоўцаў, якім балела тоё ж, што і мене.

Праз паўгода, у маі 1966-га, мне выпала ў другі раз публічна і з досьць высокай tryбуны сказаць пра набалелае — пра тое, да чаго даведзена ў Беларусі беларуская школа, беларуская книга і беларуская мова ўвогуле. Сталася гэта на V з'ездзе пісьменнікаў рэспублікі — на tym самым, дзе ўпершыню моцнае, вострае слова ў абарону прадуктіўнай літаратуры сказаў Васіль Быкаў. У той час першым сакратаром ЦК КПБ быў ужо П. М. Машэрой, і ён прысутнічаў на з'ездзе, прынамсі, у першы дзень, калі мне далі слова — на што я і разылічваў: вельмі хацеў, каб высокое партыйнае кіраўніцтва маё выступленне пачула. Натуральна, былі на з'ездзе і госьці з усіх рэспублік. Гаварыў я, канешна ж «па-пісанаму», каб не ўпусціць што-небудзь важнае. Тым больш, што падаваў у тэксьце некаторыя красамоўныя лічбы.

У пачатку прамовы я прывёў цытату з К. Паўстоўскага, якую выпісаў з яго кнігі і ўжо даўно шукаў выйгрышны момант, каб яе публічна агаласіць. «По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку — дикарь. Он вредоносен по самой своей сути. Потому что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа.» «Як шкада, — сказаў я на адным дыханні, закончыўшы цытату, — што гэтыя слова ня вывешаны на самым відным месцы ў кожнай школе нашай рэспублікі!» У зале хоць і ня ўсе, але многія дружна запляскалі — Канстанціну Георгіевічу, вядома. Гэта мне прыдало ўпэўненасыці і спакою. Спыніўшыся на некаторых праблемах патрыятычнага выхавання моладзі, перайшоў да галоўнага.

«І тут — хочаш ня хочаш, а трэба гаварыць пра самае балочае. Я мушу зноў гаварыць пра нашу мову, бо, калі мы не будзем гаварыць аб мове, марнымі і непатрэбнымі будуть усе нашы размовы аб літаратуры. Таму што кожнаму, — нават tym, што прыкідвающа прастакамі, — кожнаму ясна: лёс роднай літаратуры — гэта лёс роднай мовы, перспектыва разьвіцца літаратуры — гэта перспектыва існавання і разьвіцца мовы.

<...> Хай жыве працэс узаемнага збліжэння і ўзбагачэння нацыянальных культур! Але што агульнага з гэтым працэсам мае працэс выцяснення беларускай мовы з беларускіх школ, працэс, па якому беларускія дзецы ў гарадах рэспублікі, а нават і ў многіх вёсках перасталі вывучаць родную мову? <...> Дык скажыше, калі ласка, што гэта: аб'ектыўны і натуральны працэс? Цэлья пакаленыні вырастанаць на роднай зямлі і не ведаюць роднай мовы — гэта натуральны працэс? Да гэта настолькі ненатуральна, што скажы дзе-небудзь у сьвеце — дык не павераць!

<...> Гаворачы пра збліжэнне нацыянальных культур, звычайна гавораць — адным дыхам — і пра збліжэнне нацыянальных моў. Прызнаюся, што я ніяк не могу ўявіць практычна гэтага збліжэння моў. Можа б хто з мудрых растлумачыў, што

гэта значыць? Як гэта будзе выглядаць? Можа быць, беларуская мова набудзе ў бліжэйшы час рускія суфіксы — ушч, — юшч, а руская мова набудзе беларускае дзеканыне і цеканыне?

<...> Многія беларускія інтэлігенты, нават неаднойчы дыпламаваныя, з-за ўласнай нядбайнасці і абыякавасці ня ведаюць дасканала ні беларускай мовы, ні рускай і карыстаюцца жахлівым валапюком. Можа, яны лічаць, што гэты іх валапюк і ёсьць вынік збліжэння розных нацыянальных моў? Калі гэта так, то ратуй, Божа, нас і нашых дзяцей ад такога збліжэння!»

У прэзідыуме зъезду многія ўцімнелі тварам і не далучыліся да шквалу воплескаў, які суправаджаў мяне ад трывуны да месца ў зале. «То дзякаваць Богу, — шаптаў я сабе ў думках, — што пісменнікі разумеюць і падтрымліваюць. І што іх нашмат болей, чым я думаў. Дзякаваць Богу!» На перапынку многія дэлегаты дэманстратыўна падыходзілі і віншавалі з прамовай. Але заўважыў і выявы іншага беларускага харектару: сёй-той раней, чым павіншаваць, азіраўся кругом, ці няма паблізу съведкаў. Водгасу ў друку ад майго слова не было ніякага — у «ЛіМе» яго надрукавалі з вялікім купюрамі, выстрыгшы, як заўсёды, самае вострае.

111

Летам таго году паехаў у Любляну — на курсы славенскай мовы і літаратуры. Адолела хэнць пашырыць дыяпазон сваіх перакладчыцкіх зацікаўленняў, далучыцца да паэзіі яшчэ адной славянскай краіны. Заінтрыгаваў мяне ёю выкладчык Люблянскага ўніверсітэту, русіст па съпеціяльнасці, Янез Зор, — надзвычай сімпатычны і абаяльны славенец, съветлай і шчодрай душы чалавек. Пазнаёміўся я з ім выпадкова — на кватэры ў Аркадзя Куляшова, — Янез калісьці вучыўся з дачкой паэта Валянцінай на філфаку МДУ і ў мінульым годзе гасцічываў у яе. Ён і арганізаваў мне запрашэнне на курсы як выкладчыку БДУ — у плане пашырэння навуковых контактаў між Беларускім і Люблянскім ўніверсітэтамі. Ён жа прыслалі мне і анталогію славянскай паэзіі, з якое я, узбройўшыся слоўнікамі, зрабіў некалькі перакладаў — каб ня ехаць у госьці з пустымі рукамі. Гэта былі першыя ў Беларусі пераклады славенскай паэзіі з арыгіналу, і ў Любляне яны зрабілі ўражаныне, нават адгукнулася прэса. Зрэшты, гэта ня дзіўна: грамадскасць малых краін, не распешчаных увагай съвету, вельмі чуйная на праявы сімпатіі да іх і плоціць шчырай удзячнасцю. У гэтым і съведчаныне іх непаказанай этычнай культуры. На вялікі жаль (зазначу да слова), нам, беларусам, гэтай этыкі вельмі і вельмі бракуе. Дзесьці твой твор пераклалі, апубліковалі, ну і яно сабе, маўляў, я іх не прасіў, значыць, гэта ім трэба.

У Славеніі я перажыў тое ж самае, што некалі ў Балгарыі, калі апынуўся там упершыню. Божа, як яны шануюць сваю мову, сваю культуру, сваю гісторыю, усе свае съвятыні! Як яны — іншай сказаць — паважаюць сябе! Знаходзячыся ў складзе Югаслаўскай Федэрациі, славенцы ня ведаюць зусім ніякіх праблемаў з роднай мовай. Уся жыццёвая простора краіны — уся да апошняга куточка, — запоўненая гукамі матчынай мовы, мовы вялікіх асьветнікаў і паэтаў: Трубара і Водніка, Прэшэрна і Лейстыка, Ашкерца і Грэгорчыча, Цанкара і Жупанчыча, Косавела і Градніка... Адразу ж, яшчэ там, у Любляне пачаў пісацца верш «Братам славенцам»:

Хто сказаў, што невялікі
Край славенскі між краёў?
К чорту нейкія падлікі
І таго, хто ў зман увёў!
Дзе ні днюю, ні начую,
Дзе ні мушу крок спыніць —
Так і чую, так і чую:
Мова прашчураў зьвініць.

Янез Зор і яго ўніверсітэцкія сябры, якія сталі і маймі сябрамі (М. Кмецл, Е. Каруза,

Б. Патэрну) арганізавалі мне сустрэчу са славенскімі паэтамі і крытыкамі — у якойсьці літаратурнай кавярні, пры келіху віна. Калі я расказаў прысутным, якімі клопатамі мы, беларускія пісьменнікі, жывем, у якім страшным становішчы знаходзіцца нашая мова, яны былі вельмі зьдзіўленыя пачутым, і адзін з іх (здаецца, гэта быў Ян Долар) спытаў: «А колькі вас, беларусаў? Як лужыцкіх сербаў?» — «Ды не, — адказаў я, уміхнуўшыся з такога парапанання, — нас у разоў сто больш. Нас дзевяць мільёнаў.» — «Што?! — ускрыкнуў славенец. — Дзевяць мільёнаў? — I, пасля кароткай паўзы, выгукнуў: — Калі б нас, славенцаў, было дзевяць мільёнаў — мы заваявалі б палавіну Еўропы!.. Як вы можаце цярпець такое!» Абмяняліся між сабой рэплікамі і іншыя, і, здалося мне, ужо глядзелі на госьця са спачуваннем і з меншай, чым дагэтуль павагай. І я зьнікавеў, мне ўпершыню стала за сябе і сваіх суайчыннікаў сорамна. Раней нідзе за межамі Беларусі такога мне ў вочы не пульялі. Я пачуўся досыць пагана — як нейкі недарэка-нікчэмец. Я разылічваў, што яны выкажуць абурэнне... ну, нацыянальны палітыкай у СССР, калабаранцтвам партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва рэспублікі, а яны... а іх страшна ўразіла, зьдзіўіла і расчараўала рабская пакорлівасць народу, яго абыякавасць да свайго лёсу, да сваёй мовы і культуры. Як жа гэта зразумець — каб дзевяцімільёны народ цярпей такую змусту і ганьбу?.. Яны, славенцы, хоць іх усяго паўтары мільёна, цярпець бы ная сталі. І перш за ўсё іх паэты, пісьменнікі. Наконт паэтаў у мяне ўжо было пераканаўчае съведчаныне — магутнай эмацыйнай сілы верш Жупанчыча «Наша пісьмо», пераклад якога яшчэ ў пачатку году я аддаў у зборнік «Дзень паэзii—1966».

...Суд пойдзе ад мужа да мужа
Бязылітасны і справядлівы.
І будзе вам стукацца ў грудзі,
У кожныя грудзі і сэрца,
І недзе з-пад рэбраў вырвецца
Яго непадкупны голос:
Дзе дзелася наша пісьмо?
Дзе дзелася нашае слова?

Так, гэта і нам засталося, браты:
Усімі сэрцамі сέньня,
Усімі сумленнымі сэрцамі,
Усімі збалельнымі сэрцамі
Рычыше, рычыще й рычыще, пакуль
Ня вернуць нам наша пісьмо,
Ня вернуць нам нашае слова!

Такога зъместу ўласныя вершы беларускаму паэту было немагчыма надрукаваць, а пераклады на гэту тэму цэнзура не перасылавала. Маўляў, калі ў нейкіх народаў, скажам, у балгар ці славенцаў, кепска з моваю, дык гэта іх проблемы, — у нас такіх проблемаў няма.

Я карыстаўся гэтай мажлівасцю, каб і такім чынам прапагандаваць права кожнага народа на сваю мову. Так зъявіўся ў друку і мой пераклад верша Івана Вазава «Балгарская мова», наконт якога некаторыя слухачы на паэтычных сустрэчах мне зайдзілі: «Ніл Сымонавіч, прызнайцесь: гэта ваш уласны верш — пра нашу беларускую мову?» И не было ніводнай сустрэчы (а іх было сотні), дзе б я не чытаў або верш Жупанчыча або Вазава, а іншы раз і абодва. Прыймалі іх слухачы так горача, з такім асаблівым пачуцьцём далучэння да выкананай у іх праўды, пачуцьцём захаплення і ўдзячнасці, што я ажно шкадаваў, што ўсяго гэтага не бачаць і не чуюць мае славенскія і балгарскія пабрацімцы.

Не, ты з пагардай кінута на дол —
І бруд пляўкоў, па ганьбу і на сорам.
Чужыя і свае — з усіх бакоў —
Зрыкаюцца цябе адзіным хорам.

Ня можаш ты, ці бач, на лад съяты
У словах увасобіць думкі творчай!
І не для песень геній твой съялы —
Для лаянкі ды для размовы з чортам.

Я ад калыскі сую гэты брэх!
Ён звыклым стаў у нас і нават модным...

.....
О, я цябе ачышчу ад гразі
І пакажу твой бліск на гонар краю,
І ўдарам ярасным тваёй красы
Тваіх злаўсъліўцаў подлых пакараю!

Падобнага гучаныня вершы я знаходзіў у многіх балгарскіх, славенскіх, сербскіх, лужыцкіх паэтаў, і пераствараваў іх, рабіў «беларускім», публікаваў у друку і чытаў на вечарах. Тады ж, у сярэдзіне 60-х, абарона і ўзвышэнніе беларускай мовы, культуры, гісторыі, услайленьне Бацькаўшчыны, съцвярджэнніе нацыянальнай гіднасці сталі бадай ці не асноўнымі матывамі майей уласнай паэзіі. Адзін за адным у газетах і часопісах былі апублікованыя вершы «Спадчына» (1963, прысьвечаны М. Забэйду), «Мара Скарны» (1964), «Нарач» (1964, вянок санетаў), «Сыпявайце, юныя паэты!» (1965), «Старыя друкарні» (1965), «Мова майго народа» (1966), «Не баюся, што мой век ня вечны» (1966), «Замірае, съціхае...» (1966), «Сылёзы шчасльілага чалавека» (1966) і іншыя. Асабліва шырокія быў падхоплены ў інтэлігэнцкім і студэнцкім асяроддзі верш «Сыпявайце, юныя паэты»:

Назло прарокам самазваным,
Што глуха каркаць началі,
Сыпявайце съпевам нечуваным
На мове любай вам зямлі!
Сыпявайце, помнечы нязьменна:
Пакуль паэты будуть пець —
Ня быць Радзіме безыменнай!
Зямлі бацькоў — не анямець!

Увогуле хачу падкрэсліць, што менавіта 1960-я гады былі, я сказаў бы, этапнымі на майі шляху да канчатковага ўсьведамлення, якім перш за ўсё клопатам я павінен жыць і за што змагацца. Таму што такімі этапнымі былі яны і ў гісторыі савецкага грамадства: менавіта ў гэты час набывала глыбіню тое, што пачалося пасля XX з'езда КПСС, што называлася барацьбой з наступствамі «культу асобы», а на справе было пачаткам працэсу больш маштабнага і глыбіннага — з перспэктывой на кардынальныя перамены ў гісторыі краінаў гэтак званага сацыялістычнага лагеру ды і ўсяго съвету наогул. Іначай сказаць, было пачаткам канца, які надышоў — для бальшыні насељніцтва планеты нечакана — у 1991 г., калі бальшавіцкая імперыя развалілася і быўшы саюзныя рэспублікі, у тым ліку Беларусь, атрымалі права на самастойнае дзяржаўнае існаванніе. Гэты грандыёзны гістарычны катаклізм быў, вядома ж, вынікам працэсу «перабудовы», але пярэдаднем самой «перабудовы» былі менавіта 1960-я гады. У іх, у іх — першыя расточкі-парасткі ўсіх наступных перабудоўчых зрухаў і пераменаў, бо ўсё пачынаецца з прарастання ідэі у галовах інтэлігенцыі, а такою інтэлігенцыяй былі менавіта гэтак званыя «шасыцідзесятнікі». Цяпер чующа прэтэнцыёныя заявы, што апошніяе па часе нацыянальна-культурнае і нацыянальна-дзяржаўнае адраджэнніе Беларусі пачалося ў канцы 80-х з дзеянасці моладзевых суполак накшталт «тутэйшых», г. зн. у час, калі ўжо ва ўсю разгорталася і глыбліася «перабудова». Але гэта ня так, бо сама ідэя «перабудовы», паўтараю, вынікла і паўстала з відочнага і скрытага бражэння грамадска-палітычных, сацыяльна-еканамічных, маральна-этычных і эстэтычных ідэй папярэдняга кругабегу. Таму, думаю, 60-м гадам мінулага стагоддзя яшчэ будзе аддадзена належнае.

Успамінаю і бачу той час як рэальнасць сапраўды гістарычна вельмі адметную. Яшчэ нібыта нічога такога не адбылося, каб пранікацца радаснымі настроемі, і ў той жа час — душа чула, што нешта адбываецца, нешта такое, што прыдае ёй, душы, больш веры і пэўнасці, жывіць яе сілай для працы, для творчай і грамадской чыннасці. Спрыялі гэтаму, канешне ж, пэўныя аб'ектыўныя фактары. Напрыклад, рэабілітацыя рэпрэсаваных «ворагаў народу» — пісьменьнікаў, дзеячаў мастацтва, науки і асьветы, а значыць, і вяртанье ва ўжытак іх твораў, іх навуковых працаў. Вядома, да палітычнай рэабілітацыі многіх імёнаў яшчэ было далёка, але рэабілітацыя іх мастацкай і навуковай творчасці значыла шмат. Як і доступ да «арыштаваных» у «сыпецховах» часопісаў і газетаў, як і доступ да архіўных матэрыялаў. Усё гэта рабіла «сваю справу». Грамадскасць, найперш інтэлігэнцыя, усё больш «працірала вочы», усё глыбей і мацней пранікалася думамі і настроемі, якія не супадалі з афіцыйнымі, не толькі не супадалі, а разыходзіліся палірна — як про цілелія і непрымірмыя. У друку пайшли успаміны пра тых і пра тое, што доўгі час было пад забаронай, — нясьмела, праўда, і з купюрамі, — і аднак жа! Пачаліся прарывы ў праўдзівую, аб'ектыўную, а не сфальшаваную гісторыю Беларусі. Помнію адну навуковую канферэнцыю ў вялікай зале АН БССР, калі я ўпершыню (быў пачатак 60-х) пабачыў і пачуў за трыбуналай Міколу Ермаловіча, і быў наздвычай уражаны яго прамовай — ня толькі зъместам, але і формай падачы, яго патрыятычнай апантанасцю. «Дык вось якія ў нас ёсьць гісторыкі! — радасна думалася мне. — І вось якое іх бачанье далёкага мінулага Беларусі!» Пасыль яго палымянага і пераканаўчага слова выступленне доктара навук К. Шабуні мне здалося вартай жалю рыгорыкай, і пасыль нейкага відочна недарэчнага яго сціверджанья я міжволі рагатнou — надта ж здалося мне съмешным. Прамоўца бліснуў на мяне злосным зіркам і выкрыкнуў: «І вы напрасно съмеетесь, поэт!», — пасыль чаго я ўжо засымяўся і зусім вольна. Аказваецца, і ў твар мяне ведае.

М. Ермаловіч быў не адзіночка, а адзін з многіх, хто у гэты час выходзіў, як аратай і сейбіт на запушчаную ніву беларускай нацыянальнай і гістарычнай самасвядомасці. Гэта былі рупліўцы беларушчыны ня толькі палымяня-шчырыя ў сваёй любові да Бацькаўшчыны, у сваім жаданьні самаахвярна служыць ёй, у сваім няўрымсным імкненіні да праўды і справядлівасці, але і — што было надзвычай важна — дастаткова адукаваннія, прафесійна падрыхтаваннія, таленавітасць, надзеленасць ад прыроды чуцьцём пазії, слова, чуцьцём духу беларушчыны ва ўсім культурным, сацыяльна-бытавым і гаспадарчым укладзе жыцця. Па поглядах, па перакананьнях, па настроях — гэта былі самыя што ні ёсьць адраджэнцы, толькі яшчэ пара самога адраджэння як агульнанацыянальнага грамадска-палітычнага і культурна-асьветніцкага руху не наступіла, яшчэ гэты рух трэба было падрыхтаваць, высьпеліць у нетрах існуючай рэчаіснасці. Творцы, якія найбольш актыўна і пасыльдоўна праяўлялі сябе ў гэтым плане, належалі да розных творчых пакаленняў, хоць пераважалі, натуральная, «шасыцідзесятнікі». Былі і старэйшыя, сталія, шырокія вядомыя майстры, якія ўнутрана заўсёды адмяжоўваліся ад «афіцыйнікаў», казённых «гімнатворцаў» і «харавікоў». Усіх іх аб'ядноўвалі новыя ідэі і памкненіні, новыя падыходы і крытэрыі, іншая, не заскарузла-дагматычная, метадалогія. Гэта быў новы этап асэнсавання сябе ў Беларусі і Беларусі ў сабе, вядома ж, і Беларусі ў съвеце. Быў пачатак горкага думаньня пра нашае месца сярод краінаў і народаў — якое яно ёсьць і ці справядліва, што такое непрыкметнае? Было разуменне: трэба павярнуцца, нарэшце, тварам да сябе, да сваёй гісторыі і культуры, а найперш — душой і сэрцам павярнуцца да сваёй роднай мовы.

Думаньне было горкае, вельмі горкае. Тым больш горкае, што бачыў, якія моцныя, яркія таленты прыйшлі і прыходзяць на зъмену старэйшым. Як выпроставалася і адыходзіла душа ад паралізуючай крыўды, болю, прыгнечанасці, калі чытаў таленавітасць працы навукоўцаў-гуманітарыяў з ліку «шасыцідзесятнікаў» — таго ж

М. Ермаловіча, А. Адамовіча, У. Калесніка, С. Александровіча, У. Конана, А. Мальдзіса, Дз. Бугаёва, В. Каваленкі, М. Крукоўскага, А. Ліса, Л. Баразны, Г. Ка-ханоўскага, А. Пяткевіча, П. Сыцяцко, З. Мажэйкі, М. Прашковіча і многіх-многіх іншых!

Божа, як годна мы маглі б прадстаўляць у съвеце нашу грамадскую і навуковую думку! Маглі б! Але ня можам. Ня маём права. Усе славянскія народы маюць такое права, а мы, беларусы, ня маём. Што ж за такая няшчасная доля наша? Вялікі ж народ! Па «Геаграфіі» Смоліча, у этнографічных межах беларускай зямлі — 14 мільёнаў беларусаў. І што? Павольная нацыянальная съмерць? Што з намі будзе? Гэтае пытаныне мяне перасыпавала неадступна. Проста пачынаў душыць страх ад зусім відочнай перспектывы: з апошняй беларускай школай ўсё скончыцца. Бо скончыцца жыцьцё мовы. І наступіць — ну, так: нацыянальная съмерць. Іншае са съмерцю мовы не наступае. Сказаў жа вялікі чалавек Расіі, вялікі педагог і асьветнік К. Ушынскі: «Адыміце ў народа ўсё — і ён усё можа вярнуць, але адыміце мову — і ён ужо ніколі больш ня створыць яе зноў. Новую радзіму нават можа стварыць народ, але мову — ніколі. Вымерла мова ў вуснах народу — вымер і народ». Я насіў гэтыя слова пры себе, у запісной кніжцы, каб пры нагодзе пачытаць іх «аптымістам», якія ня бачаць съмяротнай пагрозы, што ўсё цяжэй навісае над намі. Само сабою, зачытваў іх студэнтам на лекцыях па курсу народна-паэтычнай творчасці — у тых момантах, дзе тлумачыў, якое значэнне маё фальклор для лёсу нацыянальнай культуры і літаратуры і якая неацэнная яго роля ў захаваньні моўных скарбаў народу. Гэтаксама як і выказваныне аб мове другога выдатнага чалавека рускай культуры К. Паўстоўскага, якое ўжо цытавалася мною.

111

У гэтыя гады (другая палавіна 60-х — пачатак 70-х) шмат чаму і сіл я аддаваў фальклору і фалькларыстыцы. Узначаліў правядзенне фальклорнай практикі студэнтаў з абавязковым выездам у раёны рэспублікі для зьбірання фальклорных матэрыялаў. Далучыў да гэтай працы і студэнтаў-завочнікаў — спачатку самапраўна (як нібыта абавязковые індывідуальнае заданыне, аб чым начальніцтва БДУ ня ведала), а затым узаконіў — правёў праз рашэнне Вучонага Савету. У выніку на кафедру, у наш фальклорны архіў, г. зн. у маё распараджэнні, хлынулі масы запісаў, перш за ўсё песень. Асабліва каштоўнымі былі «курсавыя заданыні» завочнікаў: па-першае, амаль з усёй Беларусі, па-другое, многія прывозілі запісы народных песен на магнітафонных стужках (пазней — у касетах), у жывым выкананьні съпявачак і съпевакоў з народу. Бо на факультэце тады не было ніводнага магнітафону, і ў паездкі на практику даводзілася браць мой асабісты — буйнагабарытную цяжэзнью «Камету». У навукова-дасыледчым плане — працаўнаў над кнігай «Наша родная песня» (1968) і манаграфіяй «З клопатам пра песні народа» (выйшла ў 1970 годзе). Вывучаў тэарэтычную літаратуру і зьбіраў матэрыялы для сваёй галоўнай фалькларыстычнай кнігі — манаграфіі «Паэтыка беларускай народнай лірыкі» (выйшла з 1975). К пачатку 70-х фальклорных матэрыялаў у архіве кафедры назіралася столькі, што натуральна вынікла задума наладзіць іх выданыне асобнымі тамамі. Першая палова маіх сямідзесятых на гэту справу і пайшла. Праца аказалася незвычайна аб'ёмнай і напружанай. Неабходна было, па-першае, «зьняць» сотні тэкстаў песен з магнітных катушак — тут мне дапамаглі студэнты, члены кіраванага мною навуковага гуртка. Па-другое, запісы ў сыштках былі ніяк не апрацаваныя (не перапісаныя на бела, не сістэматызаваныя і г. д.) — гэтую працу таксама ў вялікай меры выканалі студэнты. Трэцяе, галоўнае, што цалкам лягло на мяне асабіста, — выбраць з дзесяткаў тысячаў запісаў тэксты, якія ўвойдуць у задуманы мною чатырохтомнік беларускіх народных песен. Скажам, некаторыя песні былі запіса-

ны ў 10-і, 20-і а то і 30-і варыянтах, а зъмясьціць у томе па зразумелых прычынах, можна два-тры, ня болей. Вось і адбяры гэтая два-тры!

Паколькі выданыне філалагічнае, без запісаў мелодыяў (ня меў я такой магчымасыці!), маёй задачай было, зразумела, даць тэксты песені як мага больш поўныя, з найбольш багатымі і цікавымі сюжэтамі, найбольш завершаныя ў кампазіцыйных адносінах, з найменшымі стратамі ў дэталях і вобразах, у паэтычнай мове. Даводзілася часам і канструяваць, рэстаўраваць сюжэт і яго вобразныя напаўненныя за кошт самых блізкіх варыянтаў, — вядома ж, гэта былі варыянты адной мясцовасыці, і тут я асаблівага граху, думаю, на сябе ня браў. Іншая рэч калі варыянты далёкія і з рознай мясцовасыці. Але ў такім разе я і даваў іх у томе некалькі. На працягу ўсяго шасыці гадоў выйшлі чатыры аб'ёмістыя тамы, у якіх патоўпілася каля пяці тысячаў песен: «Песні сямі вёск» (1973), «Песні народных съят і абродаў» (1974), «Лірычныя песні» (1976), «Лірыка беларускага вяселля» (1979). Праз 4 гады выйшаў том фальклорнай прозы «Народныя апавяданні, казкі-байкі і мудраслоў» (1983). А падрыхтаваны тады ж, на мяжы 80-х, томік «Замовы» пабачыў съвет толькі ў 2000-м.

Сотні тэкстаў з маіх песенных тамоў былі ўключаныя ў 40-томны звод Беларускай народнай творчасыці (БНТ), падрыхтаваны і выдадзены Акадэміяй Навук (Інстытутам мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору). Трэба сказаць, што 60-80-я гады XX стагоддзя — эпоха сапраўднага росквіту беларускай фалькларыстыкі і этнографіі, у тым ліку гісторыі гэтых навук, фундаментальных для лёсу нацыянальнай культуры. Ня ўсе адразу зразумелі, што значыць падаць грамадству для духоўнага ўжытку незытчоныя скарбы народнай паэзіі — з яе высокай нацыянальнай эстэтыкай і агульначалавечай маральнай філософіяй. Што гэтым самым накопіваецца і замацоўваецца арганічная глеба для праастаўніцтва — ужо на новым гістарычным этапе — ідэяй беларускага культурнага і дзяржаўнага адраджэння. Гэтае праастаўнічне вялікіх жыццязтворчых ідэяў непазыбежнае, бо толькі на чыстым сыпучым пяску нічога не ўзыходзіць і не расыце. Маючы пад сабой такі магутны маральна-эстэтычны грунт як класічная літаратура і фальклор, беларуская ідэя-думка будзе прабівацца і цягнуцца да съятла ўсё вышэй і вышэй. Усьведамленыне гэтага натхняла на самаахвярную працу фалькларыстаў, этнографаў, тэарэтыкаў народнага мастацтва і культуры, гэтаксама як і пісьменнікаў, літаратуразнаўцаў, філосафаў, лінгвістаў, жывапісцаў і скульптараў, артыстаў і музыкаў. Ва ўсіх нарастала адчуваныне непазыбежнасці істотнага зруху ў самапазнанні і самасцьвярджэнні нацыі, і разуменіне, што для гэтага не хапае перамен у грамадска-палітычным жыцці краіны і што гэтыя жаданыя перамены не за гарамі.

Ня стану тайць: я радаваўся, што плён маёй працы на ніве фалькларыстыкі (і зборнікі, і дасыледаванні) далучаўся да багатага плёну іншых руппліўцаў на гэтай ніве і служыў нашай агульнай вялікай мэце — абуджэнню духу і волі народу праз прапаганду непараўнанай прыгажосці беларускага слова, беларускай песні, беларускай музыкі. У краіне заслужанавысока быў ацэнены творчы подзвіг такіх звіральнікаў і пропагандыстаў беларускіх народных песен, як Рыгор Шырма і Генадзь Цітовіч. На іх глядзелі, у іх вучыліся, на іх раўняліся маладыя фалькларысты — і музыколагі, і філолагі. З пачуцьцем глыбокай павагі і захапленняня я думаю пра тых маіх сяброў і паплечнікаў, што менавіта тады, у 60-я, упэўнена выходзілі на сваю ўласную сцяжу зьбіральніцкай або дасыледчыцкай дзеянасці — пра Арсения Ліса, Зінаіду Мажэйку, Галіну Барташэвіч, Івана Цішчанку, Івана Саламевіча, Анатоля Фядосіка... І, вядома ж, пра Уладзіміра Конана — дасыледчыка-філосафа, які заглянуў у найглыбінныя таямніцы беларускай народнай паэзіі, у таямніцы маральных і эстэтычных вытокаў нашай нацыянальнай духоўнасці. Добрай памяцьцю ўспамінаю і першага дырэктара ІМЭФ, паэта-акадэміка Пятра Глебку — 40-томным зборам Беларускай Народнай Творчасыці мы абавязаныя ў першую чаргу яму. Ня толькі яго патрыятычнай волі, але і яго дыпламатычнай мудрасыці, што ў тых часы значыла вельмі шмат.

111

Апрача памятных 1965-га (нарада перакладчыкаў) і 1966-га (з'езд пісьменьнікаў), быў у дзесятцы шасцідзесятых і яшчэ адзін вельмі адметны па значнасці перажытага год — незабытны 1968-ы. Незабытны перш за ўсё звязвішчам «Пражскай вясны». І душой і сэрцам я быў на баку чэхаславацкіх змагароў за «сацыялізм з чалавечым абліччам». Як і многія-многія з нашай творчай інтэлігенцыі, асабліва з ліку пісьменьнікаў, я горача сіmpатызаваў і Дубчэку, і генералу Свобадзе, і зычыў ім у думках-малітвах перамогі, а гвалтаўнікам-імперыялістам — паразы. І доўга перажываў за разгром чэхаславацкай дэмакратыі і рэстаўрацыю прабальшавіцкага бюрократычнага рэжыму. Паказальным у майм асабістым грамадзянскім самапачуваныні лічу тое, што ўжо не было ў души ні трохі сумненняў у прававе чэхаславацкай і гнуснай неправаце Крамля. Як, аказваеца, папрацаваў час на фарміраванні новых — дэмакратычных, свабодалюбных, незалежніцкіх — поглядаў і пераканаўняў! У адрозненьне ад Будапештской восені 1956-га, — да радаснага вітаньня «пражскай вясны» я ўжо быў зусім гатовы. У души, як напрадвесні ў прыродзе, насыпела прага вызвольнага абнаўлення.

Прагай перамен іх прадчуваньнем жылі і многія маладыя, патрыятычна настроеныя людзі з ліку творчай інтэлігенцыі і студэнцтва, — вядома ж, найбольш тонка арганізаваныя інтэлектуальна. Менавіта такія нешараговыя хлопцы і сталі ініцыятарамі адной падзеі на філфаку БДУ, якая абраўнулася ў сапраўдную калатнечу з драматычнымі для ініцыятараў наступствамі. На пачатку новага 1968-69 навучальнага году, дакладней у першыя дні каstryгчніка два студэнты філфаку, маладыя паэты Алесь Разанаў і Віктар Ярац арганізавалі збор галасоў пад петыцыяй з патрабаваньнем, каб на беларускім аддзяленні лекцыі па грамадскіх дысцыплінах (гісторыя КПСС, філасофія, эканоміка) чыталіся на беларускай мове. Зусім законнае патрабаваньне, але што пачало рабіцца на факультэце, які ўсечыніўся землятрус! «Нахабная праява нацыяналізму!» «Почырк антысавецкай агентуры!» «Правал палітычна-выхаваўчай работы на філфаку!» Загад «зъверху» — разабрацца, вінаватых асуздзіц і пакараць. «Там» зразумелі: вельмі зручны повад арганізація чарговыя палітычныя съспектакль. Чарговы — бо некалькі гадоў назад «разгром нацыяналізму» на філфаку БДУ ўжо быў, — і надта ж тады было відочна, што ў «нацыяналістычную акцыю» ўцягнуў сваіх сяброў адзін стукач-правакатар з ліку студэнтаў, «акцыяй» была ўсяго і толькі палітычна-неразумная балбатня — без ніякіх дзеяньняў. Гэтым разам было і дзеяньне: збор подпісаў на трэцім курсе беларускага аддзялення.

Здарылася так, што пачатку гэтай шумнай палітычнай падзеі я ня бачыў — да 10 каstryгчніка быў у Балгарыі і, вярнуўшыся, засыпей яе ўжо на завяршальнym этапе. Гэтая акалічнасць, дарэчы, вельмі сапсавала разылкі некаторых маіх «добраразычліўцаў» — трэба ж: не прышыеш непасрэднага ўдзелу ў якасці ініцыятара і кірауніка! А так удала для іх склалася сітуацыя! Лепш не прыдумаеш: куратарам, г. зн. апекуном-выхаваўцам, «бацькам» аkadэмічнай групы, у якой займаліся Разанаў і Ярац, быў дацэнт Ніл Гілевіч. Інстытуту куратарства тады надавалася надта сур'ёзнае значэнне, і адказнасць за маральны і палітычны клімат у групе ўскладалася на «бацьку» таксама вялікая.

Помню сход выкладчыкаў факультэту, скліканы адмысловам дзеля таго, каб «даць прынцыповую партыйную і педагогічную ацэнку» прыкрый падзеі. Адкрыў сход нядоўгай прамовай дэкан, дацэнт А. Воўк, з якім у мяне быў прыязныя таварыскія адносіны (аднагодкі, зналіся са студэнцкіх часоў). Помню, як падскоквала ў крэсле дацэнт З. і кідала дэкану рэпліку: «Это же национализм! Национализм это, товарищи!», і помню, як, іранічна расцягваючы ва ўсьмешцы губы, ёй парыраваў, таксама з месца, прафесар Ф. Куляшоў: «Позвольте, позвольте! Почему же национа-

лизм? По-моему, это совсем иначе называется!» Помню і як кідала, нібыта бязадрасна, у паветра, уедліва пытаньне-падказку дацэнт К.: «А хто там куратар, у той групе? А хто там куратар?»

І куратар выйшаў за трывалу. Выйшаў бы, каб і ня быў куратарам, бо зразумеў, што расейскі шавінізм, пры падтрымцы манкуртаў, хоча тут съяткаўца перамогу і ні за што пакараць лепшых студэнтаў курсу. Гэтых двух маладых паэтаў я добра ведаў, асабліва Алесь Розанава, якога я ўцягнуў у «баўгаршчыну» і ён бліскучай ў свае няпоўныя дваццаць зарэкамендаваў сябе перастваральнікам белгарскай паэзіі. Заходзілі Алесь з Віктарам і да мяне на кватэрну, і гутарылі мы ня толькі пра літаратуру. Хоць атмасфера сходу была загадзя адпаведным чынам падрыхтаваная, мяне гэта ня надта скоўвала, тым больш, што я ведаў пазіцыю і настрой сваіх сяброў па кафедры — А. Лойкі, С. Александровіча, Дз. Бугаёва, а таксама такіх аўтарытэтаваў, як прафесар М. Ларчанка, прафесар Ф. Куляшоў і іншыя. Ды і сякі-такі «баявы вопыт» быў за спіною — нарада 1965-га, зъезд пісьменнікаў 1966-га... Мне была добра бачна слабасць пазіцыі ініцыятараў «спектаклю» і тых, што падскоквалі на крэслах з рэплікамі, значыць, трэба іх абязбройці, і гэта аказалася не такой цяжкай задачай. Сваю кароткую прамову я пачаў з пытаньня: «Што інкryмінуета студэнтам і ў чым нацыяналізм? Што мы сабраліся тут асудзіць? Студэнты выказалі сваё законнае права — слухаць лекцыі на беларускай мове, на той мове, у якой яны рыхтуюцца стаць прафесіяналамі-съпецыялістамі, значыць, павінны дасканала авалодаць усімі пластамі лексікі, усімі стылемі, у тым ліку і лексікай грамадскіх навук. Мелі студэнты права прад'явіць гэта патрабаванье ці ня мелі? Бяспрэчна, мелі — і паводле педагогікі, і паводле канстытуцыі, і ніякай наконт гэтага дыскусіі ня можа быць. Дык у чым тады віна студэнтаў? У тым, што зъбіралі подпісы? Дзейнічалі не дазволеным спосабам? Дык давайце спачатку разъмяжаем — што мы асуджаем: зъмест ці форму? Зъмест — права студэнтаў, выказаныя ў іх просьбе-заяве, форма — збор подпісаў пад заявой. Зъмест іх просьбы суду не падлягае, бо законны, незаконная, аказваецца, форма. Прабачце, а адкуль студэнтам ведаць, што зъбіраць подпісы нельга? Хто ім сказаў, што нельга? Дык для чаго ўвесь гэты шум? Давайце ім скажам: «Студэнты, подпісы пад заявамі зъбіраць нельга. Вы павінны бытэ прыйсці да дэкана ці да рэктара і выкласці сваю просьбу: хочам слухаць лекцыі на беларускай мове». Вось тут перад намі, куратарамі, паставлена задача: правесыці ў кожнай групе сход, каб студэнты зразумелі сваю віну і засырагліся ад такога грэху ў будучым. Дык што я павінен сваёй групе сказаць? Студэнты, вы ня маецце права... на што? На беларускамоўныя лекцыі ці на збор подпісаў? Як мы ўжо высьветлілі — на збор подпісаў. А дзе, у якім законе гэта запісана, што зъбіраць подпісы нельга? Трэба ж перад студэнтамі спаслацца на нейкі закон. Ну а калі б яны пачалі зъбіраць подпісы пад патрабаваннем паставіць помнік герою Вялікай Айчыннай вайны, знакамітаму маршалу, напрыклад? Таксама няможна? Таксама іх высакародная ініцыятыва разъбіралася б і асуджалася вось на такім сходзе? Вы дапускаеце такое? Я не дапускаю. Я думаю, іх бы пахвалілі, нават у газеце. Дык выходзіць — і форма не вінавата? Усё залежыць — пад чым подпісы ставяцца, пад якім зъместам, так? Дык, можа, ад нас патрабуюць судзіць студэнтаў усё-такі за зъмест заявы — за тое, што яны хочуць у Беларускім універсітэце на беларускім аддзяленні слухаць лекцыі на беларускай мове? Значыць, усё-такі за «нацыяналізм», а паколькі ніякага нацыяналізму ў гэтым няма — значыць, за павагу і любоў да роднай мовы? І за павагу да сваёй съпецыяльнасці — настаўніка беларускай мовы?..»

Разумна, разважліва гаварылі на сходзе А. Лойка, Дз. Бугаёў і, здаецца яшчэ некаторыя выкладчыкі. Тым ня менш, была прынята пастанова — сходы ў студэнцкіх групах правесыці. На сход у маю групу разам са мною прыйшла дацэнт Ц., сакратар (ці намеснік) партбюро філфака, якая, перафразуючы Маякоўскага, «волком бы выгрызла белорусский национализм». Сход быў зусім кароткі. Бедныя студэнты і

бедны куратар! З горкай іроніяй я сказаў ім, што зьбіраць подпісы пад калектыўнай заявай нельга — забаронена, таму ў далейшым з падобнымі просьбамі ідзіце да рэктара або да дэкана. Ніхто са студэнтаў браць слова не хацеў, ледзь упрасіў двух-трох — хоць бы «для пратакола». «Я і гаварыла хлопцам, што, мусіць, няможна... Ну, добра, цяпер будзем ведаць...» — сказала Я. Янішчыц. Прыкладна так і астатнія двое выказаўліся. Але «галачка» ў партбюро і ў дэканата была паставлена: работу правялі.

Праз дзень ці два было абвешчана пакараньне «ініцыятарам»: Алесь Разанаў і Віктар Ярац былі выгнаны з універсітету прэч. Іншага прысуду і нельга было чацаць, вядома. «Это же национализм, товарищи! Это национализм!» Павёў Алеся і Віктара ў Саюз пісьменьнікаў, да Максіма Танка: усё ж аўтарытэт велічэзны — і старшыня Саюзу, і Старшыня Вярхоўнага Савету БССР, і член ЦК КПБ; а яны — таленавітая маладыя паэты, і калечышь-ламаць ім жыцьцё — нельга. Таму: «Дапамажыце, Яўген Іванавіч, выручайце! Прыйсунд хлопцам вельмі несправядлівы!» Трэба аддаць Яўгену Іванавічу належнае: ён тут жа, у прысутнасці «выгнанцаў», патэлефанаваў, калі не падводзіць памяць, міністру вышэйшай адукцыі. Праз нейкі час рашэнне «суда» было перагледжанае: Разанава накіраваць у Брэсцкі педінстытут, Яраца — у Гомельскі, каб адукцыю хлопцы ўсё ж атрымалі.

Праз 33 гады ў інтэр'ю «Белорускай деловай газете» (2002.10.1) Алесь Разанаў скажа: «Баяліся выкладчыкі, універсітэцкія партторгі, прафоргі і камсоргі. Баяліся, што не ўсачылі і дапусцілі. Хоць былі і выкладчыкі, якія падтрымалі нас. І ня толькі тайна, але і яўна. Напрыклад, Ніл Гілевіч. На выкладчыцкіх саветах ён выказваў перакананую салідарнасць з намі».

Так была задушаная спроба грамадскасці (дакладней — студэнцкай моладзі) дабіцца хоць зусім нязначнага зрушу на карысць беларускай мовы ў сферы адукцыі. І спроба дзейніцаў прызнаным у съвеце дэмакратычным спосабам — зборам галасоў, свабодным волявияўленнем грамадзянаў. З «хрущоўскай адлігай», давала зразумець улада,— пакончана. Забудзьцеся на яе — усе, хто пасыпеў падчапіць дэмакратычнай заразы. Тройчы забудзьцеся на праблемы нацыянальна-моўныя — ніякіх таіх праблемай у краіне разьвітога сацыялізму няма! Ідзе працэс паскоранага зыліцця нацыяй, нацыянальных культураў і моў — працэс утварэння новай гістарычнай супольнасці па імені «савецкі народ». Працэс няухільны, аб'ектыўна заканамерны і таму гістарычна прагрэсіўны. Ніякага адступлення ад гэтай магістральнай лініі! Ніякага павароту ўбок!

Так разумелі і такой бачылі будучыню нацыянальных моў у СССР крамлёўскія правадыры і іх васалы ў рэспубліках. Ня ўсе, вядома, але нашыя беларускія, на жаль, — толькі так. Больш за тое: гатовы былі і стараліся ісці «паперадзе прагрэсу». На сваіх калегаў у Прывалтыцы глядзелі амаль з нянавісцю — іх нацыянал-камунізм прыраўнівалі да звычайнага «нацыяналізму», ён страшна раздражняў нашых «чыстых, прававерных і пасылядоўных»... Каго — пасылядоўных? Ленінцаў? У чым пасылядоўных? У нацыянальнай палітыцы? Ну не! У маіх вачах нашыя, тутэйшыя правадыры такімі не былі.

Такімі былі нашы многія пісьменнікі — і партыйныя, і беспартыйныя, сярод іх — тыя, што былі мне старэйшымі сябрамі, чые думкі і настроі я ведаў, — Іван Мележ, Пімен Панчанка, Янка Брыль, Аляксей Пысін, Васіль Вітка, Юрка Гаўрук, Мікола Лобан, Сяргей Грахоўскі... Да такіх, вядома ж, залічай сябе і я. Тая нацыянальная палітыка, якая ў нас ажыццяўлялася, у майі разуменіні зусім не была ленінскай. Была палітыкай каланіялісцкай асіміляцыі і русіфікацыі. Вярнуцца ў нацыянальным пытаныні да Леніна, да яго завяшчанья, выказанага ў вядомых запісках 1922—1923 гадоў, — толькі ў гэтым бачыў я тады выратаванье і нашай мовы, і культуры, і самой беларускай нацыі. Сталін перакуліў дагары нагамі ленінскі прынцып нацыянальнага будаўніцтва ў СССР, яго наступнікі — спачатку Хрушчоў, а цяпер Брэжнёў — і не падумалі пачаць «адкрутку назад», каб трохі-патрохі выправіць стано-

вішча; наадварот, пагналі на ўсіх парах паравоз зыліцца моў і нацыяў далей, наперад, насустрach камунізму

111

Моцнай ідэйна-маральнай падтрымкай маёй ленінскай пазіцыі ў нацыянальным пытаныні стаў у гэты час знакаміты навуковы трактат украінскага крытыка і літаратуразнаўцы Івана Дзюбы «Інтэрнацыоналізм ці русіфікацыя» (Дарэчы, майго аднагодка, чаму я надаваў пэўнае значэнне, як і таму, што належаў да пакалення пастаў і празаікаў, пазначанага імёнамі Дз. Паўлычкі, Л. Кастэнка, У. Сакалова, Я. Еўтушэнкі, А. Жыгуліна, Ю. Марцынкявічуса, А. Балтакіса, М. Мачаварыяні, Ч. Айтматава, В. Шукшына, Ю. Казакова, Ф. Іскандэра і многіх іншых. Мяне заўсёды, пачынаючы яшчэ са студэнцкіх гадоў, цікаўлі і іх творчыя посьпехі, і іх чалавечыя лёсны, і іх грамадзянскія настроі — з якогасыці пачуцця аднапалчанская салідарнасць, з сяброўскай патрэбы паганарыцца: а вось і наш «набор», наш «прызыў» годна паказвае сябе ў працы і ў грамадскай чыннасці). Рукапіс І. Дзюбы — ёмкі, на дзьвесіце з гакам старонак — даў мне пачытаць Мікола Матукоўскі, — як і не аднойчы раней іншыя рукапісы. Дзе ён іх браў — я ніколі ў яго не пыталаўся, — высокарангавы партыйны журналіст, ён меў не абы-якія сувязі і ў ЦК, і ў Саўміне, а там такія творы чыталі, асвойвалі, і па абавязку, і проста так, з цікаўнасці. Трактат «Інтэрнацыоналізм ці русіфікацыя?» уразіў і ўсхваляваў мяне страшэнна. Менавіта такое дасьледаванье мне трэба было аб той пары прачытаць — такое таленавітае, разумнае, навукова аўктыўнае і надзвіа пільна зверанае з марксісцка-ленінскай тэорый развязвіцца міжнацыянальных адносінаў пры сацыялізме. Што датычыла менавіта гэтай яго аснасткі — то ён быў забясьпечаны ёю бліскучы: камар носа не падточыць! Усё — на цытатах з Леніна, з Маркса, з савецкай Канстытуцыі, з пастановаў і раешэнняў ЦК. І усё — на фактах, на лічбах, усё пераканаўча, доказна, з зайдроснай лагічнай пасыядоўнасцю. Гэтым трактат I. Дзюбы і быў перш за ўсё страшны для афіцыйнай дзяржаўнай ідэалогіі. Яго нельга было абвергнуць і «разьбіць», «разграміць», яго можна было толькі ўзыненавідзець. Як і аўтара. Ну, а на гэта здольныя нават тыя, што ўвогуле ніякіх твораў, апрача указаў, загадаў і распараражэнніяў, не чытаюць.

Імя Івана Дзюбы мне ўжо было вядома. Колькі гадоў таму пра яго і яшчэ аднаго Івана — Сьвятлічнага — мне гаварыў выдатны украінскі паэт-перакладчык, былы вязень ГУЛАГу Рыгор Кочур, з якім мы пазнаёміліся і блізка сышліся ў нашым каралішчавіцкім Доме творчасці. Гаварыў ён пра іх як пра апантаных змагароў за украінскую мову. Прачытаўшы трактат, я пранікся ня толькі глыбокай павагай да украінскага адзінаверца, але і пачуццём захаплення яго грамадзянскім подзвігам (я так і гаварыў сабе і Ніне Іванаўне, якая таксама ўважліва пералістала рукапіс: «Гэта — подзвіг! Гэта мог зьдзейсніць толькі грамадзянін з вялікай літары!»). І вядома ж, я быў вельмі рад і завочна ўдзячны аўтару трактату за яго мужнасць, за тое, што калі ёсьць такі прыклад, і я могу пачуваша съялей. Думаў і пра тое, што шчаслівы выпадак дапаможа мне пазнаёміцца з ім асабіста. І гэта здарылася восеньню таго ж году. Але перад восеньню быў яшчэ апошні месяц лета — жнівень, а ў пачатку жніўня газета «Літературна Украіна», якую я выпісваў, апубліковала артыкул Любаміра Дзымітэркі «Месца ў баі» — з падзагалоўкам: «пра літаратара, які апынуўся па той бок барыкадаў». Артыкул пра злоснага антысаветчыка і паклёніка на нашу сацыялістычную рэчаіснасць Івана Дзюбу, трактат якога «Інтэрнацыоналізм ці русіфікацыя?» выйшаў на Захадзе асобнай кнігай і ўзяты на ўзбраенне зацятымі ворагамі камунізму і Савецкага Саюза. Пасьля бандыцка-пагромных артыкулаў эпохі Сталіна-Жданава такіх разбойных публікацыяў пра пісьменьнікаў і іх творчасць я ў савецкім друку не сустракаў. Тым больш мне захацелася гэнага страшнага «нацыяналіста» пабачыць.

У пачатку каstryчніка невялікая дэлегацыя Саюзу пісьменьнікаў Беларусі (Піліп Пястрак, Пятрусь Макаль і я) брала ўдзел у святкаванні на Украіне 160-годдзя слыннага польскага паэта-рамантыка Юліуша Славацкага. Пасыль ўрачыстасцю ў Крамянцы, на радзіме паэта, і ў Тарнопалі, мы зноў вярнуліся ў Кіеў, і перад ад'ездам дадому мелі фактычна цэлы дзень свабодны. І я прапанаваў Макалю, якому давяраў як сябру і адзінаверцу, схадзіць на кватэру да І. Дзюбы і пазнаёміцца з ім. Спадзяванье на гэта ў мяне было яшчэ ў Менску і таму адрас яго я выпісаў загадзя з «Даведніка СП СССР». Пятрусь ахвотна згадзіўся, і дзеся апоўдні мы ўжо сядзелі ў цесным пакойчыку разгромленага «нацыяналіста і антысаветчыка», які «дэзерціраваў з нашых радоў і ваюе супроща нас» (Л. Дзымітэрка). Сядзелі ў чаканыні гаспадара, якога не было, але які павінен — сказала вельмі мілая гаспадыня Марта — вось—вось прыйшоў. Высокі, худы, у акулярах, з сур'ёзным, але ня строгім, узіраньнем вачэй і выразам твару. З першых нашых стандартных, «этыкетных» слоў і фразаў я зразумеў, што Іван Міхайлавіч, відаць, дзякуючы Кошуру, сёётое пра мяне ведае, і таму неспадзянных гасьцей з Беларусі баяцца ня трэба. Гутарка была шчырай, але спакойнай — без эмацыйных перабораў і завастрэнняў. Для мяне было галоўным — засьведчыць сваю павагу і, што называецца, моцна паціснуць руку. Ну і што-колечы высьветліць наконт грамадскіх настрояў у Саюзе пісьменьнікаў Украіны, у сэнсе — ці шмат у яго верных сяброў і паплечнікаў.

Праз два з палавінай месяцы, у пачатку студзеня 1970-га, у той жа «Літаратурнай Украіне» я прачытаў разгорнутую рэдакцыйную інфармацыю, з якой даведаўся, што Прэзідым СПУ разглядаў персанальну справу І. М. Дзюбы як літаратара, «творчасць і паводзіны якога супярэчылі прынцыпам і задачам Саюзу пісьменьнікаў СССР». Іван Міхайлавіч зачытаў заяву, у якой не прызнаў сябе вінаватым. «На нацыянальныя праблемы, як зрэшты і на ўсякія іншыя — я заўсёды імкнуўся глядзець з погляду прынцыпаў навуковага камунізму (...). Я быў і буду са сваім народам, маё жыццё і праца неадлучныя ад жыцця і працы савецкага грамадства». У аблікаванні «справы» прынялі ўдзел такія сімпатычныя мне сыны Украіны, як Ю. Смоліч, Л. Навічэнка, Дз. Паўлычка, І. Драч, Б. Алейнік, П. Заграбельны, М. Зарудны, Ю. Мушкецік... Думаю, што менавіта яны дабіліся адмены пастановы праўлення Кіеўскай пісьменніцкай арганізацыі аб выключэнні І. Дзюбы з Саюзу. З поўным мехам суровых папярэджанняў і перасыярогаў (ты ж глядзі!) памілаваны застаўся ў арганізацыі «першых памочнікаў Партыі». Але ненадоўга. Неўзабаве яго ўсётакі пазбавілі гэтага гонару і пасадзілі ў турму — як «палітычнага», вядома. На турэмных нарах, даведзены да сухотаў, ён напіша брашуру пакаяльнага зъместу, чытага якую мне было страшна горка — хоць і ўсё разумеў, і спачувалі, і думаў: а колькі ў ёй напісана ня Дзюбам? А можа, і ўся ня Дзюбам?

Праз дваццаць з гакам гадоў пасыль апісаных падзеяў, ужо ў незалежнай сувэрэнай Украіне, І. М. Дзюба стане міністрам культуры, і ў гэтай якасці прыедзе ў Менск, і мы спаткаемся, і крыху пагутарым на шумнай бяседзе, і мне падасца, што эйфарыя часу вялікіх гістарычных пераменаў яго не захапіла. Сумняваўся — ці перамога канчатковая? Занадта добра ведаў ворагаў Украіны? Ці памяць перажытага неспатольна балела?

А яшчэ праз нейкі час яму будзе нададзеная годнасць Героя Украіны. І да гэтага факту ўжо ніякія каментары не патрэбныя. Народ сказаў сваё слова — што ж тут каментаваць.

У канцы 1960-х сам Бог няйначай надарыў мяне — для ідэёвой і духоўнай падкрэспы — яшчэ адным знаёмствам, якое перарасло ў доўгатрываўшы сяброўскія адносіны. Гэтым новым знаёмым быў доктар гістарычных навук Мікалай Мікалаевіч Улашчык. У 20-я гады ён, студэнт БДУ, быў вучнем акадэміка Пічэты, прайшоў

ссылкі і лагеры, пасъля вайны жыў і працаваў у Маскве, у Інстытуце гісторыі АН СССР. Чалавек энцыклапедычных ведаў па гісторыі Беларусі і нязломнай вернасці ідэалам БНР, ён любіў родную зямлю і родную мову такой пяшчотнай сыноўскай любоюю, якая сустракаеца сярод людзей ня часта, і ён хацеў сваімі ведамі і сваёй любоюю дзяяліцца з землякамі, з беларускай моладдзю. Іншымі словамі, ён вельмі хацеў вярнуцца на радзіму і працаваць тут, у Інстытуце гісторыі АН БССР. І падзяліўся гэтай мараю са мною (напэўна, дзяліўся і з іншымі). І я пайшоў, са згоды Мікалая Мікалаевіча, у Акадэмію, да акадэміка-сакратара аддзялення грамадскіх навук, вядомага лінгвіста Мікалая Бірылы з просьбай, каб ён дапамог станоўча вырашыць гэтае пытанье. Я так павертыў у яго патрыятычную кашулю з беларускім арнаментам, у якой ён заўсёды зайдросна гожа глядзеўся, што быў амаль упэўнены ў добрым выніку нашай размовы. Якое ж мяне чакала расчараўванье! Зразумеўшы, чаго я прыйшоў (а мы з ім ужо даўно сімпатызаваліся), акадэмік-сакратар нават на стаў слухаць мае довады і аргументы. «Не, не, не, яго ў нашу акадэмію ня возьмуць!» — «Дык што — нават і ня пойдзеце пагаварыць з презідэнтам?» — «Не, не пайду, няма патрэбы». Я горка ўсыміхнуся, паківаў галавой і развітаўся. Ну, канешне, у такіх вучоных Маці Беларусь патрэбы ня мае. Па дзівюх зусім ясных прычынах: па-першае, ён сапраўдны вучоны-гісторык, а па-другое, сапраўдны, з вялікай літары Беларус. Ні такі ні такі Інстытуту гісторыі Акадэміі навук Беларусі не патрэбны.

Гэтак жа, як сяброўскімі адносінамі з М. М. Улашчыкам, я ганарыўся тым, якую щёлкую прызначаць і шчырую зычлівасць зьведваў ад яшчэ аднаго выдатнага, сусветна вядомага вучонага і вялікага сына Беларусі акаадэміка Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага. Павінен сказаць тут пра гэта таму, што абавязаны Гаўрылу Іванавічу некаторымі духоўна-маральнymi ўрокамі, засвоенымі (наколькі быў я здольны) менавіта ад яго. Першае: не мітусіца, не халерніцаць, а спакойна, станоўка, упэўнена працаваць дзеля Бацькаўшчыны, дзеля лепшай долі свайго народу. Другое: паважаць, шанаваць і падтрымліваць таленты зямлі беларускай. Калі я аднойчы быў у Гарэцкіх у гасціцах, Гаўрыла Іванавіч так і сказаў у застольлі: беларускія пісьменнікі, якога б ні былі таленту, заслугоўваюць павагі і пащены за тое, што яны робяць для Беларусі, прыніжаць і зневажаць іх няможна, тым больш рабіць гэта сваімі рукамі. Мяне яго заўвага, помню, уразіла і прымусіла задумашца над некаторымі фактамі нашага літаратурнага жыцця і побыту, нашага ганебна-славутага беларускага самаедства. Гэта ў нас, патлумачыў Гаўрыла Іванавіч, ад недастатковай выхаванасці, культуры, інтэлігентнасці, і ад недахопу належнага пачуцця адказнасці. Многія паэты і пісьменнікі запомнілі, што не было, бадай, у клубе СП, а затым у ДЛ ніводнага літаратурнага вечара, на якім бы не прысутнічалі, будучы ўжо ў паважным узроўні, Гаўрыла Іванавіч і Ларыса Восіпаўна; гэта і былі іх адносіны да беларускай літаратуры і яе творцаў — павага і любоў, любоў і павага.

Аб нашай долі-нядолі беларускай, аб лёсে роднае мовы, аб тым, што цярпець такі зьдзек над ёй ужо нестae сілы, я часта гутарыў з тымі, каму найбольш давяраў і каму, бачыў я, таксама гэта вельмі балела: з Васілем Быкаўым, з Іванам Мележам, Сяргеем Грахоўскім, Юркам Гаўруком, Сыціпанам Александровічам... Балела многім, я называю тых, з кім быў у больш блізкіх адносінах і часыцей сустракаўся. Кожная такая сустрэча-гутарка моцна распальвала ўва мне пачуцьцё пратэсту, абурэння і гневу, і я адчуваў, што ўдзелу ў гэтых даверлівых сяброўскіх размовах мне недастаткова, што трэба часыцей выходзіць на публічную tryбуну, на вочы і сэрцы многіх, многіх, многіх. І гэтакі чарговы выхад на шырокага чытача адбыўся. У траўні 1970-га я напісаў артыкул «У чаканыні рашучага павароту» — пра звышганебнае становішча мастацкага перакладу ў Беларусі. На прыкладзе толькі адной галіны нацыянальнай культуры (мастацкі пераклад), я наважыў паказаць і

даказаць, як і чаму так жахліва зынішчаеца ў нас беларуская школа, часопісы і газеты на беларускай мове, і наогул — уся беларушчына. Артыкул я занёс у тыднёвік «Літаратура і мастацтва», і, на маё вялікае зьдзіўленыне, ён быў прыняты да друку. Чаму на зьдзіўленыне? Таму што рэдактарам «ЛіМа» нядайна быў назначаны вайсковы журналіст Л. Прокша, і менавіта таму, што вайсковы (з газеты «Во славу Родины»), многія пісьменнікі, і я ў тым ліку, нічога добраага ад новага рэдактара не чакалі. І, трэба прызнацца, трохі памыляліся. Ён апублікаваў ў «ЛіМе» свой хвалебны артыкул пры Быкава — пра яго антысацэралістычныя аповесы. Ад прыроднага пачуцьця справядлівасці — апублікаваў. Ну як жа крывіць душой, калі ў аповесыцах праўда? З гэтага ж пачуцьця ён прыняў да друку і мой артыкул. Але я вельмі слаба верыў, дакладней — амаль ня верыў, што публікацыя адбудзеца. Ды вось мне патэлефанавалі: «у наступным нумары ідзе ваш артыкул, зайдзіце вычыгтайце карэктuru». А назаўтра мне ад'язджаць на два тыдні ў Мурманск — у складзе брыгады сваіх калегаў з СП. Карэктuru я вычытаў і адзін адбітак узяў з сабой у дарогу, і ў самалёце перачытаў неаднойчы. Ніколі, мабыць, я так не хацеў, каб публікацыя майго «матэрыйлю» адбылася. І папрасіў Ніну Іванаўну: «Калі артыкул будзе апубліканы — дай у пятніцу мне ў Мурманск, на аддзіленыне СП, тэлеграму; з двух слоў: «усё ў парадку». І такая тэлеграма прыйшла.

А праз колькі дзён пасыля майго вяртаныня ў Менску адбылася рэспубліканская нарада партыйна-савецкага актыву па ідэалагічных пытанынях, на якую сабралі звыш тысячы чалавек (усіх рангаў і зоштаваній, рэдактары, парторгі і інш.). Дакладчыкам быў сакратар ЦК КПБ С. Пілатовіч. Вечарам да мяне зайшоў удзельнік нарады Мікола Матукоўскі і расказаў як было. «Сваім артыкулам ты давёў Пілатовіча да шаленства. Адарваўшыся ад дакладу, ён трос «ЛіМам» над галавой і ў страшнай злосці кричаў: «Якога ён чакае рашучага павароту? Ад чаго і куды павароту? Ад ленінскай нацыянальнай палітыкі? Ад нашай магістральнай партыйнай лініі — да антыпартыйнай, да антысавецкай і антыкамуністычнай?» І ведаеш, як закончыў? «Застаецца зьдзіўляцца, што чалавеку з такімі поглядамі і такай пазіцыяй даверылі выхоўваць нашу універсітэцкую моладзь!» Так што чакай, Ніле, аргвісноваў», — сумна закончыў Матукоўскі.

Назаўтра мяне выклікаў да сябе дэкан факультэту Аляксей Воўк, з якім мы былі ў добрых таварыскіх адносінах (мой аднагодак, і разам вучыліся, праўда, ён на журналістыцы і скончыў на год раней). «Я ня ведаю, што ты там напісаў у газете, прапусыць, прабач, але рэктар моцна раззлаваны і патрабуе цябе “на кавёр”. Ён быў на нарадзе і чуў, як цябе граміў Пілатовіч. Кажа: «Гэта ўсё Ларчанка, Ларчанка зьбівае з тропу сваіх выкладчыкаў. Я ж ведаю гэтага вашага «длиннага», ён жа піша харошыя вершы». (Сеўчанка, калі маё прозвішча забываў, гаварыў «этот ваш длинный». Аднойчы, слухаючы ў зале мой верш пра старога настаўніка, ён пусыціў съяззу.) Так што звані ў прыёмную, дамаўляйся і ідзі тлумач рэктару сам», — спачувальна ўсыміхнуўся мне дэкан.

Я рашыў, аднак, не съпяшацца ісьці «на кавёр» і пачакаць паўторнага напамінаныя — авось адыдзе злосць у «старога» (так у БДУ звалі за вочы Сеўчанку) і ўсё сыйдзе? Так і атрымалася: паўторнага выкліку мне не было, бо, мабыць, не было паўторнага націску на рэктара. Мабыць, вырашылі справу «спусыць на тармазах» і шуму не падымаць, бо надта ж не выгадна: у артыкуле — страшныя рэальныя лічбы і адпаведныя высновы зусім не ў карысць «ленінскай нацыянальнай палітыкі», аб якой гэтак рупіцца сакратар ЦК КПБ.

Вось некаторыя лічбы і некаторыя высновы з артыкулу «У чаканыні рашучага павароту»:

«У Беларусі ў 1965 годзе было выдадзена ўсяго пяць кніг замежных пісьменні-

* Усесаюзная нарада перакладчыкаў у Менску, 1965 год.

каў. Такое становішча было ацэнена ўдзельнікамі нарады* як вельмі ненармальнае. Усе выказвалі надзеі, што будуць зробленыя адпаведныя высновы. І яны былі зробленыя. У 1967 годзе, праз два гады пасля нарады, з усёй замежнай літаратуры на беларускай мове выйшлі ўжо ня пяць, а... толькі адна кніга: невялікі томік балгарскіх апавяданняў.

Кнігі буйнейшых пісьменьнікаў сьвету, без якіх немагчыма духоўнае разъвіцьцё моладзі ў любой цывілізаванай краіне, у апошні раз выдаваліся на беларускай мове гадоў 30-40 назад. Гэта значыць усе пасъляваенныя пакаленныя беларускіх школьнікаў ня мелі і ня маюць магчымасці чытаць на роднай мове кнігі, якімі захапляліся і захапляючыя сотні мільёнаў дзяцей ва ўсім сьвеце.

Прыгадваеца размова з адным нібыта адкуваным таварышам, які (...) заявіў: а навошта перакладаць на беларускую мову, калі ў нас усе ўмеюць чытаць па-рускому? Навошта на беларускай мове Шэкспір, Сэрвантэс, Гётэ, Бальзак, Дзікенс, калі усе яны ёсьць на рускай? Ну, як яму растлумачыць, гэтаму таварышу, навошта нам патрэбен беларускі Гётэ? Як растлумачыць, калі яму і так усё ясна? Але ж нехта павінен разумець, што народ мае права чытаць лепшыя творы сусветнай літаратуры на сваёй роднай мове? І нехта павінен разумець, што (...) мастацкі пераклад для ўсякай літаратуры жыцьцёва неабходны, калі, вядома, яна не зьбіраеца паміраць заўтра.

У адносінах да выдання мастацкіх перакладаў у рэспубліцы павінен наступіць ращучы паварот».

Публікацыя вельмі не спадабалася начальнству, афіцыйным ідэолагам, але затое надта да душы прыйшлася сумленнай беларускай інтэлігенцыі. Доўгі час я прымаў шматлікія завочныя і вочныя віншаваныні. Напрыканцы 1970-га Быкаў прывёз мне з Гародні машынапісны тэкст пад назвай «Ці наступіць гэты доўгачаканы ращучы паварот?», падпісаны групай зэльвенскіх інтэлектуалаў (Трафімчык Л. В., Касцяевіч Л. М., Трафімчык В. І., Парцяная М. П. і інш.). Менавіта такім пытаньнем — «Ці наступіць жа ён нарэшце — гэты доўгачаканы ращучы паварот?» — заканчваўся мой артыкул у «ЛіМе». Тэкст зэльвенцаў меў падзагаловак: «Прысьвячаеца загінуўшым за незалежнасць Беларусі і іх нашчадкам». Хачу вылучыць і падкрэслыць у гэтым прысьвячэнні два слова: «за незалежнасць Беларусі». І хачу сказаць для сёньняшніх маладых чытачоў: у 1971-м не толькі пісаць, але і думаць пра незалежнасць Беларусі было небяспечна, бо і думкі «прастуюваўся». Ці трэба казаць, як мяне радавала, што і ў далёкай глыбінцы, прыкладам вось у Зэльве, ёсьць людзі, якім так баліць лёс Бацькаўшчыны, лёс роднай мовы і культуры. Свой роздум (гэтач у тэксце вызначаны жанр — «наш роздум») зэльвенцы пачынаюць так: «Тое становішча, у якім сяньня знаходзіцца беларуская нацыянальная культура, наводзіць на цяжкую думку, што яе разъвіцьцё фактычна прыпынілася. А тое, што не расьце, не рухаеца ўперад, стаіць на адным месцы, з цягам часу адмірае. Гэтая акалічнасць і прымусіла нас узяцца за пяро і выказаць усё тое, што горача набалела на сэрцы». Роздум іх — вельмі сур'ёзны, грунтоўны, насычаны фактамі і сапраўды «горача балочы». Амаль усе іх высновы і сёньняня зьяўляюцца звыш актуальнымі. Напрыклад: «Значная колькасць кіраунікоў установаў ня ведае і ня хоча вывучаць, ведаць беларускую мову. У сувязі з гэтым паўстае пытаньне: ці могуць такія кіраунікі, незалежна ад іх пасады, быць у кругу жыцця беларускага народу, ведаць яго мары, думы, пачуццы і своечасова на іх адклікацца з улікам нацыянальных асаблівасцяў?» Розумная і справядлівая тэза! Так, па сутнасці, чужакі, чужакі сядзяць у нас на пасадах. Гэта нейкай недарэчнасць, што яны таксама лічачь сябе беларусамі. Што ў іх ад беларусаў? — ад беларускага кораню, ад беларускай культуры, ад беларускай душы? Яны ўжо як нейкай іншай пароды людзі. Калі манкурты — гэта чалавечая парода, значыць — з племя манкуртаў. Сталі манкуртамі самі і памагаюць каланізаторам ператвараць у манкуртаў іншых, асабліва — дзяцей, моладзь.

Я быў шчыра ўдзячны Васілю Быкаву за ўручаны мне «роздум» зэльвенцаў: гэта

была вельмі патрэбная мне маральная падтрымка — іх пазіцыя, іх пратэст, іх патрабаваньні і высновы. Вядома ж, і іх адкрытая салідарнасць са мною: «У сувязі з усім вышэй выказаным мы ня можам не раздзяляць поўнасцю думкі Ніла Гілевіча “У чаканыні раптучага павароту”».

Тады ж Быкаў перадаў мне і яшчэ некалькі машынапісных старонак — ужо досьць пажоўкльых, хоць і не патрапаных. «Вазьмі, — сказаў ён, — табе яны больш трэба. Дый баюся, што ў мяне іх могуць канфіскаваць.» — «Ну, канфіскаваць могуць і ў мяне!» — адказаў я Быку. Гэта былі ГУЛАГаўскія вершы Ларысы Геніюш. Колькасцю роўна дваццаць. Аддрукаваныя на машынцы без беларускіх літар. Над кожным — пастаўленая рукой паэткі дата: ад 1949 па 1954. Кожны аркуш падпісаны ёю чарнілам — імя і прозвішча. Датуль з паэзіяй Л. Геніюш я быў знаёмы па зборніку «Невадам з Нёмана». Моц таленту чулася і ў ім, але тое, што я прачытаў на пажоўкльых аркушах, перавярнула маё ўяўленыне пра творчасць паэткі. Вось дзе яна сапраўдная і вялікая! Вялікая tym, што глубокі драматызм і трагізм свайго ўласнага лёсу зынітавала з драматызмам і трагізмам лёсу Беларусі і беларускага народу.

Беларусь маю зноў закавалі,
толькі путы навокал звіняцъ,
гіне юнасць на шэрым Урале,
але праўды яе не скаваць.
(1950)

І таму, о Рыцары Пагоні,
я пра вас зьняволяных пяю,
свае песні ў шчырыя далоні
вам адным сядоні аддаю.
Сколькі б гора ні было прад намі,
сколькі б цяжкіх ні лягло дарог,—
пройдзем імі, калі будзе з намі
единасць, згода, міласэрдны Бог.
(1954)

111

Дзесяці аб гэтай пары маю веру ў свае сілы і ў непахіснасць абронага шляху падмацаваў адзін, можна сказаць, дробны, але не зусім звычайны эпізод. Патэлефанаў загадчык замежнай рэдакцыі беларускага радыё Веніямін Рудаў і спытаў, ці не хацеў бы я пазнаміцца з тым, што пра мяне пішуць «в сваіх газетках» і гавораць «из-за бугра» па радыё беларускія буржуазныя нацыяналісты («бебурнацы»). Я не сумняваўся, у якім ведамстве служыць гэты не сімпатычны мне чалавек, здагадаўся адразу ж, для чаго ён мяне запрашае, прыемнага прадчуваў мала, але цікаўнасць перамагла, і я сказаў: «Добра, прыйду». Рудаў пасадзіў мяне ў нейкім вузкім пакойчыку за столік і паклаў перада мной паперы — адбіткі з эмігранцкіх газетаў і «радыёперахваты». «Чытайце, знаёмцеся, я на колькі хвілінаў выйду», — сказаў. Пра мяне ў тых паперах было зусім мала. Ну, вось старонка з газеты «Беларус» за 1968 год. Некалькі маіх вершаў, невялічкая нататка, фотапартрэт (з кнігі «Бальшак»), факсіміле аўтографа. Але якія вершы падабралі «бебурнацы»! Калі б хто папрасіў мяне даць колькі вершаў у анталогію — напэўна, прапанаваў бы гэтыя шэсцьць: «Край мой беларускі, край!», «Сыпявайце, юныя паэты!», «У старажытным гарадку над Гайнану», «Не баюся, што мой век ня вечны», «Апошнія спатканыне з Веранікай», «Раўняюць хлопцы рэчку». Ну, а што ў нататцы? Неверагодна! Ды такога ня шмат у нашым савецкім друку было. Апошні абзац хуценька перапісаў сабе на лісток. «Ягоная паэзія вызначаеца шчырай і гарачай пачуццёвасцяй, публіцыстычным патасам у рэагаваныні на зьявы актуальнага жыцця, глубокім нацыянальным думкамі й палкай патрыятычнай любасцяй да роднага краю, яго-

нае нацыянальной мінуўшчыны, мовы й песні». Гляджу «радыёерахваты». У адным — гутарка пра сучасную беларускую пээзію. Чытаю: «Непаўторнымі якасцямі таленту і паэтычнага майстэрства, глыбінёй асэнсавання жыцця і арганічнымі нацыянальнымі элементамі творчасці сёньня высоўваючы на чало вялікай кагорты паэтаў Аляксей Пысін, Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін». Хуценька перапісваю на лісток і гэта. Зноў жа — якая высокая ацэнка! Нашыя крытыкі, здаецца, да такога не падымаліся. Вяртаецца гаспадар пакойчыку. «Пазнаёмліся?» — «Так, прачытаў». — «Бачыце, яны хочуць заманіць вас у лавушку, каб скампраметаваць ваша добрае імя? Я спадзяюся, вы дадзеце ім водпаведзь. Я адвяду вам на гэта хоць 10, хоць 20 хвілінаў эфіру. Згодныя?» — «Але я не бачу, што абвяргаць. Па-мойму, і напісана і сказана пра мяне і маю творчасць, прабачце нясыціласць, справядліва». — «Але ж ёсьць правіла: калі нашы заклятыя ідэйныя ворагі хваляць — значыць, трэба ад іх адмяжоўвацца». — «Ну, я падумаю», — сказаў, каб толькі хутчэй пакінуць памяшканье. — «Добра, я вам патэлефаную». И праз некалькі дзён азваяўся. «Ну, як? Зробім перадачу? Сказанецце трохі вашым няпрошаным хвалебнікам?» — «Не, не сказану. Няма жадання». — «Шкада, шкада! Вельмі шкада!» — тройчы паўтарыў расчараваным тонам загадчык рэдакцыі.

Паклаўшы трубку, я доўга сядзеў у крэсле каля тэлефона і думаў. У тысячны, можа, раз думаў пра адно і тое ж. Ну вось і яшчэ адзін з тых, што пёрліся і пруцца да нас, у Беларусь, «на ловлю счастья и чинов», што жывуць тут ужо не адно дзесяцігоддзе, а ніводнай фразы па-беларуску сказаць ня могуць. Усё, што яны могуць і ўмееюць — дык гэта глуміца з беларушчыны, таптаць яе і аплёўваць. І, што самае подлае і гнюснае, — цынічна вербаваць сыноў і дачок Беларусі, каб яны самі ім памагалі ў гэтым. Ён прапануе мне даць водпаведзь тым, каму да душы мае вершы. А хто ты такі і па якому праву патрабуеш ад мяне гэтага? А табе яны да душы — мае вершы? Вось гэтыя — перадрукаваныя газетай «Беларус»? Табе зразумела, чаму я іх напісаў, зразумелы той боль, тая горыч-скруха, тыя мары і спадзяваньні, з якіх яны выраслы? Чужое ўсё гэта, чужое — і табе, і тваім хаўрусынікам. Усё, чым я найперш заклапочаны, чым жыву, чым дыхаю, што для мяне роднае, драгое, святое — ўсё гэта для вас чужое, далёкае, непатрэбнае, на ўсё гэта вы гледзіцё з пагардай і няянавісьцю. И калі б не перасыцярога з Крамля, што трэба ехаць да агульнага катла пачіху, бо — на вачах усяго съвету, бо — можна напалохаць народы сацыялістычнага лагеру, — вы даўно б усталівалі тут поўную «мураёўшчыну».

З такімі думкамі і пачуцьцямі, што апаноўвалі мяне ўсё часцей, я паехаў у лютым 1971 году ў Баку на Усесаюзную нараду па тэме «Узаемны мастацкі пераклад і абліченіне літаратурных традыцый». И гэты раз, канешне ж, сваё выступленне прысьвяціў набалеламу: становішчу беларускай мовы ў Беларусі і таму нібыта нацуральному «білінгвізму», ва ўмовах якога працуець беларускія пісьменнікі. «Выдатныя раманы І. Мележа, гэтак жа як і іншых вядомых пісьменнікаў, у Беларусі выдаюцца: на беларускай мове тыражом 10-15 тысячаў, а на рускай мове — тыражом у 100 тысячаў экземпляраў ды і не аднойчы. Ды яшчэ з цэнтральных выдавецтваў гэтыя ж творы паступаюць у беларускі кнігагандаль у агромністай колькасці. И што ж у выніку? У выніку — вучні школ і нават студэнты-філолагі беларускіх аддзяленняў... чытаюць сваіх нацыянальных пісьменнікаў у перакладах на рускую. (...) Добра гэта ці кепска? Радавацца беларускаму пісьменніку ці не радавацца? Нармальная гэта зьява ці не? И як павінен пачувацца пісьменнік, які ўсё гэта бачыць і разумее? Натхнёне гэта яго на працу? Павышае яго творчы настрой ці наадварот?»

Азірнуўся на презідым: здалося, кіраўнік нарады А. Крывіцкі, намеснік галоўнага рэдактара «Літгазеты», глядзеў на мяне з няянавісьцю. Зноў гэты беларус, як і колькі гадоў назад у Менску, падсапаваў съвіточнае мерапрыемства ў гонар дружбы народаў. Назаўтра раніцай у гасцініцы пры сустрэчы, без поціску рукі, праск-

рыпей: «Навошта ж так эмацыянальна? Можна і спакайней». За тое ўдзельнікі нарады з іншых рэспублік успрынялі маё слова з вялкай душэўнай аддачай. Асцінскі паэт і літаратуразнаўца Нафі Джусойты вечарам у кафэ запрасіў мяне пасядзець з ім за столікам. Адбылася доўгая зацікаўленая, з поўным узаемаразуменнем, размова, з якой мне стала ясна, што ў бальшыні аўтаномных рэспублік моўная стуацый яшчэ горшая, чым у Беларусі. Так адбываўся карысны «абмен думкамі». Так пашыралася ў краіне веданье пра «пасльяховае ажыццяўленыне ленінскай нацыянальнай палітыкі» ў нашай рэспубліцы.

111

Заставаліся два месяцы да VI з'езду пісьменнікаў Беларусі. Зусім непрадбачана, «не планава» яны пайшлі ў мяне на паэму «Сказ пра Лысую гару». Думка напісаць гэту гратэскава-сатырычную рэч зарадзілася ўва мне пад уражаньнем ад расказанага Міколам Аўрамчыкам пра дачныя клопаты пісьменнікаў-«лысагорцаў» — членаў садоўніцкага кааператыву на Лысай гары ля Заслаўя. У першы момант я прыкінуў, што мы разам згарбузуем невялікі забаўны літаратурны капусынік — для, так бы мовіць, унутранага карыстаньня. Але, напісаўшы ноччу (а гэта было ў Доме творчасці «Каралішчавічы») першыя строфы, зразумеў, што лысагорскія клопаты могуць быць «падможным матэрыйлам» для рэчы вельмі сур'ёзнай, а не для капусыніка. І я загарэўся гэтай маштабнай паэтычнай задумай з небывалай жарсыцю, яна апанавала мною так, што ўсе свае «бягучыя» творчыя справы давялося адкладыці ўбок. І тады ж мне стала ясна, што паколькі гэта не капусынік, а сур'ёзны й маштабны сатырычна-гратэскавы твор, то ніякай супольнай працы над ім ня будзе — такія рэчы ні грамадой, ні на пару не пішуцца; як сказаў Чэхаў: пісаць з некім у сааўтарстве — усё роўна што ўдваіх адначасова іграць на адной скрыпцы. У працы над словам, над вобразам, над радком і страфой, над сюжэтам, над кампазіцыяй і г. д. ніякае напарніцтва мне непатрэбна. І гаворкі пра гэта быць ня можа. Да таго ж высыветлілася, што нават і над капусынікам працаўваць у творчым сааўтарстве з Аўрамчыкам я ня змог бы: мы абсалютна не сумяшчальныя — ні па вершу (рытміка, «дыханыне» ці «паходка» верша, інтанацыя), Ні па мове (лексіка, фразеалогія, сінтоксіс), ні па мастацкай палітры, па стылю. Тоё, што ён спрабаваў у самым пачатку працаваць мене — радок ці страfu — я рагучча адхіляў або перарабляў на свой лад, бо было зусім мне чужое, — ва ўсіх адносінах не маё. Так што — буду пісаць адзін, а сябра будзе паастаўшчыком фактаў і першым слухачом напісанага (чытаў яму ўсё — і кавалкамі, і раздзеламі, слухач ён быў выдатны, часам ад съмеху ажно заходзіўся).

Як быў напісаны «Сказ пра Лысую гару» і што гэта за твор, якога зъместу і хараектару, — аб гэтым я досыць падрабязна распавяў у адмысловым артыкуле, апублікованым у газете «Народная воля» за 30 жніўня 2003 году. Таму тут хачу вылучыць толькі адзін момант, які непасрэдна ўпісваецца ў магістральную тэму гэтае кнігі і які, дарэчы, мог бы быць для шукальнікаў аўтара «Сказы» ключом-падказкай, хто ж стаіць за псеўданімам «Францішак Вядзьмак-Лысагорскі». Маю на ўвазе строфы, прысывечаныя беларускай мове — у разыдзелях «Так і зажылі» і «Замест эпілогу». Уважлівае, удумнае прачытаныне іх магло вывесыці дасьведчанага ў сучаснай беларускай паэзіі чытача на верны сълед.

Ды зблытаць базіс з надбудовай
Ніхто з дасьведчаных ня мог.
Куды прасьцей ад роднай мовы
Было б адмовіцца, дальбог!

Ужо ж ня раз раўло мяшчанства:
«Пара камісю ствараць
Па ліквідацыі няшчаснай,
Што ўсё не хоча паміраць!»

Яны даўно былі гатовы
Ажыцьцявіць «съвяты» парыў —
Ліквідаваць дарэшты мову,
Якой Купала гаварыў.

Але назло іх крыку: «Зынішчыць!»,
З глыбін народнага жыцьця
Увысь ірвалася Янішчыц —
Палесся мілае дзіца.
(«Так і зажылі»).

Калі ў сталіцы беларускай
Культурна-сыты мешчанін
Лічыў грамадскаю нагрузкай
Язык «тутэйшым» прышчаміць.
Калі другі артыст народны
Ня знаў і двух народных слоў,
Затое меў тут харч нязводны
І ў волю цешыўся з аслоў.

.....
Калі й пісьменьніцкія жонкі
Ад «моды» праглі не адстаць,
А іх «рабяты і рабёнкі»
Бацькоў на ўмелі прачытаць.

Калі й тэатр падупалы
Даніну «модзе» аддаваў,
А цень вялікага Купалы
З труны тым часам уставаў,

Хадзіў-блукаў ля падаконьня,
Прасіў: «Браток! Хоць унаучы,
Хоць ад кашмару, хоць спрасоньня
На роднай мове закрычы!..»

(«Замест эпілогу»)

У кулуарах VI зізеду пісьменьнікаў, які адкрыўся 25 красавіка, толькі і было гаворкі, што пра паэму Ведзьмака-Лысагорскага. Тады ж, у час зізеду, я прызнаўся Васілю Быкаву, хто сапраўдны аўтар «Сказу», узяўшы, вядома ж, з яго слова — таямніцу не выдаваць, бо і «пакрыўджаныя», і правадыры зъядуць. Быкаў, выказаўшы агульнае захапленыне паэмай (што з ім здаралася рэдка), зазначыў: «Цябе могуць вылічыць па ідэйнай пазіцыі — прагрэсіўна-дэмакратычнай наогул і ў дачыненіні да персаналіі канкрэтна. Ну хоць бы па радках у абарону беларускай мовы, па зіедлівай крытыцы нацыянальнай палітыкі ў Беларусі... І бачыш: не зачэплены насымешкай амаль ніводзін таленавіты і сумленны пісьменьнік: ні Куляшоў, ні Панчанка, ні Танк, ні Лынкоў, ні Мележ, ні Брыль, ні Адамовіч, ні Кудравец, ні Страндзю́, ні Адамчык — вельмі паказальны адбор! Мы ўжо пра гэта з Алесем гаварылі. Шкада, праўда, што Ніл Гілевіч трапіў пад абстрэл, — скасіў іранічна вока Васіль. — Я, вядома, разумею, чаму ты не абмінуў сябе. І, бадай, гэта правільна. Засцярога тут ня лішняя.»

Далей пачалося самастойнае і незвычайна актыўнае жыцьцё паэмы; яе перапісвалі ад рукі, перадрукоўвалі на машынках і распаўсюджвалі па ўсёй Беларусі, а нават і за межамі рэспублікі, яе чыталі і тыя, хто ніколі паэзіяй не цікавіўся, і кожны хацеў мець свой асобнік. Упершыню ў гісторыі беларускай літаратуры паэтычны твор стаў у поўным сэнсе слова бестселерам. Касякамі пайшлі перайманыні, падробкі «пад Ведзьмака», з выкарыстаннем ягонага прозвішча. І канешна ж, пачалося вялікае нецярпілівае гаданыне: хто? Хто напісаў? Хто, схаваўшыся за калартыны

псеўданім, насымеліўся сказаць столькі праўды пра жыцьцё-быцьцё пісьменьнікаў і наогул пра нашу рэчаіснасць, — праўды нібыта пацешна-забаўнай, вясёлай, а на-самреч — горкай і сумнай, і зусім не бяскрыўднай для тых, хто камандаваў «часам, векам, эпохай». Пачаліся пошуки аўтара, якія расцягнуліся больш чым на трыццаць гадоў, аж пакуль не былі нарышце спынены ў досьць кур'ёзнай ситуацыі самім «Ведзьмаком-Лысагорскім». На гэтым і хацеў бы трохі запыніцца.

Увогуле, я ня меў намеру прызнавацца ў аўтарстве «Сказу» пры жыцьці — з простага меркавання, што незычліўцаў у мяне хапае і без гэтага і нажываць лішніх мяне варта. Я выдатна ведаў, што пачуцьця гумару хапае далёка мяне з ліку «зачэпленых» у паэме, што ёсьць і тыя, хто пакрыўдзіўся (і не беспадстаўна: съехатэ-рапія сям-там досьць балючая), дык навошта сабе ўскладняць жыцьцё? Дзеля падагрэву аўтарскага самалюбства, якога, як і ўсякі творца, я не пазбаўлены? Ну, не! На гэта мы мяне клюнем, не спакусімся. Хай «гэта» дагоніць мяне паслья — там, там, далёка... (Між іншым, недзе ўжо ў канцы стагоддзя прафесар А. Лойка аднойчы заявіць у друку: Калі б «Сказ» напісаў Н. Гілевіч — ён бы даўно прызнаўся ў гэтым, мяне выцерпэў бы; я, маўляў, яго добра ведаю...). Хваляваша мне, ці ўсплыве паслья съмерці аўтарства, патрэбы не было: у хатнім архіве — таўшчэзная папка, у якой усе, да апошняга радка, чарнавікі, і ўсе загатоўкі-накіды, і ўсе белавікі з праўкамі, усе варыянты, — усё да паслуг дасьледчыкаў. Гэта — па-першае. А па-другое, я быў пэвен: толькі маладасьведчаны ў сучаснай беларускай паэзіі людзі, ці зусім эстэтычна глухія, могуць не адчуць і мяне ўбачыць, хто аўтар «Сказу». Але ж такіх занадта шмат быць не павінна. Так думаў я. І памыліўся. Недасьведчаных і слаба сарыен-таваных у творчасці калегаў-паэтаў аказалася куды больш, чым я дапускаў. Якія толькі імёны кандыдатаў на Ведзьмака не называліся! І выдатныя, але зусім іншага пісьма-почырку, зусім іншай паэтычнай прыроды, і шараговыя, без прэтэнзій на творчую моц і высокое майстэрства, і зусім кволыя вершаробы, ва ўсіх адносінах бездапаможныя. Я сачыў за гэтым тасаваньнем літаратурных тузоў-каралёў-вале-таў на старонках друку досьць пльна, і чым больш ішло часу — тым больш рабілася сумна. Ці людзі сапраўды не маюць уяўленыя, на што здольны той ці іншы паэт і ў чым адметнасць яго пяра — ці людзі прыкідваюцца? Што амаль не называецца маё імя — гэта добра, я радаваўся, але як можна ўсур'ёз прыпісваць грэх аўтарства паэтам, у творчасці якіх абсолютна нічога ад мовы і стылю Ведзьмака-Лысагорскага няма? Сапраўды — і сумна, і прыкра. Літаратары ж, філалагічна адукаваныя людзі!

Думалася: вось вы называеце імя паэта, лічыце, што гэта ён аўтар «Сказа». А на якіх падставах? Дзе ў яго паэзіі хоць намёк на Ведзьмакову сатырычную хватку, на яго іронію і сарказм, на яго гратэскі, на яго інтанацыі, на яго лексіку і фразеалогію? Нічога ж ведзьмакоўскага і блізка ў імярэка няма. Тады — навошта? Дзеля чаго — тасаваньне?

Вядома, многія адразу ж і беспамылкова распазналі аўтара «Сказа». Успамінаеца адзін эпізод. У час якогася пісьменьніцкага форуму (звёзду ці пленуму) мы стаялі адасобленай купкай у файе — чалавек пяць-шэсць, у асноўным гародзенцы. Ня помню ўжо, хто справакаваў пытаныне наконт аўтара «Сказа пра Лысую гару», але пытаныне прагучала. І адказала на яго сваім сакавіта-мяккім, пявучым голасам Данута Бічэль: «Дурні, дурні, яны ўсё яшчэ мяне ведаюць, хто Вядзьмак! — Тут Данута Янаўна, амаль гарэзліва ўсміхаючыся, глянула мяне ў твар. — Ну хіба мяне праўда, Ніл Сымонавіч? Хіба мяне дурні? — І дадала: — Ну, але як ніхто нікога, апроч сябе, не чытае, дык і мяне ведаюць...» «А каб ты была здарова! — хацелася мяне насыцца на слынную паэтку. — Што ж ты ў маёй прысутнасці такое гаворыш!..»

Майму намеру — не прызнавацца ў аўтарстве «Сказа» да канца — зьдзейсніцца не было суджана. Зусім неспадзявана і прыкра-недарэчным чынам прымусіў мяне адкрыцца Мікола Аўрамчык. У сярэдзіне 1990-х ён пачаў «па-сяброўску даверліва

прызнавацца» некаторым паэтам і пісьменьнікам у сваім аўтарстве «Сказа пра Лысую гару». Іменна — у аўтарстве, а не ў сааўтарстве. Помню, як у двары Саюзу пісьменьнікаў Янка Брыль траім маладзейшым сябрам — Сіпакову, Зүёнку і мне — беспіяречным тонам абвясціў, што аўтар «Сказу» — Аўрамчык, і што гэта інфармацыя дакладная, бо: «мне Коля сам сказаў, усё расказаў — і як пісаў, і як перадрукоўваў, і рассылаў па пошце...». — «Так і сказаў, што паэму напісаў ён?» — наўмысна папрасіў я ўдакладніць сказанае. — «Ну што я вам хлушу, выдумляю? — ажно трохі пакрыўдзіўся Іван Антонавіч. — Ды гэта ўжо ведаюць і Максім, і Пімен, і Зымітрок, і Алег і многія яшчэ. Дзіўна, што да вас не дайшло». (Дарэчы, М. Танк нават у дзённіку зафіксаваў сваё захапленье творчым подзвігам М. Аўрамчыка: «Які малайчына М. А.! Ня горш, чым «Тарас на Парнасе»!)

Пасыль размовы з Янкам Брылем я пачуўся агаломшаным і разгубленым. Аўрамчык — аўтар «Сказу»? Дык а я — хто? Што гэта? Як гэта разумець? Ён жа ведае, што ў паэме няма ніводнай страфы, напісанай яго рукой, народжанай у яго галаве, души і сэрцы! Увесь яго ўдзел — пастава мne фактаў, перадрукоўка і рассылка тэксту. Што ж ён робіць? Як ён мог на такое пайсьці? Ці гэта звышнаіўнасць? Элементарная недасьведчанасць у пытаньнях аўтарства? Па ягонай логіцы Л. М. Талстой суаўтарам сваёй геніяльнай аповесці «Холстомер» павінен быў лічыць пісьменьніка М. Стаковіча, — паколькі ён скарыстаў пры напісаныні названай рэчы сюжэт задуманай і не напісанай Стаковічам аповесці пра каня (брат пісьменьніка падарыў той сюжэт Талстому).

Калі і нараджаўся, і нарадзіўся, і пайшоў да людзей «Сказ», мне і ў галаву ні разу не прыйшло, што М. А. можа запрэтэндаваць на суаўтарства. Па іроніі лёсу — на самую гілевічскую з усіх маіх сатырычна-гратэскавых паэм.

Ну што ж! Мабыць трэба было, каб пад нашым невясёлым літаратурным небам здарылася і такое.

Ніна Іванаўна, помню, горка-скрушна сказала: «Усё адно як пракляцьце нейкае над табою...»

111

Але вернемся ў вясну 1971-га.

І на тым VI з'ездзе я зноў гаварыў аб становішчы беларускай мовы на беларускай зямлі. Цяпер ужо — на апрабаванай тэмэ: мова і перакладная мастацкая літаратура. Да выступлення грунтоўна падрыхтаваўся, узбройўся аўктыўнымі данымі — фактамі і лічбамі, якіх перш за ўсё партыйныя прапагандысты баяцца. Вам не спадабалася маё патрабаванье ражучага павароту, выказанае ў артыкуле ў «ЛіМе»? Прыгразілі і думалі напалохалі? Ды не, шаноўныя. Я пайтару небяспечныя факты і лічбы тут, з трывуны больш высокай — перад першымі кіраунікамі Беларусі і перад гасціямі з усіх рэспублік. «Мы ў Беларусі да нядайняга часу выдавалі ў год 3-5-7 кніг перакладной літаратуры. Цяпер пачалі выдаваць 10-12 кніг. (...) Гэта колькасць мізэрная і зусім не дастатковая. Толькі што інфармацыйны бюлетэн Саюза пісьменьнікаў СССР паведаміў, што ў нашых бліжэйшых суседзяў, у Літве, на год плануецца 130 кніг перакладной літаратуры. Удумайцесь толькі ў лічбы: мы, беларусы, дзесяць, а літоўцы — сто трывцаць! (...) У справе выдання перакладной літаратуры мы, выбачайце, цягнемся ў хвасьце ня толькі пасыль саюзных рэспублік, але нават і пасыль аўтаномных. І дзіўная рэч, што мы пры гэтым не чырвaneем ад сораму, што гэта ня б'е па нашай гордасці, па нашым прэстыжы — што такая вялікая, эканамічна развязтая рэспубліка на такім важным участку духоўнага жыцця пляцеца ў хвасьце за ўсімі. Пра гэта немагчыма думаць спакойна, немагчыма маўчаць!»

Перадавалі мне знаёмыя з апарату ЦК: гэтае тройчы паўторанае мною «пляцемся ў хвасьце» вельмі не спадабалася і П. Машэраву, і толькі што абраналу сакра-

таром ЦК па ідэалогіі А. Кузьміну. Як гэта так: перадавая з перадавых БССР — у хвасьце нават за аўтаномным? Ах, гэта па перакладах? Ну, бяда невялікая, у Маскве перакладаецца ўсё лепшае з усяго съвету — будзем чытаць на рускай, праблемы няма, і аднак жа — вельмі непрыемна слухаць: «мы — пляцемся ў хвасьце». Яшчэ больш былі раззлаваны чыноўнікі з Дзяржкамвыду. На ўрадавым прыёме ў гонар зьезду да мяне падышоў дырэктар выдавецтва Захар Матузай — з такой пагардліва-кіслай фізіяноміяй, што аж я насыцярожыўся. «Товарыш Гілевіч, ну что это вы все с надрывом! Всем хорошо, а вам плохо, а вы все с надрывом! Что — у вас не выходят книги, мы вас не издаем? Выходят, издаем. Зачем же этот надрыв?» — «Баліць, Захар Пятровіч, вельмі баліць! Таму і, прабачце, з надрывам...» — «Да бросьте вы! Не солидно это...»

Як бы ні злаваліся і ні кісліліся таварышы начальнікі, а былі вымушаныя з грамадскай крытыкай палічыцца: колькасць перакладных кніг у Беларусі пачала патроху нарастаць. Была створаная ў выдавецтве спецыяльная рэдакцыя перакладной літаратуры. У 1975 годзе пачаў выходзіць тоўсты штогоднік «Далягляды» — з разылкам, што ён з цягам часу ператворыцца ў часопіс тыпу «Іностранной литературы» ці ўкраінскага «Весь свету». Тры гады ваяваў я, каб гэтыя «Далягляды» адкрыліся для беларускага чытача, і яны такі адкрыліся. У аддзяку (ці наадварот: дабіўся, дык і цягні!) я быў прызначаны рэдактарам гэтага выдання. Ярэмца аказаўлася ня з лёгкіх, бо адразу ж, раней за іншых, за таленавітых, накінуўся на «Далягляды», на магчымасці падзарабіць перакладчыкі-халтуршчыкі і проста графаманы, асабліва з ліку супрацоўнікаў выдавецтва (паспрабуй у якога-такога не прыніць да друку яго творчыя «перлы»!). На щасьце, у склад рэдкалегіі далі згоду ўвайсці такія аўтарыгеты, майстры слова, як І. Мележ, Я. Брыль, В. Быкаў, Ю. Гаўрук, Я. Семяжон і з іх падтрымкай было лягчэй трymаць узровень. Помню, як папрасіў І. Мележа прачытаць 9 белгарскіх сатырычна-гумарыстычных апавяданньняў у перакладах Н., і ён іх усе катэгарычна адхіліў, нават і аднаго ня выбраў для публікацыі. Сказаў: «Яны і ў арыгінале, як сьведчыць зьмест, нічога ня вартыя! Навошта ён іх перакладаў? Не адрознівае сапраўдны мастацкі твор ад літаратурнага съмечця? У нас і свайго такога добра хапае, дзеля чаго ж павялічваць яго колькасць? Але ж і мовы няма, перакладчык зусім не адчувае жывога беларускага слова!..»

Жывое беларускае слова!.. О, колькі пралезла ў Саюз пісьменьнікаў «творцаў» начыста пазбаўленых адчуваньня жывога слова! З І. П. Мележам, у апошнія гады яго жыцця, мы гаварылі пра гэта не аднойчы — асабліва ў Карапішчавічах, дзе нам выпадала бываць разам. З горыччу і скрухай гаварылі пра адносіны да беларускай мовы партыйна-савецкага кіраўніцтва рэспублікі. І гэта прытым, што ўвогуле Іван Паўлавіч ставіўся вельмі паважліва, з піётэтам, і да П. Машэрава, і да Ц. Кісялёва, як, між іншым, і яны асабіста да яго. У нас менавіта так і было: асабіста правадыры праяўлялі, ну, можна сказаць, сяброўскія адносіны да вядомых беларускіх пісьменьнікаў, нават часам дэманстратыўна падкрэслівалі гэта, абыходзіліся ледзь не па-панібрацку. З ахвотай ішлі на тое, каб падтрымаць утым, што датычыла выдання твораў, прэміяў, узнагародаў і званняў, паляпшэння жыльлёвых умоваў, ці, скажам, уключэння ў афіцыйную дэлегацыю БССР на сесіі ААН. Нават маглі даць і вельмі высокую дзяржаўную пасаду (старшынямі Вярхоўнага Савету рэспублікі былі М. Танк, І. Шамякін, І. Навуменка, міністрамі Г. Бураўкін). Але што датычыла становішча беларускай мовы ў суверэннай (лічылася ж суверэннай!) беларускай дзяржаве — гэтай праблемы для нашых правадыроў як бы і не было. Каб хоць адзін раз хто-небудзь з іх на з'ездзе ці на Пленуме ЦК КПБ заікнуўся: «Таварышы, мы ў моўным пытанні далёка адышлі ад Леніна, ад ленінскай нацыянальнай палітыкі. Становішча нашай мовы ў нашай жа рэспубліцы ненармальнае. Давайце выпраўляць!» О, не! Усе абыходзіліся агульной фразай пра

разьвіцьцё і росквіт «сацыялістычнай па зъместу і нацыянальнай па форме» беларускай савецкай культуры.

А становішча беларускай мовы ў беларускай жа дзяржаве ня проста ненармальнае, а дзіка ненармальнае. Ужо можна было гаварыць ня проста пра занядбаньне і вывядзеньне роднай мовы з грамадскага ўжытку, а пра сапраўдны лінгвацыд — пра франтальнае, «пагалоўнае» забіваньне і вынішчэнне мовы шматмільённага народу. І каб хоць якая, хоць самая малая прыкмета, што гэта варварства будзе спыненае, што наступяць перамены да лепшага! У такой сітуацыі пісьменнікам, іншым дзеячам нацыянальнай культуры і навукі трэба было б часцей «біць у звона» — падымаць голас у абарону роднае мовы. Рэальнасць сьведчыла пра «наадварот» — усё, што магло б крычаць крыкам, прыщіхла, прымоўкla, стулілася, схавалася «пад венік». Металёвым катком па жывой душы Беларусі кацліся гады пачварнай брэжнейўскай стагнацыі.

І правадыры і «масы», у тым ліку «маса» інтэлігенцыі, жылі зусім іншымі клопатамі, а менавіта: пра даасушэнне (давынішчэнне) балотаў, што неўзабаве вылезе нам бокам, пра гіганцкія, на дзесяткі тысячаў галоў, сувінакомплексы — найвялікшыя ў СССР «фабрыкі сала-мяса»; пра награмаджэнне вакол кожнага гораду чатырохсоткававых садова-агародных «шанхаяў», каб такім «лысагорскім» способам выпусыць сацыяльную пару з закіпелага катла простанараддзя; пра... наданьне Менску звання гораду-героя (некаму ж прыйшла ў галаву такая дзіцячая забава — не людзей, а гарады ўзнагароджваць зоркай Героя!). Ну і пра футбол, канешне. Там, дзе бралі слова футбольныя жарсыці, усё астатніе імгненна траціла значэнне і вартасць, тым больш нейкая там беларуская мова.

Раўнадушнае і нават непрыязнае стаўленыне чынавенства рэспублікі да беларускае мовы мяне засмучала і гнялю страшэнна. Ну свае ж родам людзі — з беларускіх вёсак і мястечак, гарадоў і пасёлкаў! Што з імі стала? Перарадзіліся? Ужо — не беларусы? Так задаволены сытым жыцьцём, што ў душы не засталося месца для пачуцьця сорamu за адступніцтва, за нацыянальнае рэнегацтва? У гэтую пару росквіту «брэжнейўшчыны», хоць і ня часта, а ўсё ж здаралася мне выязджаць у розныя куткі Беларусі. Амаль паўсюдна на душы рабілася горка і сумна. Сям-там настолькі ўсё сваё людзі забілі, заглушылі, закідалі пошласцю, съмецьцем, што Беларусі ня бачна. Вядома, сустракаліся і астраўкі-выспачкі, дзе беларушчына жыла, дзе сачыліся яе крынічкі і гарэлі, хоць хліпаючы, яе аген'чыкі,— дзесь у школе, дзесь у бібліятэцы, дзесь у рэдакцыі мясцовай газеты. Але — як жа квола і... нясьмела! Вось, здаецца, яно ёсьць, вось яно гучыць — роднае беларускае слова — і раптам! Раптам заходзіць начальнік, дырэктар, проста «ня свой» — і ўсё: гаротнікі-патрыёты пераходзяць на рускую мову; сваё — роднае, ад Бога — слова ніякавата замаўкае. Як жа абудзіць у гэтых сапраўды шчырых патрыётаў пачуцьцё годнасці — каб чуліся гаспадарамі ў сваёй хаце, на сваёй сядзібе? І каб не давалі ў крыду матчына слова? Каб не саромеліся ім карыстацца? На хвалі гэтых перажываньняў і роздумаў нараджаюцца новыя вершы аб мове. Або нашэптваю іх, як замовы ці малітвы, або выкрышкаю, як перад натоўпам на плошчы, або эмацыйна-выразна дэкламую, як перад школьнікамі ў класе. Прыкладам апошняга — напісаны ў 1975 годзе верш «Калі я жыў?» з падзагалоўкам «Падказка для нашчадкаў»:

Калі я жыў? Адказ на гэта
Зусім ня цяжка будзе даць,
Бо ёсьць дакладная прыкмета,
З усіх найверная, відаць.

О невясёлія гады
Майго жыцьця! Я жыў тады,
Калі вучылі ў мове рускай
У нас і горад і сяло,

І на ангельскай, на французскай
 І на німецкай — аж гуло,
 На выканёвай старапрускай,
 На мове інкаў і этрускаў
 Таксама хораша ішло,
 І толькі роднай беларускай
 У школах месца не было.

Ну а калі ня вучыць школа
 І гоніць мову за парог —
 То як жа ёй гучаць наўкола
 Ды так, каб съвет прывециць мог?

Калі пануюць запраданцы,
 Што прадаюць свой родны край
 За чужаземныя акрайцы, —
 Ад іх спагады не чакай.

Даруе ўсё іх суд суроўы —
 Забойства, кражу, гвалт і зьдзек,
 Адно любоў да роднай мовы
 Вам не даруеца павек.

Такі мой час. Такім і ўвойдзе
 Ён у гісторыю зямлі,
 Дзе нашай мовай у стагоддзях
 Калісь пісалі каралі.

Суручнымі гэтаму былі вершы «***Жанчыны вёсак беларускіх, вам...», «***Страціў слова, страціў спадчыннае слова», «***Ах, валошка, валошка, сястрыцы рамонка!», «Мой белы дзень», «Вось табе і дай-дай!» і многія іншыя. На дапамогу заклікаў і многіх славянскіх паэтаў XIX—XX стст., перастварэнні іх вершаў гэтай тэмамі натуральна зынітоўваліся з маймі — як натуральна перагукваліся прычыны, што іх паклікалі да жыцця — трывога і боль за лёс роднай мовы, а значыць і за лёс Бацькаўшчыны.

На чарговым VII з'ездзе пісьменнікаў (1976, травень) сваё выступленне я прысывяціў пытанню аб адказнасці літаратара за плён сваёй працы. Закрануў, вядома ж, і моўны аспект — сказаў аб нашай непатрабавальнасці да сябе ў працы над словам: «Колькі даводзіцца чытаць кніг, якія раздражняюць сваёй непісьменнасцю, кніг, дзе на кожнай старонцы аўтар ня ладзіць з мовай, у якіх ні лексіка, ні сінтаксіс, ні фраза не адпавядаюць духу нацыянальнай мовы, у якіх што ні сказ — то калька, прымітыўны газетны або чыноўніцка-канцылярскі штамп. У нас выходзяць зборнікі вершаў, якія праста немагчыма чытаць з-за іх непісьменнасці, з-за моўнай неахайнасці, з-за безгустоўнасці ў выбары слова. (...) З непатрабавальнасцю да слова, да стылю ў нас зайдло так далёка, што ўжо машыністкі і карэктары съмлюцца і выпраўляюць за пісьменніка, колькі хапае змогі. Удумайцеся толькі, якое парадаксальнае спалучэнне: непісьменны пісьменнік!»

Усе тры прамовы на з'ездах (на V, VI і VII) я, натуральна, уключыў у свой першы зборнік літаратурнай крытыкі і публіцыстыкі «У гэта веру», запланаваны выдавецтвам «Мастацкая літаратура» на 1978 год. Дзесь у чэрвені 1977-га рэдактар кнігі А. Разанаў (у яго па рукапісу істотных пытанняў ня ўзынікла) папрасіў мяне прыйсці ў выдавецтва, бо да асобных артыкулаў кнігі ёсьць сур'ёзныя прэтэнзіі ў галоўнага рэдактара Аркадзя Марціновіча. Ну вось, чаго баяўся, тое і здарылася. У першай і другой з'ездаўскіх прамовах А. Марціновіч пазначыў, што трэба апусыць, што ў друк пайсці ня можа. Я паглядзеў на абведзенія алоўкам абзасцы і асобныя сказы — і мне стала блага. Ад мяне патрабуюць зыняць усё тое, дзеля чаго я гэтыя тэксты ўключыў у кнігу (дзеля чаго выходзіў і на tryбуну пісьменніцкіх

зъездаў). Так я і сказаў Марціновічу: «Ты патрабуеш выхаласьці галоўнае, а пакінущь другараднае. Які ж сэнс такія абкарнаныя, амаль напалавіну абрэзаныя прамовы друкаваць? Па сутнасці, ты патрабуеш, каб я іх зьняў з кнігі!» І тут я пачуў самае цікавае. Роўным, спакойным голасам (а ён гаварыў толькі так — роўна-роўна!) і з лірычнай прыязнасцю на твары Аркадзь Нічыпаравіч сказаў: «Я вось думаю, што, можа, гэта і нясыціла прапаноўваць у кнігу свае зъездаўскія выступленыні. Гэта ж не артыкулы, не рэцэнзіі...» «Гэта важней, чым артыкулы! — горача, зусім ня роўным голасам запярэчыў галоўнаму. — Я прашу цябе: пачытай яшчэ раз гэтых абзацы, у іх німа нічога «крамольнага», усё ў рамках закона. Вельмі прашу цябе — не пісаваць кнігу!» — «У такім разе я перадам рукапіс у Дзяржкамдрук, хай там вырашаюць». — «Не рабі гэтага! — амаль узмаліўся я. — Ты ж ведаеш, што ў канфліктнай сітуацыі Камітэт падтрымае галоўнага рэдактара, а ня аўтара». — «Ну чаму ж? А можа, я памыляюся? Хай паглядзяць». — «Вельмі прашу: давай вырашым гэта з табою, па-таварыску. Ты спакойна, няспешна пачытай яшчэ раз, я праз два дні да цябе зайду».

Праз два дні мне патэлефанавалі, што па пытаньні майго рукапісу мяне запрашае да сябе намеснік старшыні Дзяржкамітету па друку А. Барушка. Значыць, маю просьбу галоўны ня ўважыў. Ах, Аркадзь, Аркадзь! Як сумна, што ў былых франтавікоў у зусім мірных сітуацыях не прагаворвае мужнасць!.. Што чакае мяне ў Камітэце — я не сумняваўся. Таварыш Барушка рашуча падтрымаў усе патрабаваныні Марціновіча і больш таго — знайшоў яшчэ і сам колькі абзацаў, якія загадаў зъняць. У выніку — мае прамовы ў кнізе «У гэта веру» аказаліся зрэзанымі амаль напалавіну. Аднавіў я іх цалкам, паводле рукапісу, толькі ў кнізе «Любоў прасьветлена» (1996).

111

У 1978 годзе з май жыцці адбылася важная падзея — я быў прыняты ў рады КПСС. Зрабіў я гэты крок, ня ўхвалены некаторымі маймі знаёмымі, аж на 47-м годзе жыцця. Чаму так доўга не съпяшаўся і нарэшце рашыўся — аб гэтым лічу патрэбным расказаць больш-менш падрабязна.

Увогуле не было б дзіўным, калі б я ўступіў у Камуністычную партыю яшчэ ў маладым ўзросці, у студэнцкія часы піранецкія гады. Пярэчанняў ідэалагічнага парадку для гэтага ў маёй съядомасці не было. Ад калыскі гадаваўся і рос у сям'і камуніста, з 14 гадоў выхоўваўся ў камсамоле, шчыра верыў у камуністычны ідэалы (аб чым съведчаць і многія вершы юнацкай пары); верыў, што пасыля выкрыцця «культу асобы» партыя адраджаецца і адродзіцца на асновах і прынцыпах ленінізму, што жахлівае мінулае не паўторыцца — абноўленая, аздаравелая партыя гэтага не дапусціць, у ёй перамогуць, возьмуць верх сапраўды верныя сацыялістычнаму ладу сілы, перамогуць ідэі Леніна — у тым ліку і ў вырашэныні вельмі набалелага нам, беларусам, нацыянальнага пытання.

Рэчаіснасць, вядома, моцна азмрочвала мае думкі, прымушала заглыбліцца ў аб'ектыўныя прычыны заганых зъяў, сацыяльных, маральных і іншых хваробаў у арганізме грамадства. Узынікалі сумненіні, пачуцьці пратэсту, злосці і абурэння, але — да перамены съветапогляду і злому ідэалагічнай сэрцавіны не дайшло. «Сацыялістычны лад — рэч выдатная, толькі — з чалавечым абліччам, вось за яго і трэба змагацца», — гэта было май перакананьнем. Як быў перакананы я і ў нялюдской драпежніцкай сутнасці капіталізму, асабліва на яго ранніяй стадыі («дзікі капіталізм»), у чым мне дапамаглі пісьменнікі-класікі XIX — пачатку XX ст.

Чаму ж, у такім разе, я так доўга не далучаяўся арганізацыі да партыі, ідэйныя асновы якой вызнаваў? Хіба не прапаноўвалі, не запрашалі? Запрашалі, і не аднойчы. Але я адмаўляўся. Па дзівюх прычынах. Па-першае, баяўся гэтага самага арганізацынага пачатку — трапіць туды, дзе ўсё заарганізавана, і кожны свой крок

ты будзеш вымушаны рабіць па статутных правілах арганізацыі, прытрымлівацца яе жорсткай дысцыпліны. Гэта, я ведаў, не для мяне: прыродны індывідуаліст, чужую волю, чужую дысцыпліну трываць не люблю, міруся з ёю кепска. Па-другое, вялікія антыпаты ў мяне выклікала — за нязначным выняткам — партыйнае начальства. Амаль заўсёды, дзе ні сутыкаўся з партыйнымі босамі, адчуваў, што гэта людзі, кантактавацца з якім я ня ўмею і не маю жадання, яны для мяне чужыя, як чужы для іх і я — са сваёю пазіціяй, якой яны не чытаюць, і сваімі галоўнымі жыщчымі клопатамі, а найперш — са сваёю беларускай мовай. Яны не гавораць і ня хочуць гаварыць са мною на агульной мове — на мове гэтай зямлі, на мове вялікага беларускага народу. Гэтым самым яны мяне абражалі, мне была няўцерп іх непавага, іх пагарда да майго «святая святых» — да матчынай мовы.

Але я не пераносіў сваю несімпатыю да партыйнага чынавенства на ўсю партыю. Ні ў якім разе! Я быў знаёмы з многімі камуністамі, у чыёй сумленнасьці і высокай чалавечай годнасьці не сумняваўся, якіх шчыра паважаў, любіў, а з некоторымі меў блізкія сяброўскія адносіны. Такімі камуністамі былі ў прыватнасьці самыя выдатныя тагачасныя паэты і пісьменнікі — і ў СССР і ва ўсіх іншых сацыялістычных краінах. У Беларусі — гэта, да прыкладу, А. Куляшоў, М. Танк, П. Панчанка (да-рэчы, даў мене рэкамендацыю ў партыю), І. Мележ, А. Пысін, У. Калеснік, В. Казько... — блізкія, дарагія мне людзі. На Украіне — мае добрыя сябры Дз. Паўлычка, П. Варанько, Б. Алейнік, І. Драч; у Летуве — Э. Межалайціс, Ю. Марцінкявічус, А. Малдоніс, А. Балтакіс; у Балгарыі — А. Германаў, І. Давыдкаў, А. Стаянаў, Л. Леўчай, С. Караславаў, Г. Джагараў, П. Мацеў і іншыя выдатныя паэты майго пакалення, сяброўствам з якімі я даражыў і ганарыўся.

Дык вось менавіта украінскія сябры і выказаў мене аднойчы, у вузкім колы, сваё недаўмен'не: «А чаму ты, скажы, ня ў партыі? І ты, і Быкаў? Чаму вы ня ў партыі? Вы рабіце вялікую памылку. Будучы беспартыйнымі, вы вельмі абмяжоўваецце свае магчымасці паслужыць Беларусі, той справе, за якую змагаецца. У нашай сітуацыі з партыйным білетам непараўнальна лягчэй дабівацца вырашэння важных канкрэтных справаў, — мы, на Украіне, гэта даўно зразумелі. Вы фактычна ўхіляецеся ад гэтай работы. І замест вас пытаныні вырашаюць іншыя — людзі, раўнадушныя да лёсу Беларусі, чужыя і варожыя ёй, ды і проста дурныя, прымітыўныя, бездухоўныя...»

Гэты ўкол (а быў і другі, і трэці) прымусіў мяне моцна задумашца. Сапраўды, упускаюча рэальнаяя магчымасці больш эфектыўна пазмагацца і за беларускую мову, і за беларускую школу, і за беларускую кнігу — а значыць і за беларускую будучыню наогул. Туды, дзе ўсё і замешваеца, і варыща, і адцэджваеца, запрашаюць партыйных, і раяцца з імі, пытаяцца іхнія думкі. А вы, беспартыйная разумнікі, можаце шаптацца на кухні. Вам няма доступу нават да інфармацый аб tym, што абміркоўвалася-вырашалася ў ЦК, у аблакаме, гаркаме, міністэрстве, Камітэце, адным словам — на «кухнях» партыйна-дзяржаўных.

Дагэтуль помніцца: пачуў, што адбыўся «закрыты» партыйны сход у Саюзе пісьменнікаў, нібыта пра штось важнае на ім гаварылася. Тэлефаную блізкаму сябру, партыйцу амаль са студэнцкай партыі. «Што там цікава было на сходзе, аб чым гук?» — «Прабач, але сход быў закрыты, сказаць не могу» — «Такія важныя сакрэты абгаворвалі?» — «Ня ў тым справа. Проста ёсьць парадак і дысцыпліна, раз сход закрыты — значыць закрыты...» Гэта быў мне ўдар пад дых. Я дабіваюся адкрытай размовы пра нашыя беларускія праблемы з высокім начальствам, а тут — нават блізкі сябар асаджает мяне высакамерным напамінам: ня маеш права! Інфармація толькі для партыйных!.. А на сходзе былі і знаёмыя мне партыйныя нягоднікі, паклённікі, «стукачы» і проста апушчэнцы-мачыляпты. І ім — давер, і на іх апора — на іх розум, гонар і сумлен'не...

Вось такі быў парадак-лад, такая сістэма правоў грамадзянаў у дзяржаве. Хочаш

з большай аддачай папрацаўца на выратаванье роднай мовы, школы, кнігі, хочаш каб з тобой хоць трохі лічыліся — абзаводзіся партыйным билетам. І дзейнічай! Карыстайся правам члена партыі! Бяз гэтага твае прамовы, твае прапановы пад увагу не бяруцца: ат, нешта там ляпнуў беспартыйны нацыяналіст!..

Параіўся з Нінай Іванаўнай. «Цяжка табе цяпер, а будзе яшчэ цяжэй! І аднак жа давай згоду. Дзеля таго, чым жывеш, напэўна, зможаш рабіць больш.»

І я даў згоду. І ў бліжэйшым часе пераканаўся: так, мае магчымасці працаўца на Беларусь, на беларускую ідэю сталі нашмат большымі. Але пра гэта — трохі пазней.

111

У першыя дні студзеня 1978 году мой самы даверны і блізкі к тым часе сябар Васіль Быкаў перасяліўся з Гародні ў Менск — атрымаў са згоды ЦК КПБ (перш за ўсё з ласкі сакратара ЦК А. Т. Кузьміна) невялікую, з трох пакойчыкаў (іменна пакойчыкаў!) кватэру па вуліцы Танкавай (цяпер — Максіма Танка). У той жа дзень, як яму ўручылі ключы, ён запрасіў мяне і Ніну Іванаўну на «агледзіны». Мы былі першыя з сяброў, хто пераступіў парог яго новага жыцця. З кватэры яшчэ ня выветрыўся съпецыфічны дух неабжытасці. Натуральна Васіль Уладзіміравіч прарапанаваў хоць па грамулыцы «прыняць» у знак такой незвычайнай падзеі. З мэблі была толькі адна «замурzanая» табурэтка, якой, напэўна, карысталіся рабачаі, і таму гаспадар паставіў бутэльку каньяку на падаконнік — у першым зълева пакойчыку. Быў ён, зразумела, у добрым настроі, яшчэ да агледзінаў ахвотна прыняў маё заўрашэнне пераначаваць у нас, і мы адтуль, з Танкавай, разам вярнуліся на Карла Маркса, 36. Была, як і не аднойчы раней, сыціплая вячэра, і была доўгая, за поўнач, гаворка. Гаварылі нібыта пра розныя рэчы і пра розных людзей, знаёмых і сяброў, але ўсё было афарбавана адным звыклым настроем, адной заклапочанасцю: куды ідзем, куды прыдзем і што з намі будзе? Ніякай не прадчуваеца і не прадбачыша прасьветліны! У гэтакіх гутарках з ім у нас было поўнае ўзаемаразуменіне.

Радкі з «Дзёньніка» (11.1.1978):

«Званіў Быкаў — рамантue новую «хату». Зьдзірае цэмент з плінтусоў, каб можна было добра пафарбаваць. Мастак! Ня церпіць эстэтычнага браку.»

Радкі з «Дзёньніка» (18.1.1978):

«Вечарам прыйшоў Васіль — паначаваць, паколькі ў «хаце» яго пафарбавана і не зайсьці. Сядзелі, гаварылі. Злуецца на жонку, што слухае «баб», якія яе там падзуджваюць.»

Радкі з «Дзёньніка» (23.1.1978):

«Хадзіў у «Полымя» — забраў успаміны пра Лынькова, друкаваць ня будуць, хация, па словах Шкрабы, і «вельмі цікавыя». Сказаў: «Мы ўжо Лынькова закрылі, пачынаем — пра Мележа». Ну ці ж ня съмешна! «Закрылі» Лынькова!

Вечарам з Генадзем і Матукоўскім быў ў Васіля на новай кватэры. Дурное! Абышто. Трата часу і здароўя.»

Радкі з «Дзёньніка» (8.2.1978):

«Палуднаваць да мяне прыйшлі Быкаў і Матукоўскі. Памянулі яшчэ раз Аркадзя Аляксандравіча (Куляшова — *H. G.*), пагаварылі. Матукоўскі страшэнна абураны, што не пазвалі яго на памінкі (вельмі на Чыгрынава крыўдзіцца). З вялікім абурэннем гаварылі і пра тое, што на памінкі не запрасілі Бярозкіна (съпецыяльна выйшаў з бальніцы — развязватаца з сябрам) і Кісьліка. Гэта ўжо трэба ня мець нічога чалавечага ў душы. Самазваныя геніі і чынушы-бюракраты, а не пісьменнікі! Тры дні ўтрасалі съпісак, каго запрасіць — і ня ўспомнілі блізкіх сяброў нябожчыка.»

Нават з гэтых кароценкіх дзёньніковых занотовак бачна, як часта пачалі мы з

Васілём Уладзіміравічам сустракацца па яго перасяленьні ў сталіцу, — сустракацца, вядома ж, для шчырых мужчынскіх размоваў (асабліва, калі сыходзіліся сам-насам, удвох, бо ў яго часам была інфармацыя, агучваць якую ў прысутнасці іншых сяброў ён ня мог.)

Так, пераезд Быкава ў Менск мяне вельмі ўзрадаваў — магчымасцю часта бачыцца, сустракацца і абмяркоўваць «праклятыя пытаныні». Засмуціла, праўда, адна акаличнасць: да перамены месца жыхарства спрычыніўся, апрача ўсяго іншага, распад сям'і, аб чым мне адразу ж і сказаў сам Васіль Уладзіміравіч. Помню, як мы доўга, гадзіны дзівье, бадай, хадзілі ўвечары паблізу майго дому, і ён мне ўсё тлумачыў, чаму развод з Надзеяй Андрэеўнай непазыбежны. Нечаканасць для мяне была поўная, я бываў у Гародні ў Быковых, нават начаваў аднойчы, і чамусыці думалася, што сябру на жонку пашанцавала — прыгожая, маладжавая, тактоўная. Выдатна разумеочы, якая далікатная рэч — сямейныя ўзаємаадносіны, я прыняў тлумачэныне Васіля як пытаныне вырашанае. Маўляў, жыцьцё ёсьць жыцьцё, значыць, так трэба. Зусім хутка высьветлілася, што ў менскай кватэры ён будзе жыць з новай жонкай Ірынай Міхайлаўнай. Яшчэ да яе прыезду з Гародні і нашага знаёмства з ёю я зразумеў, што да сваёй новай палавіны Быкаў ставіцца з вялікай душэўнасцю і любасцю і што яны знаюцца ўжо ўга як даўно. Ну, але гэта, так бы мовіць, тэма іншая, а мне, паўтаруся, было вельмі ўцешна, што з гэтага часу Быкаў у Менску, побач, — Быкаў, у кантактаваныне з якім я адчуваў надзвычай пільнную патрэбу. Сустрэчы нашы сталі сапраўды вельмі частымі, а ўзаємаадносіны — яшчэ больш блізкімі.

Адно з яркіх і дарагіх мне съведчаныняў гэтага — удзел Васіля Уладзіміравіча ў майм аўтарскім вечары, які адбыўся ў вялікай актавай зале БДУ 23 лістапада таго ж 1978 году. Гас্�цей толькі нас двое і было. Гаварыў Быкаў не экспромтам, ня з ходу, а сур'ёзна падрыхтаваўшыся. Уласна, сваё важкае слова ён прачытаў універсітэцкім прыхільнікам беларускай паэзіі з аркуша. Прызнаюся, што так пра маю працу ў літаратуры ніхто яшчэ на публіку не гаварыў — з такой сур'ёзнасцю і павагай, і з такой шчодрасцю ў ацэнках. Дазволю сабе падаць тут хоць некалькі радкоў. «Гэтыя два розныя бакі яго творчасці (ліра-эпіка і сатыра — *H. Г.*) аб'яднаныя адною моцнай, я сказаў бы высакароднай якасцю, якую можна вызначыць як фалькорную, глыбокую народную, што ідзе з самых вытокаў беларускага жыцьця, яго нацыянальнага характару і яго гісторыі. Што датычыць менавіта гэтага боку таленту Гілевіча, то маю съмеласць сказаць, што ў сучаснай беларускай паэзіі Ніл Сымонавіч, бадай, ня мае сабе роўных.»

Калі паслья, нямала зьбянтэжаны, я прамармытаў яму: «Ці не занадта ты, братко? Я не чакаў такога», — Быкаў адказаў: «Нічога не занадта. Рэч у тым, што я даўно заўважаю: да цябе ставяцца несправядліва. Вось і цяпер: на дзяржаўную прэмію ў піку табе вылучылі Лужаніна. Ну вядома ж, ЦК падтрымае гэтага заслужанага...» (Сваё слова Быкаў закончыў пажаданьнем, каб вылучэныне маёй книгі «Актавы» на Дзяржаўную прэмію БССР завершылася посьпехам).

Гэта была ці не найсьветлая паласа ў гісторыі майх ўзаємаадносінаў з сябрамі і паплечнікамі. Багаславёная часіна!..

111

Сталася так, што 1970-я гады прынеслі мне многа горкіх стратаў. У лютым 1972-га памёр ад раку лёгкіх бацька Сымон Пятровіч. У красавіку 1976-га памёр ад хваробы сэрца старэйшы на два гады брат Леў Сымонавіч. У жніўні 1978-га — паслья больш чым двух гадоў страшных пакут у поўным паралюшы, бяз мовы і ўнерухомасці — адышла ў іншы съвет мама Кацярына Мікалаеўна. У студзені 1980-га памерла маладзейшая на тры гады сястра Ідзэя Сымонаўна. Гэтыя асабістыя страты, што праходзілі праз сэрца адной, прымусілі пільней паўірацца ў

мінулае — пройдзенае і перажытае, глыбей адчуць свой сыноўні і брацкі абавязак і сваю віну, ясьней зразумець сэнс некаторых жыццёва важных філасофскіх катэгорыяў і маральных прынцыпаў. Несумненна, гэта адбліася на ідэйна-эстэтычнай канцепцыі, сюжэце і зъмесцце рамана ў вершах «Родныя дзеци», першыя строфы якога я накідаў у 1972 годзе.

Успоруч з раманам пісаў у гэтыя гады п'есы. Можна нават сказаць, што мае сямідзесятага пайшлі пераважна на п'есы. «Прыступ» творчай жарсы і да драматургіі аказаўся неспадзянка моцным. Напісаў сем аднаактовак (адна з іх — «Не кръчы гоп!») — атрымала Другую прэмію на конкурсе і ўвайшла ў выдадзеную ў Маскве анталогію сучасных савецкіх аднаактовак) і дзьве п'есы, так бы мовіць, «паўнаметражныя»: вершаваную камедыю «Формула іржавіны» і драму «Начлег на бусылянцы», у якой, між іншым, востра закранутая тэма адносінаў да роднай мовы. Дасюль шкадную, што тэатры не звярнулі на гэтую рэч увагі.

На 1970-1975 гады прыпадае і бальшыня маіх восьмірадковых лірычных мініяцюраў, якія выйшлі асобнай кнігай пад называй «Актавы» ў 1976 годзе. Кніга была вылучаная на Дзяржаўную прэмію імя Я. Купалы, але ў ЦК рашилі даць гэтым разам прэмію М. Лужаніну за зборнік «Лявоніха», ідэйным стрыжнем якога было вершаванае апавяданьне пра Леніна «Начны тэлефон». Да думкі ЦК прыслухаліся многія сябры Камітэту па прэміях і маю кандыдатуру не падтрымалі (прамаўчалі). У Камітэце было шмат людзей сумленных, якія за «драўлянью» лужанінскую «Лявоніху» — з элементарнай павагі да свайго мастацкага густу — прагаласаваць не маглі і аддалі свае галасы мне, але іх нехапіла. У выніку — купалаўская прэмія не дасталася ў той год нікому.

Гісторыя з грамадскім абмеркаваньнем і разглядам на Камітэце вылучаных на прэмію твораў пакінула ў маёй душы прыкры асадак. Найперш ад таго, што думка-ацэнка чытацкая нічога ня значыць, і ад таго, што для многіх «майстроў слова» і «інжынераў чалавечых душ» думка-ацэнка цэкоўская важней за ўласную.

Радкі з «Дзёньніка» (1.XII.1978):

«Быў на абароне дысертацыі У. Васілевічам, былым маім студэнтам, сынам Алены Сямёнаўны. Добра абараніўся, разумны хлопец. Растуць дзеци, прыходзіць новае пакаленьне вучоных! А мы — патроху — на абочыну. Так трэба.

Там жа ў Акадэміі паглядзеў тэлеперадачу пра свае «Актавы» — пад рубрыкай: «Творы, вылучаныя на Дзяржаўную прэмію БССР». Усё сапсаваў аўтар перадачы, ён жа вядучы, Іосіф Скурко. Такое мяmlіў-кілзаў штось дубовае, так прымітыўна, што немагчыма было слухаць. Ніводнага слова пра майстэрства, пра вобразы, пра настроі — і гэта ў размове аб актавах, аб «элегіях неэлегічных дзён»!

Радкі з «Дзёньніка» (6.XII.1978):

«Глядзеў тэлеперадачу пра «Лявоніху» Лужаніна — пад той жа рубрыкай: «На Дзяржаўную прэмію БССР». Запішам для пачатку: мне далі 20 хвілінаў, Лужаніну — 30. Аба мне перадача ішла днём, калі ўсе на працы, пра Лужаніна — вечарам, пасьля 18-ці. Ну, а галоўнае: што і як гаварыў пра мяне Скурко — і што і як гаварыў пра Лужаніна Някляеў! Зямля і неба! Так гаварыў, такім высокімі словамі і з такім пафасам, што трэба Ленінскую даваць! Вось так арганізоўваеца абмеркаванье, так мнагавопытныя выхапні-тарбахваты забясьпечваюць сабе прэмію. Але ж і паскудна на душы ад усяго ад гэтага!»

Радкі з «Дзёньніка» (26.XII.1978):

«Настрой — вельмі кепскі. Прыйшлі з Нінай да высновы, што сапраўдных сяброў у мяне няма. Калі б хоць кто з іх хоць слова сказаў на Камітэце! Не, сябры прамаўчалі. Крыўдна іменна ад гэтага. Бог з ёй, з прэміяй. Але — не сказаць ні слова ў падтрымку? Ёсьць над чым задумацца!.. Дык хто ж яны, мае сябры?..»

Тым часам становішча роднай мовы ў Беларусі пагаршаецца і пагаршаецца. Ды і як не пагаршацца, калі і знакамітая навукоўцы і жывыя класікі літаратуры праяўляюць партыйную заклапочанасць аб тым, каб ня даць беларускай мове аддаліца ад рускай, і заклікаюць працаўцаў на іх збліжэнне. На рэспубліканскім сходзе партыйнага актыву (чэрвень 1979-га) І. П. Шамякін не бяз гонару заявіў: «Пісьменьнікі, мастакі ў гэтым плане робяць нямала. Мне хочацца напомніць самы сувежы прыклад — артыкул Кандрата Крапівы «Ці будзем мы ездзіць па левым баку?», апублікованы гэтымі днямі ў «Звяздзе». Старэйшына нашай літаратуры і навукі з марксістка-ленінскіх пазіцыяў, дасыціна і съмела выступіць супраць ужывання штучных словатвораў, якімі некаторыя рэдактары стараліся аддаліць беларускую мову ад рускай. Крапіва падкрэслівае гістарычную еднасць нашых моў, якія выйшлі з аднаго кораня, і натуральнасць, прагрэсіўнасць працэсу іх збліжэння ў савецкі час».

Натуральнаясць і прагрэсіўнасць!..

Прагрэсіўнасць растваражэння адной самастойнай славянскай мовы ў другой, беларускай — у рускай! Якая бездань навуковасці і маральнасці пад гэтай высокапатрыятычнай пазіцыяй! Гэта ўжо сапраўды на ўзроўні народнага пісьменьніка-акадэміка і народнага пісьменьніка-кіраўніка СП. Помніо, менавіта так каментавалі мы на кафедры і артыкул Крапівы і прамову Шамякіна. З горкай высноваю: «Што ж гэта ў нас робіцца? Навуковая і літаратурная эліта вітае збліжэнне моў!»

Як гэтае збліжэнне выглядае — на практицы — наглядна ілюструе яшчэ адзін народны пісьменьнік у камедыі-фельетоне «Верачка» (тады ж, у 1979 годзе): сердаболіе, распахнуць душу, пцічка-медзічка, во ізбежаніе, злы умысел, дзержыць, безнрайственасць, абстаяцельна, буква закона і г. д. і г. д.

Калі так настроеная эліта — як быць і пачувашца звычайнай, шараговай патрыятычна не анемічнай інтэлігенцыі? Вось і бачу, што ў яе асяроддзі ўсё больш запаноўвае апатыя, — як бы яе перамагла змора-стома. Нават ваяўніча-бунтоўныя «адзінкі» прышлі. Найначай як нейкае ўсеагульнае зымірэнне з тым, што адбываецца, усталёўваецца, што наканавана. Можа, гэта быў адбітак агульной удушлівой грамадска-палітычнай атмасфери ў краіне? Усё ж былі гады пасыля разгрому «Пражскай вясны», разгрому «Нового міра» і съмерці Аляксандра Твардоўскага: многае, што ў часы «хрущчоўскай адлігі» абуджала і мацавала надзеі, цяпер ашляхла і захірэла. Тым больш тое, што абуджала беларускія надзеі. Дагэтуль з горкай усьмешкай успамінаю, як 28 траўня 1980 году ў перапоўненай вялікай зале БДУ калегі — прафесары, дацэнты, выкладчыкі — сагналі мяне з трывуны. Як «новаспечанаму» заслужанаму дзеячу навукі БССР мне быў аказаны давер і гонар — выступіць на сходзе партактыву ўніверсітэту. Папярэдзілі: будзе прысутніцаць П. М. Машэраў. Тэму выбраў — праблемы падрыхтоўкі настаўнікаў-славеснікаў у БДУ іначай — аб ролі і значэнні слова ў выхаваныні школьнікаў. Слова атрымаў амаль у самым канцы. Машэраву слухаць мяне не даваў рэктар — уесь час напаўголоса гаварыў з ім, карыстаўся зручным момантам і «выиращаў справы». У зале слухалі мяне кепска — адчувалася, што ім гэта зусім нецікава. Зачытваю выдатную цытату з В. А. Сухамлінскага — яго водпаведзь тым, хто недацэньвае працу філолага, выкладчыка мовы і літаратуры. «Якая гэта вялікая памылка, як многа шкоды яна можа прынесыць! Выкладаныне мовы — вельмі трудная, складаная і адказная справа. І калі мы хочам, каб школа спраўлялася з задачамі, якія цяпер ускладаюцца на яе, выкладчыкамі гэтага прадмету павінны быць людзі самыя здольныя, самыя таленавітныя. Таму што працэс авалоданыя мовай — гэта ня толькі і ня проста перадача ведаў, умення, навыкаў. Гэта перш за ўсё выхаваныне. Выхаваныне душы, выхаваныне розуму, фармаваныне ладу мыслі, карпатлівая разьба і лепка найтанчэйшых рыс духоўнага аблічча чалавека...» А ў зале — перамаўляюцца, гудзяць, шэпчуц-

ца. Калі пачаў гаварыць, як кепска мы выхоўваєм культуру мовы на журфаку, якія негісменныя людзі прыходзяць з БДУ на тэлебачаньне і радыё, — пачуў, што мне запляскалі. У сэнсе: годзе! злазы! Затым яшчэ і яшчэ, і ўсё больш дружна. Я ветліва ўсьміхнуўся зале — і «зылез». Атрымаў што называецца высыпятка. І варта! Знайшоў тэму для выступлення ў Беларускім дзяржаўным універсітэце! Дзівак, дый толькі!

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

1980—1989

Летам 1980-га маё адносна спакойнае прафесарскае жыццё зусім нечакана апинулася пад пагрозай страціць свой звыклы status-kwo: мне была зроблена прапанова пайсыці на іншую працу — не педагогічную і не навуковую.

Мы вярталіся — вялікая група пісьменнікаў — з якойсці літаратурнай шуміхі на Гродзеншчыне, у ікарусе было тлумна, пасажыры хадзілі па салоне, мяняліся месцамі, і да мяне, дзесяць у палавене дарогі, падсеў Максім Танк.

— Хачу з табой трохі пагаварыць. Не буду цягнуць рызіну, а скажу адразу: хацеў бы і быў бы рад, каб ты прыйшоў у Саюз на працу, на пасаду першага сакратара. — І, не даўши мне нават выказаць здзіўленыне, прадоўжыў. — Давай, брат, прыходзь, папрацуем разам. А то ты ўжо там заседзіўся на факультэце. Навуменка вунь пайшоў у акадэмію, а ты давай да нас...

Пропанова была звышнечаканай, і калі б зыходзіла не ад Максіма Танка — мог бы нават прыняць за розыгрыш. Мяне — на першага сакратара Саюза пісьменнікаў? Няўжо гэта сур'ёзна? Нацыяналісту нумар адзін даверьшы такую пасаду? Няхай сабе не на першую ролю, а на другую — і аднак жа! Галоўны творчы саюз рэспублікі! Што ж здарылася? Нешта памянялася ў нацыянальной палітыцы? Не заўважаеща ж нічога такога.» Такія, прыкладна, паспелі крутануцца ў галаве думкі. І я адказаў, іранічна ўсьміхаючыся:

— Не, Яўген Іванавіч, дзякую, але... я не гаджуся на такую пасаду. — І ўдакладніў: — Я не гаджуся ў начальнікі. Камандаваць не ўмею

— Ха! — выбухнуў, наўмысна сярдзіта, Танк. — Ён не гадзіцца! А я, па твойму, дык і нарадзіўся начальнікам! Запрэглі — і цягну. Так што, давай, дружка, не адмаўляйся...

Між тым, я гаварыў праўду: я не магу загадаць, а толькі магу папрасіць: калі ласка; не магу чалавеку «тыкаць» — нават зусім маладому, ніводнаму студэнту за 30 гадоў не «тыкнуў»; я моцна бянтэжуся і ніякавею перад нахабствам і хамствам. За жыццё я пераканаўся, што арганізацыйная праца — зусім не мая стыхія. А пасада «першага» вымагала акурат такой працы. Ёю, ведаў я, і займаўся І. П. Шамякін — практичнымі пытаннямі жыццядзейнасці Саюза. Старшыня быў, калі па шчырасці, «вясельным генералам» — адкрывая пленумы, вёў прэзідымумы, хадзіў засяданць на розныя камітэты, камісіі, на форумы, зъезды, прыёмы, і толькі ў крайніх выпадках — у ЦК ці ў Саўмін — па вельмі важных пытаннях.

— Яўген Іванавіч, я сапраўды па харектары зусім ніякі не начальнік. Гэта — па-першае. А па-другое, нашто спатрэбіўся я, калі столькі ёсць прэтэндэнтаў, столькі ахвотнікаў прымерышь на сябе гэты мундзір. Аж мычаць некаторыя! Аж съліньку пускаюць!

— А вось таму, што надта ж прагнуць, ім і не робіцца пропанова.

Нешта ён гаварыў яшчэ ў гэткім жа сэнсе, але я катэгарычна адмовіўся.

— Не, і не, Яўген Іванавіч. Не крыўдуйце, не палічыце, што я не хачу менавіта з вамі працаўца, праста... Ну не для мяне гэта.

— І ўсё такі ты падумай, браток, падумай. Я табе заўтра ці пасълязаўтра пазвани...

Пра размову з Танкам я, канешне ж, расказаў дома Ніне Іванаўне. Яна катэгарычна падтрымала маё адмоўнае стаўленьне да зробленай прапановы. Па-першае, яна ўвогуле не хацела, каб я пакінуў працу ва ўніверсітэце; пра свае намеры перайсыці на хлеб «вольнага мастака» я гаварыў ёй неаднойчы, але яна ўсур'ёз гэта, можна сказаць, не ўспрымала, настолькі была ўпэўнена, што «такога глупства» я не зраблю. Гэта яе перакананыне яшчэ памацнела, калі я разгарнуў на кафедры статэгічную працу па зъбіраныне выданыні і дасыльданыні фальклору. А к пачатку 80-х мае творчыя планы на гэтай дзяяцнасці былі яшчэ далёка не завершаныя. Па-другое, яна шмат ведала пра ўнутрыведамасныя справы ў СП Беларусі, пра норавы «інжынераў чалавечых душ», якія даюць аб сабе знаць у канфліктных сітуацыях, у брудных плётках і нагаворах, і вельмі хацела, каб я ад усяго гэтага быў як мага далей. Дык чаго ж туды сунуцца-лэзци?

А праз два дні мне быў званок. Але не ад Танка. Пазваніў загадчык аддзела культуры ЦК КПБ А. Петрашкевіч.

— Хацеў бы вас пабачыць. Ёсьць пільная патрэба. Можа, падыйшлі б?

— Зараз? Ці калі?

— Лепш, каб зараз, калі выпадае, калі чаму важнаму не перашкоджу. Пропуск будзе ў паставога, унізе.

Жыў — зусім побач, можна сказаць, пад паходай у ЦК, і таму праз колькі хвілін быў у Петрашкевіча. Па дарозе гадаў, навошта спатрэбіўся, прыкінуў колькі варыянтаў — але ніводнага наконт перамены месца працы, тым больш — наконт таго, што было прапанавана старшынёй СП. А менавіта гэта і авбясыціў мне, звышветла ўсьміхаючыся, загадчык аддзела. Пачуўшы прыкладна тое, што надоечы пачуў Танк, выказаў шкадаваныне і... запрасіў мяне да сакратара ЦК па ідэалогіі А. Кузьміна. Размова ў галоўнага ідэолага рэспублікі была нядоўгая, бо, высьветлілася, ён ужо ведаў пра маё рэагаваныне на ганаровую прапанову ад Танка. Спытаў, між іншым, якая ў мяне зарплата ў БДУ. Даведаўшыся, што амаль у два разы большая, чым у першага сакратара праўлення СП, сказаў, што гэта можна будзе адрэгуляваць, увесыці персанальны аклад. (Забягаючы наперад зазначу: нічога не было «адрэгулявана»: за 9 гадоў службы ў СП я страціў больш за 16 тысяч рублёў — амаль дзве «Волгі»). Як і заўсёды там, дзе размова заходзіць пра грошы, я і гэтым разам бяспечна махнуў рукой і заяўлі, што справа не ў зарплаце, а ў тым, што гэта пасада мяне не вабіць, начальнікам сябе не ўяўляю.

Было бачна, што Кузьміна я ні трохі не пераканаў. Ён штосьці гаварыў, што я буду ў пары з Яўгенам Іванавічам, а ў яго вялікі аўтарытэт і досьвед, а затым спытаў, колькі мне яшчэ даць на роздум? Тыдня хопіць? Дамовіліся. Праз тыдзень сустрэнемся.

Зноў гутарылі-райліся з Нінай Іванаўнай — як жа выйсыці з гэтай сітуацыі, каб і не прыняць прапанову і не надта раззлаваць цэкоўскіх ідэолагаў. Рашылі ўпор зрабіць на маю навуковую працу ў галіне фалькларыстыкі, на яе важнасць і на маю захопленасць ёю, тым больш, што зусім нядайна, у красавіку, мне было нададзена ганаровае званыне Заслужаны дзеяч навукі. Падрыхтаваўся пераканаць Кузьміна ў нямэтазгоднасці зрыванца мяне з універсітэта, пазбавіць шчаслыў магчымасці працаўца па прызначэнню на карысць навукі, — маўляў, літаратурнага чыноўніка можна знайсці, дый куды лепшага, больш здатнага трymаць кіроўчыя лейцы ў руках, а знайсці замену навукоўцу, у якога распачаты канкрэтныя тэмы-планы, практична немагчыма, хто за цябе напіша новую манаграфію і менавіта па тваёй

канцэпцы? Ніхто. Гэта — як і ў літаратуры, ці ў музыцы, ці ў іншым родзе мастацтва.

Падрыхтоўка мая да новай сустрэчы аказалася дарэмнай. Размова з Кузьміным была яшчэ больш кароткай, чым у першы раз, фактычна, ён не стаў мае аргументы выслушоўваць, убачыўшы, што я прыйшоў «не з тым». Адно сказаў: «Відаць, я мала даў вам часу падумаць. Вы, здаецца, едзеце ў адпачынак? Вось і добра. Пасля адпачынку, праз месяц, сустрэнемся. Спадзяюся, ужо з іншым рэзультатам.»

Стала ясна, што пытаныне закручана вельмі сур'ёзна і што наперадзе — нялёгкія выпрабаваныні маёй волі, свабоды майго сумлення, трываласці майго харектару. Што яны так прычапіліся? У чым справа? Ну, а калі я дам згоду? Ці так усё будзе для мяне кепска і страшна? На факультэце так ці іначай я ўжо надоўга не застануся: пасля таго, як перастаў быць загадчыкам кафедры літаратуры прафесар М. Р. Ларчанка — маё становішча рэзка зъмянілася, рэжыму найлепшага спрыяньня, да якога я за 20 гадоў прывык, прыйшоў канец. Асабліва — калі і новы загадчык кафедры І. Я. Навуменка перайшоў у Акадэмію і кафедру ўзначаліла дацэнт В. Казлова. Быў і яшчэ адзін аргумент «за», які ўсьведамляўся мною ад самага пачатку і, адчуваў я, можа ўрэшце стаць вырашальным: магчымасць, заняўшы такую пасаду, нешта зрабіць для выратаваныя беларускай мовы і культуры, беларускай школы, беларускай кнігі і наогул для беларушчыны,— зрабіць нашмат больш, чым раблю цяпер. Я ўвесь час помніў, што мне казалі ўкраінскія і літоўскія сябры: «Дарэмна вы, беларускія нацыянальныя патрыёты, ухіляецца ад кірауніцтва Саюзам, аддаўшы яго ў рукі сервільных чыноўнікаў ад літаратуры, якія не толькі пішуць, але і жывуць і дзейнічаюць паводле правілаў «чего изволите?» Вы недаацэньваеце магчымасці, якія ў гэтым плане дае пісьменніцкая арганізацыя,— з ёю не-не ды і вымушаны правадыры лічыцца.» Гэта было праўдай, колькі разоў бачыў сам, як нашы літнічальнікі ад боязі страціц пасаду капітулявалі перад уладамі або не праяўлялі ініцыятыву, не рабілі тое, што трэба было рабіць у інтарэсах Роднага Слова і Роднай Літаратуры. Дык, можа, варта дзеля гэтага ахвяравацца і паходзіць у ярме хоць нейкі час — можа, і сапраўды ўдасца што-небудзь зрабіць?

Рашыў парыцца з блізкімі сябрамі: што на гэта скажуць яны, як паглядзяць на такі паварот справы, як бачуся я ім на пасадзе літаратурнага чыноўніка? Навіну сябры ўспрынялі, мякка кажучы, без нікага энтузізму. Быкаў: «Ну, гэта дзіўна, што іх выбар спыніўся на табе. Шчыра кажучы, я не надта цябе ўяўляю ў ролі Шамякіна. Ён быў у сваёй роднай стыхіі, а ты, — наколькі я цябе ведаю, чужы ёй.» Я пачаў яму гаварыць пра магчымасці хоць трохі ўплываць на вырашэнне пэўных, канкрэтных задач літаратурнага і культурнага жыцця ў Беларусі. «Вядома, нейкія магчымасці будуць, але перабольшваць іх не варта. Разагнацца табе не дадуць.» Маткуўскі зреагаваў крыху веслей, але таксама з пэўным рэзервам сумнення. «Калі дадуць табе падбараць добрую, верную каманду — тады можаш пагаджацца... А як з універсітэтам? Не будзе шкада? Прафесар — гучыць больш важка, чым сакратар Саюза.» Найбольш сумненняў ува мne Бураўкін. «Цяжка парыцца. Глядзі сам. Пойдзеш — лёгка не будзе. Ведаеш, у якую ваўкаўню трапіш. Выдатны паэт, але «фанерны танк». Яўген Іванавіч не падтрымае, не таму, што не хоча, а таму, што трыміць нават перад інструктарам ЦК. Будучы членам ЦК. Так што — глядзі, думай...»

Вось гэта адазваліся сябры на маё турботнае пытаныне да іх — як быць? Аніяко-га заахвочваныня, ні слова абяцаныня падтрымкі,— маўляў, ідзі, бярыся, будзем дапамагаць, пры выпадку — заступімся, у крыўду не дадзім... Нашмат пазней уцямлю, дзе тут тайлася для мяне загадка, чаму найблізкія сябры не прывіталі выбор ЦК КПБ. Аказваецца, у аднаго з іх былі свае планы і свае разылкі.

Відочнае незацікаўленыне сябrou ў майі узыходзе на пасаду першага сакратара

СП яшчэ больш пераканала мяне, што любой цаной трэба ад прапанаванага мне высокага гонару адбіцца.

З такім намерам і такім настроем і падаўся ў Дом творчасці Кектэбель, дзе, пакуль іншыя бралі сонца, мне звычайна нядрэнна працавалася (летняе сонца я трываю кепска, асабліва на поўдні). І ўжо ў дзень прыезду атрымаў яшчэ адну моцную падзарадку для свайго «антыхакратарскага» настрою. Хтосьці з маскоўскіх знаёмых спытаў: «Дык што — маецце новага першага сакратара Саюза? Мы тут і не чулі пра такія перамены ў вас.» — «Пра такія перамены я не чую таксама», — кажу. — «Як не чулі? Учора паехаў адсюль ваш вядомы празаік, і ад'язджаючы сказаў нам: “Вам добра тут заставацца, купацца, загараць, а мне трэба ехаць упрагацца ў вялікі хамут і вышыгваць з балота арганізацыю.”» — «Што за хамут?» — спыталі мы, заінтыраваныя. — «Ды вот, разумееце, якая пятрушка... Назначылі першым сакратаром Саюза, замест Шамякіна. Мне гэта ні к чаму, канешне, мая справа — раманы пісаць... Ну — нікуды не падзенешся, давядзеца і ў гэтym ярме пахадзіць...»

Вось так, досьць характэрнай для «вядомага празаіка» мовай, паведамлі мне навіну маскоўскія кектэбельцы. Пра каго гаворка, мне стала ясна з першай хвіліны: пра аднаго з цяперашніх сакратароў СП, які курыруе прозу, хварэ на празъмерную амбітнасць, уладу любіць — хлебам не кармі, а дай, і які, канешне ж, за пасаду ў СП будзе трывамца да канца — хіба што яму прапануюць месца міністра. Уражаны я быў надзвычайна. Адчуў, што «назначаны сакратаром» гаварыў не жартам, і калі трохі хлусі, перазагінаў па звычы — дык менавіта трохі. Як жа мне ўсё гэта разумець? Што за двайная гульня ў ЦК КПБ? Але, зрешты, дзякаваць богу, што я пра гэта даведаўся. Узброймся і гэтym контрапрограмтам для будучай размовы з Кузьміным. Бо не трэба мець шмат фантазіі, каб уявіць, у якую я траплю сітуацыю, маючы побач, у суседнім кабінеке, яшчэ аднаго «першага сакратара». Якое ў мяне будзе з ім супрацоўніцтва!.. Тут ўжо сапраўды і Танк не дапаможа.

Новая, трэцяя сустрэча з галоўным ідэолагам рэспублікі адбылася дзесьці калі 20-га верасня. Да размовы я падрыхтаваўся грунтоўна, — каб па ўсіх лініях даказаць няслушнасць вылучэння маёй кандыдатуры на пасаду «першага». Але абышлося без размовы. «І так — дабро? Згода?» — спытаў гаспадар кабінета. — «Не, Аляксандр Трафімавіч, не і не. І папрашу вас выслушаць мяне» — «Не, прабачце, я ўжо вас двойчы слухаў. Цяпер вы ўсё скажаце Пятру Міронавічу. Хадземце да Пятра Міронавіча.» Я амаль аслупянеў. Як? Да Машэрава? А навошта? Кузьмін падняўся з крэсла і, мне здалося, досьць злосна, з раздражненнем, прагаварыў: «Вы думаецце, я вас столькі ўгаворваў бы? Няўжо вы нічога не зразумелі? Пятру Міронавічу падалі спісак з шасці кандыдатур. Ён памеціў дзе з іх — Гілевіч і Бураўкін — і сказаў: апрача гэтых — не бачу.» Я напомніў, што Бураўкіна мы ўсяго два гады назад прызначылі старшынёй Белтэлерадыё, і ён добра працуе. — «Ну, тады Гілевіч. Усё — пытанье закрываєм.» Пётр Міронавіч да вырашанага пытання не вяртаеца. І так, хадземце...»

І мая стойкасць здрягнулася. Машэрава я ведаў і паважаў з часоў яго камсомольскага лідэрства, я слухаў яго яшчэ ў 1950, калі быў в. а. сакратара камітэта камсамола педвучылішча, і неаднойчы пасъля. І калі, аказваецца, гэта ён спыніўся на маёй кандыдатуры — то ўся сітуацыя пачынае для мяне трохі інчай сівязіцца. Значыць, гэта яго асабісты давер. Значыць, разуменне і падтрымка будуць забяспечаны на самым высокім узроўні. Давядзеца «разбройца» і капітуляваць. Усё, што я здолеў вырваць у Кузьміна — яго згоду на маю ўмову: не больш, як на тры гады. Толькі на тры гады! Гэта была, вядома, мая наўясць, — трэ, ці пяць, ці зусім адзін год — гэта ўжо будуць ращаць яны, а не ты, шараговы партыец.

Праз два тыдні П. М. Машэраў трагічна загінуў. Яшчэ праз два тыдні, а менавіта 17-га кастрычніка, я быў выбраны на Пленуме СП першым сакратаром праў-

леньня. Я мог чакаць, што са съмерцю Пятра Міронавіча ідэолагі ЦК перагледзяць пытанье аб майм пераходзе на працу ў СП, але яны гэтага не зрабілі, што было зразумела: адразу ж парушаць волю першай да ўчора асобы — хто ж асьмеліца? Хоць, напэўна, сяму-таму, думаю, і хацелася разбурыць спланаваныя і падрыхтаваныя выбары ў Доме літаратара.

* * *

Дзіўнае сталася дзіва: я, чалавек, які ўсё жыцьцё чуўся зусім няздольным кіраваць і камандаваць, у 49 гадоў далучаны да кіраўніцтва не абы-якога калектыву — галоўнага (вядучага!) творчага саюза рэспублікі. Дзіва — дзіўнае, але толькі для мяне самога, бо людзі-пісьменнікі нічога незвычайнага ў гэтым не ўбачылі. Як у падобных сітуацыях нярэдка кажуць: а чаму б і не? А чаму б і не ён? Праўда, «tronную» маю прамову слухалі насыцярожана, і не думаю, што засталіся задавленымі, бо пра такія рэчы, як літфонд, дом творчасці, паліклініка, кватэры, творчыя камандзіроўкі і іншае я нават і не ўспомніў. Наогул, слова было занадта кароткім і прысьвечана літаратурна-грамадскім проблемам: аўтарытэт пісьменніка, ідэйна-мастацкая вартасць твораў, якія пішам і выдаём, лёс беларускай мовы і беларускія школы, узровень прапаганды літаратуры і г. д. Высьветлілася і нешта больш непрыемнае для мяне: дзякуючы не лепшаму характару, я паспей нажыць нямала ворагаў сярод нашай грамады. І яны далі аб сабе знаць у першыя ж дні маіх новых клопатаў. Яшчэ аніяк і нічым не праявіў сябе, а ўжо ў ЦК пайшлі ананімкі. Адна — вершаваны пасквіль на камароўска-рускай мове, здзеклівы, з абыгрываньнем майго імя, з пагардай да майёй творчасці. Напісаны досыць прафесіяльна, набітай у рыфмаванні рукою. Аўтар, хутчэй за ўсё быў не адзін, а група сабутэльнікаў; за гарэлкай і рыфмавалі. Не сумняваюся, што гэта былі будучыя «вялікія дэмакраты», якія ўжо тады бачылі і ведалі, што іх эгацэнтрызму я слугаваць не буду — як і ні чыйму іншаму, бо — мне ёсьць каму слугаваць, у мяне ёсьць Бацькаўшчына. Другая ананімка — суцэльны лімант: каго вы назначылі на пасаду «першага», трэба неадкладна перавырашыць, «я вас прашу і малю». Па зьместу і лексіцы пазнаў дробнага алкашыка-лысагорца. Трэцяя — бруд сямейна-бытавога парадку з выхадамі на маю радню.

Трэба сказаць, што новы тым часам загадчык аддзела культуры ЦК І. Антановіч гэтыя перлы злосынікаў і паклёнікаў паказваў мне ахвотна. Здаецца, з намёкам: глядзіце, што мы пра вас ведаем, і што людзі думаюць; мы вас прызначылі, але, але... Але зьбіраеща «кампрамат», таму — майце на ўвазе, і старайцеся заслужыць нашу абарону. На душы было агідна, і не толькі ад ананімак, але і ад «сладастрасці», з якім яны падаваліся мне для азнямленья.

На першым жа пасяджэнні прэзідымума, якое было падрыхтавана яшчэ без мяне і ў праекты рашэнніяў якога я не стаў умешвацца, разглядалася і «кватэрнае» пытанье — аб адсяленні ад аднаго вядомага крытыка дачкі, каб палепшиць яму ўмовы для «творчай працы» (такая практика ў дзейнасці СП існавала). Прэзідымум падтрымаў просьбу крытыка. Пасяджэнне закончылася позна вечарам, а назаўтра раніцой мяне запрасіў да сябе (дакладней — загадаў явіцца) І. Антановіч. «Што вы ўтварылі? Неадкладна адмняніце рашэнне! Ваш партторг ужо быў у мяне і выказаў свой пратэст. Крытык нічога не атрымае. Райвыканкам не зацвердзіць ваша рашэнне,— пра гэта ўжо мы паклапоцімся.»

Першае, што мяне здзівіла, гэта спрыт кіраўніка партарганізацыі СП — калі ж ён паспей «далажыць начальству»: ноччу? Другое, чым я быў моцна ўражаны, — неверагодна пільны кантроль з боку ЦК за дзейнасцю кіраўніцтва СП. Нават са мае простае бытавое пытанье павінна быць узгоднена тут, у гэтым доме! Дык а што можна рабіць без узгаднення? К гэтаму часу я ўжо высьветліў для сябе: планы і

тэмы пленумаў праўленъя, пасяджэнъяў прэзідъума і сакратарыята абавязкова павінны быць у ЦК, пра эвентуальныя зьмены ў планах — абавязкова паведамляць, планы культасъветніцкай працы (усе юбілейныя і проста творчыя вечары, сустрэчы з чытачамі, прыём дэлегаций, выезды за межы Беларусі і г. д.) — таксама ў ЦК! Ні кроку без узгадненьня! Хіба што Літфонд пад меншым кантролем — і выдае пущёукі ў дамы творчасыц самастойна? Ды і гэта яшчэ невядома, можа, і гэтую дзеянасьць адсочваюць?

Слухаю амбітнага партыйнага чыноўніка і спасыцігаю, куды я ўскочыў і колькі мяне будуць тузаць, прыніжаць і зневажаць па самай дробязнай прычыне і зусім беспрычынна, як вось ціпер. Незаслужаную «вывалачку», ды яшчэ ў такім грубым, непачцівым тоне, я пераношу кепска, зусім кепска, і таму спрабую абараніца. «Папершае, кажу, калі наш парторт такі прынцыпавы, дык чаму ён моўчкі праседзеў на прэзідъуме, чаму не ўзяў слова і не даказаў, што такое рашэнне будзе памылковое? Што гэта за партыйная пазіцыя — бачыць, разумець, што калегі, таварышы і сябры, робяць памылковы крок і не засыцерагчы іх, хітранька прамаўчаць? Падругое, чаму папрок выказваеца мне, калі я не меў дачыненьня да падрыхтоўкі прэзідъума? І чаму ціпер я павінен ставіць пытаныне аб адмене пастановы і за чужая грахі нажываць ворага ў асобе гэнага крытыка? Хто рыхтаваў пытаныне — хай і адкручвае назад.» — «Вы нечага не зразумелі, шаноўны першы сакратар, — досыць скрыпуча прагаварыў Іван Іванавіч. — Вы знаходзіцесь ў ЦК, дзе ад крытыкі не адхрышчваюцца, а ўдзячна выслушоўваюць. Добра, спішам гэта на вашу нявопытнасць. Але зрабіць тое, што я сказаў, давядзенца. Усяго добрага!..»

Здаецца, ці не ў той жа дзень, што так паскудна пачаўся, я даведаўся пра штось такое, ад чаго мне стала не проста сумна, а моташна і скрушна. Інжынер-будаўнік Літфонда (была такая пасада — на перыяд будаўніцтва) запрасіў мяне зьездзіць паглядзець месца, дзе будзе новы дом творчасыц «Іслач» і дзе ўжо рыхтуеца пад яго пляцоўка. Мне ў поўным сэнсе слова стала блага. Раней да мяне даходзілі чуткі, што кіраўніцтва СП ездзіць па ваколіцах Мінска, выбірае лясное ўрочышча, дзе мог бы, на радасыць пісьменыкам, узвысіцца новы шыкоўны дом творчасыці. Але я думаў, што само будаўніцтва — недзе ў далёкай перспектыве. Пакуль будзе выкананы праект усяго ансамбля — з усімі будынкамі, дварамі, інфраструктурай, — пройдуть гады. Аказваецца, усе праектныя дакументы гатовы і работы «нулявога цыклу» пачаліся: вырублены лес, зроблена маркіроўка, забіты першыя калкі. Ліміты на будоўлю пайшлі, першыя дзесяткі тысяч з адпушчаных Літфондам СССР трох мільёнаў — выдаткаваны, наступны год — першы год ударнага будаўніцтва. А усяго «ударных» будзе пяць — у канцы 1986-га Дом творчасыці «Іслач» пачне функцыянуваць. І гэты Дом павінен збудаваць я — чалавек, які, апрача шпакоўнямі ў дзяцінстве, ніколі нікім будаўніцтвам не займаўся і не цікавіўся. Ну не старшыня ж — не Максім Танк, якому праз два гады 70, будзе непасрэдна займацца ўсімі практичнымі пытанынямі новабудоўлі, — як не займаўся ён колькі гадоў раней і будаўніцтвам Дома літаратара — усё цягнуў яго нястомні намеснік (раўназначна — першы сакратар) Іван Шамякін. Дык Шамякін у такіх практичных справах добра знаўся, сам меў сярэднюю адукцыю будаўніка, будаўнікам Мінска прысьвяціў вялізны раман «Атланты і карыятыды», ведаў усіх начальнікаў у сталіцы і абласцях, з многімі сябраваў асабістага, ведаў усе кнопкі, на якія трэба націснуць, каб будаўніцтва (справа ў нас — неймаверна цяжкая!) рухалася наперад. А што ведаю і якіх знаёмых маю я? Трохсот пісьменнікаў, з паўсотні навукоўцаў-філолагаў, з дзесятак журнالістаў, столькі ж мастакоў і кампазітараў, ну яшчэ трохі настаўнікаў і бібліятэкараў... І, бадай, ніводнага міністра, намесніка міністра, сакратара аўкана, старшыні выканкама... Дый страшна не ўмею абзаводзіцца знаёмствамі, прывабліваць і прыбліжаць да сябе, рабіць сябрамі патрэбных людзей — на бяду-на шкоду

сабе, вядома. Такі ўжо некантактны, няздатны на шырокія прывязанасыці ўрадзіўся,— вечна ў самім сабе, у сваіх пастаянных і нязводных думах-клопатах пра лёс Роднага Слова, лёс беларускай школы, беларускай культуры — кнігі, тэатра, музыкі. Пра лёс усяго таго, што зусім ці амаль зусім не цікавіла пераважную балышню тутэйшых начальнікаў. «А зачем нам на белорусском Шекспір, (или Гете, или Данте) если он есть на русском?»

Як умеюць абзаводзіцца знаёмствамі і сябрамі творцы канктактныя, рэалісты і прагматыкі,— я пераканаўся на адным эпізодзе, съведкам якога быў. Заходжу ў будынак Саюза пісьменьнікаў (яшчэ на вуліцы Энгельса), у маленькі пярэдні пакой, які раздзяляе кабінет старшыні і кабінет сакратара, і бачу на вялікім масіўным стале цэлья штабялі бандэроляў — зусім аднолькавых памерам. «Што такое, прабачце цікавінасць? Што за манбланы?» — спытаўся ў супрацоўніцы апарата. «Гэта новы раман Івана Пятровіча, вось памаглі загарнуць і падпісаць і зараз павязем на пошту.» — «І куды ж гэта, калі не сакрэт?» — пытаюся.— «Усім першым сакратарам райкамаў Беларусі, па списку.» — «Дык колькі іх тут?» — «Сто з гакам.» — «Ну, правільна,— кажу,— сакратары павінны чытаць лепшыя творы беларускай літаратуры. Самі купіць — могуць і не здагадацца, а так — хочаш не хочаш — чытай!»

Супрацоўніца з разуменнем ўсьміхнулася.

«Дык во, ядрона вош, як набываюца нерадавыя, уплывовыя сябры, як заваёўваецца іх увага і падтрымка, а значыць — і вялікія заказы на кнігу, і пахвальныя слова ў друку і на тэлерадыё і іншыя ласкі! Ну, малайчына! Ай-ай-ай, які малайчына!.. Але... а як жа распаўсюджваецца і прапагандуеца беларуская кніга па-за гэтай прыватнай ініцыятывой? Чаму ў кнігарнях пыляцца і курчацца штабялі беларускамоўных выданьняў? Дарэчы, на якой мове пасылаецца сакратарам райкамаў новы раман? Ці на мове зямлі і народа — гаспадара гэтай зямлі!»

Так што мне з папярэднікам у справе будаўніцтва і не раўняцца, і не цягніца. Прыйзнаюся, ад перажываньняў, якія агарнулі мне душу і сэрца з гэтай прычыны, я ажно ўчарнеў. На што будуць ісьці мае сілы цэлья пяць гадоў! (Дый добра, калі пяць, бо — планы не заўсёды вытрымліваюцца.) А хіба я пра гэта, пра будаўніцтва, думаў і тады, калі даваў згоду, і цяпер — па абрањыні? Я думаў толькі пра адно — як найлепшым чынам ахвяраваць свае сілы і здольнасці на тое, каб Саюз пісьменьнікаў хоць на трохі павярнуўся тварам да самых балочых беларускіх проблем — да таго галоўнага, чым павінна сёньня, у гэтых гістарычных абставінах, жыць наша нацыянальная съядомая інтэлігенцыя. Толькі пра гэта і думаў і думаю! А тут — будаўніцтва! Ну што ж, неяк будзе, давядзеца паднапружыцца; зрешты, калі ўрад рэспублікі даў згоду і прыняў грошы — то будзе таксама варушыцца і памагаць, заказчык-то — Літфонд усесаюзны, Москва. (Так урэшце і сталася. Урад ішоў насустроч, ціснуў на падрадчыка, асабліва старалася тагачасны намеснік прэм'ера Н. М. Мазай: і зараз бачу, як яна на будоўлі, куды прыязджала не аднойчы, ходзіць па гурбах друзу ў туфельках на абцасіках.)

Клопатаў, як я зразумеў адразу, у першага сакратара будзе шмат, у тым ліку, вядома ж, і пра пісьменьніцкі быт, пра ўмовы творчай працы сяброў СП, забеспячэнніе жыллём і аўтамашынай (і тое, і другое трэба выбіваць, вырываць, вымольваць), і пра выданьне кніг беларускіх аўтараў у Москве і Ленінградзе, і пра ўшанаваньне памяці нябожчыкаў... Аднак жа — галоўнае, галоўнае і яшчэ раз галоўнае: скіраваць ўсю дзейнасць і высілкі на тое, каб беларускія пісьменьнікі ўсё часцей задумваліся над лёсам Бацькаўшчыны, яе мовы і культуры, каб дух беларушчыны ўсё глыбей пранікаў у іх съядомасць, каб ад абыякавасці і раўнадушша, якога занадта шмат у пісьменьніцкім асяроддзі, іх душы і сэрцы памкнуліся насустроч вялікім і высакародным патрыятычным ідэям, каб мацней загараліся грамадзянскім неспакоем, бо толькі неспакойныя могуць нешта зрабіць для Радзімы. К таму часу,

праз паездкі ў Балгарыю і ў Славенію, праз замежнае радыё на славянскіх мовах, я ўжо добра ведаў пра ролю Саюза пісьменьнікаў Чэхаславакіі ў падрыхтоўцы гэтак званай «Пражскай вясны», якая ўскалыхнула ўсю Еўропу, у тым ліку і мільёны сумленных чалавечых душ у СССР. Мне ўсё больш становілася ясным, што ў краіне наспіваюць сур'ёзныя перамены і што яны будуць выкліканы перш за ўсё навырашанасцю нацыянальных праблем, грубым скрыўленнем ленінскай нацыянальнай палітыкі, — у тым ліку і ў галіне эканомікі, а не толькі мовы і культуры. Хоць моўна-культурны аспект праблемы — самы балочы, безумоўна, для съядомага прадстаўніка любога, пазбаўленага свабоды і незалежнасці народа. Калі праз адзінаццаць гадоў разваліца СССР — я стану пускаць «у людзі» сваю ўласную формулу: «Галоўная прычына развалу Савецкага Саюза — дзікае, гвалтоўнае задушэнне ў Беларусі беларускай мовы.» На першы погляд — спрашчаю праблему такой фармуліроўкай, але па сутнасці — спрашчэння няма, беларуская мова тут — толькі вобраз-сімвал. У СССР, на ўсіх нярускіх тэрыторыях, ішоў планамерны працэс гвалтоўной русіфікацыі і асіміляцыі, у нас, у Беларусі, яго вынікі былі асабліва жахлівыя, таму і ўзяў за сімвал лёс нашага, беларускага Слова, нашай беларускай Душы.

Аб чым я тады, восеньню 1980-га, прыйшоўшы на працу ў СП, думаў-марыў? Аб тым, што я павінен не ўпусціць ніводнай магчымасці, якую можна скарыстаць дзеля абуджэння нацыянальнай самасвядомасці ў беларускай інтэлігенцыі, што б гэта ні было: пленум, сход, презідым, канферэнцыя, літаратурны вечар, артыкул ці інтэрв'ю ў друку... Я павінен біць і біць у адну і ту ю крапку, напамінаць і напамінаць усім, хто пачуе ці прачытае, пра наш найпершы, наш святы абавязак.

На лістках засталіся занатаваныя съяды маіх тагачасных думак-роздумаў сам-насам з сабою. «Дзе ж уласны прыклад нацыянальна съядомай інтэлігенцыі? Колькі нас, хто і дома — з жонкай, з дзецьмі, з цепчай, з суседзямі — гаворыць на мове сваіх таленавітых кніг? І прычым тут улада? Улада вінавата, што ты не гавориш з жонкай і дзецьмі па-беларуску? Сяджу ў рэдакцыі часописа. Зывініць тэлефон. Намеснік рэдактара, вядомы паэт, падымае трубку. «Нет, не получится. Мне тут надо на полчасика задержаться. Сходи забери сама...» І паклаў трубку. Ну, ясна. Гаварыў з жонкай. Гаварыў на штодзённай мове сям'і, хатняга жыцця. Значыць, так гаворыць і з дзецьмі, і з унукамі... Паклаў трубку і прадоўжыў са мной гаворку на «нашай роднай любай матчынай» (цытую паэта) мове. Ну ці ж не фарысеі і крывадушнікі? Сказанае яшчэ ў большай меры датычыць многіх нібыта нацыянальна съядомых артыстаў, музыкаў, мастакоў, фіолагаў АН БССР, выкладчыкаў ВНУ і гарадскіх школ... Наastaўнікі толькі на ўроку карыстаюцца беларускай мовай, а ледзь скончыўся ўрок — ужо на калідоры, а часам і ў класе — пераходзяць на рускую. На ўроку такая настаўніца — як беларуская артыстка ў замежнай оперы: спела патальянску і тут жа натуральна пераходзіць на звыклую штодзённую мову. Гэтак жа, як настаўнікі, карыстаюцца беларускай мовай артысты нашых драматычных тэатраў — толькі на сцэне! Беларуская мова для іх — толькі мова прафесіі, але — не мова душы. Ад гэтага шмат траціць і мова прафесіі, бо яна не ўзбагачаецца, не шліфуецца ў жывой гаворцы штодзённа і штохвілінна.

У нас ужо выраслі і вырастоюць цэлья пакаленіні творчай інтэлігенцыі, якія не валодаюць або зусім слаба валодаюць беларускай мовай, карыстаюцца бог ведае якім валапюком і «трасянкай». І хочуць без культуры мовы падняць агульную культуру грамадства, агульны стан духоўнасці? Гэта немагчыма. Цуды бываюць толькі ў казках.»

«Я хачу, каб пісьменьнікі лепш усьвядомілі сваю місію, свой абавязак перад народам, сынамі і дочкамі якога зьяўляюцца. Я спадзяюся, што памагу многім вылезі з «балота», і яны стануць думаць пра Беларусь і нешта рабіць, каб ратаваць родную

мову, і каб ствараць сур'ёзную вартую народа літаратуру. Я спадзяюся, што памагу зрабіць Саюз пісьменьнікаў магутнай грамадскай слай, якая будзе ўпльываць на агульны стан рэчаў у Беларусі. Я спадзяюся, што троху-патроху ўдасца зъмяніць маральны клімат у Саюзе пісьменьнікаў,— як у сталіцы, так і ў абласцях. Я спадзяюся, што наш Дом літаратара з цягам часу стане сапраўдным храмам беларушчыны, беларускага слова, беларускай паэзіі і музыкі, храмам беларускай культуры, беларускай духоўнасці; храмам, з якога людзі будуць выходзіць з душою прасвятыленай і ўзвышанай; стане тым асяродкам, дзе будзе фарміравацца і культывавацца ідэалогія беларускага нацыянальнага адраджэння.»

«Я ведаю, што кнігі не пішуцца ў пакоях Дома літаратара, але якасці, неабходныя пісьменьніку, каб напісаць добры твор, трэба выхоўваць і тут, у Саюзе. Саюз пісьменьнікаў ёсьць увасабленынем грамадзянскага аблічча беларускага пісьменьніка. Саюз прадстаўляе яго не толькі ў Беларусі, але і ў сьвеце.»

«Гляджу на многіх і думаю: Бога ў іх душы не было і няма, да Бога яны ніколі не прыйдуць, ён ім непатрэбны, яны занадта смачна жывуць сёньняшнім днём, каб думачы пра Бога. Што будзе пасля — іх цікавіць мала; зрэшты, яны ведаюць: калі сцвердзімся (усімі няпраўдамі) сёняня, дык нейкі час пратрымаемся ў пераліку імён і заўтра. І гэта сапраўды так. Бо калі табе накурана столькі «фіміям», дык зусім з'ігнараваць гэта заўтра — ужо немагчыма. Тым больш, што пашанцавала на эпоху: крытыкі, якая б называла рэчы сваім імёнамі, няма — звялася-перавялася, можна дзесяцігодзямі фігураваць прафесіяналамі ў літаратуры, анік такім не будучы (бо не можа ж прафесіянал у канцы XX ст. пісаць на ўзоруні паэтаў-самавукаў нашаніўскай пары!). Эгэ, каб знайшоўся крытык, які б сказаў: давайце ж, нарэшце, мы пагаворым аб прафесіяналізме, аб паэзіі і графаманстве, аб майстэрстве і прымітыўным, бездапаможным вершаплётстве. Каб сказаў: вы ж паглядзіце, што робіцца: водгукі ў друку на кнігі йдуць адно хвалебныя, а ўзорені хвалебства вызначаецца за бутэлькай: геніяльна!..»

«Я хачу, каб пісьменьнік больш актыўна і вынікова ўдзельнічаў у будаўніцтве беларускай культуры, апрышчаў беларускага нацыянальнага духу. Мяне вельмі непакоіць атмасфера маральнага апушчэнства і безадказнасці. Безадказнасць мае мноства праяў і абліччаў, і шмат прычын паходжанья. Адна з іх — адступленыне ад законаў звычайнай чалавечай маралі, няздольнасць выстаяць перад націскам беспрынцыпнасці і нахабства. У нас узаконена плата за кампілементарную крытыку, за «фіміям», за ўслугі яўна падхалімскага кшталту. І плата, канешне ж, не ўласным дабром, а дабром паспалітым. Напрыклад, падтрымкай слабай кнігі ў выдавецтве — за кошт адцяснення кнігі таленавітай і моцнай; падтрымкай публікацыі ў часопісе без чаргі — зноў жа за кошт марнаваньня ў чарзе твораў больш таленавітых і значных; пасылкай у цікавую камандзіроўку, на выгаднае мерапрыемства; падтрымкай пры дзяяльбе кватэр — хоць усім бачна, што іншы, не менш таленавіты пісьменьнік, мае больш пільную патрэбу ў павелічэнні жыллёвай плошчы.»

Так думаў-марыў я, рыхтуючыся да новай службы на пачатку незабыўнай восені. А неўзабаве на тых жа лістках запісаў: «За два першыя месяцы да мяне прыйшлі “на прыём” 64 чалавекі. З іх 50 — па кватэрным пытаньні. Астатнія — наконт аўтамашыны, выданьня кнігі, камандзіроўкі... Ніводнага — каб падзяліцца са мною думкамі, як жа будзем змагацца за родную мову, за беларускую школу, з прапановамі наконт выданьня новага часопіса, які вельмі патрэбен, наконт новага беларускага тэатра, бо на сёняня — драматычных — усяго тры на ўсю Беларусь... Найпершыя клошы і спадзяваныне на «новую мяту» — палепшыць жыллёвую ўмовы. Пры гэтым, ведаючы становішча некаторых наведнікаў, было проста сорамна слухаць. На шчасльце, такіх няшмат. У бальшыні — сапраўды жыллёвая праблема абвастрылася да крайнасці (жаніўся сын, пайшлі дзеци, і дзве сям'і ў двух пакойчыках, з якіх адзін

прахадны; а дзе працаца пісьменьніку, дзе прадугледжаны законам «рабочы кабінет»?)

Першыя 64 прыходы «на прыём» мяне здорава асадзілі на зямлю: вось гэта і ёсьць рэальнасць, вось гэтым і будзеш займацца — штодзённа і неадхланна. Зрэшты, і лагічна. А чаго іншага ты чакаў? Людзі прыходзяць з тым, што баліць, што наймаць ней баліць. Як хворыя да доктара. Дапамажыце! А пра іншае — паговорым, сустрэўшыся дзе-небудзь у парку ці на вуліцы... Быў, праўда, і адзін візіт без просьбы, проста сяброўскі — каб засвядчыць пашану і дружалюбства: Р. Барадулін зайшоў з новай, яшчэ «цёпленькай», кнігай «Вечалле». Дарэчы, надпіс быў са значэннем: «Шаноўнаму Нілу Сямёновічу на ўспамін толькі пра ўсё добрае. З павагай.» Гэта ж было сказана і вусна: пра ўсё добрае. Ну, што ж, выдатна! Буду ўспамінаць добрае і не буду ўспамінаць дрэннае, у прыватнасці — злосна кусыльня скарпёнскія эпіграмы і брудныя рыфмаваныя паскілі — не толькі на мяне, але і на маю сям'ю, у тым ліку на цешчу і на васьмігадовага сына, які меў няшчасць паслаць у «Вясёлку» свае дзіцячыя вершыкі. Будзем кіравацца толькі добрым, дарагі сябар. Ды ўжо ж былі і дамовіліся аднойчы. Нават на калена падаў, кленучыся ў сяброўскай прыязнасці. Чаму б не паверыць яшчэ раз — ужо без укленчанья? Жыць, помнічы добрае, і думаючы пра добрае, ўсё-такі лягчай.

У маленькім — спаяным, здруженым — гурце сакратароў СП я аказаўся целам чужародным — адчуў гэта адразу. Усе яны былі «людзі Шамякіна», усе прывыклі да ўсталяванага бестурботна-валъготнага спосабу «выкананьня службовых абавязкаў», былі ў гэтым сэнсе здольнымі вучнямі непасрэднага шэфа, балазе, галоўны шэф, старшыня, глядзеў на ўсё праз пальцы. Ён быў вялікі паэт і радаваўся, што пачуваеца за спіной І. П., як за каменнай скалой — надзейна і звышнадзейна: хлопцы працуюць, справы ідуць нядрэнна, пісьменьнікі ў камандзіроўкі і ў дамы творчасці ездзяць, Бюро пропаганды — пропагандуе, юбілейныя вечары праходзяць, вялікай крытыкі з «вышак» няма, у асноўным там задаволены,— ну то і дзякаваць Богу! А што яшчэ? І хлопцы-сакратары вельмі прызывычайліся да спакою і ўтульнасці ў асабняку-бункеры (так яго празвалі за вонкавы выгляд) на Фрунзе, 5. Моцнага сяброўства між імі не было, але і варажнечы таксама, разумелі, што трэба сусінаўца, цярпець сёе-тое і з сім-тым мірыщца, кожнаму служба падабаеца, бо вельмі падабаеца мець пэўную ўладу, адчуваць, што ад цябе ў нейкай меры нешта залежыць і з табою, як з усякай уладай, людзі безуладныя вымушаны лічыцца.

Натуральна, што мой прыход усяліў у іх душы неспакой і трывогу. Праз паўгода — чарговы, VIII зьезд пісьменьнікаў. Зразумела, што першы сакратар СП на зьездзе мяніцца не будзе, іначай бы яго цяпер не назначалі. Значыць, новую «каманду» будзе падбіраць ён — мае на гэта права, і з кім яму захочацца локаць да локця працацаць — невядома, наўрад ці з намі, мы — вельмі розныя. І. Ч., які ўвогуле глядзеў на сваіх «паплечнікаў» звысоку, быў занепакоены наймацней. Мала таго, што не дасталася пасада «першага», дык можна ўвогуле застацца ў СП без «лейцаў». А як жа тады падтрымліваць рэнамэ лепшага раманіста ў сучаснай беларускай літаратуры? Катастрофа! Талент — талентам, а лейцы таксама нешта значаць. І ён паставіў перад сабою задачу — як мага больш аблежаваць маю ролю, не дапусціць узрастання майго ўплыву «на масы», а на зьездзе, на выбарах праўленія — праваліць. Праваленага — першым сакратаром не выбіраюць. Б. С., жывога, хітрага розуму чалавек, скеміў, што і з гэтым нежаданым «першым» можна супрацоўнічаць, тым болей што ёсьць трывалы ідэёвы грунт для гэтага — супольнае змаганье за беларускую мову. Так, сапраўды, у шчырасці клопату Б. І. пра роднае слова я ніколі і ні трохі не сумняваўся, і гэта было для мяне найважней. Гэтага, я быў перакананы, больш чым дастаткова, каб не надаваць асаблівага значэння рэ-

чам іншага парадку. Ёсьць жа нешта, павінна ж быць нешта ў жыцьці, што для чалавека важней за ўсё астатняе!

* * *

2-га сънежня адбыўся пленум праўлення СП, які разгледзеў два пытаныні: аб чарговым VIII зъездзе пісьменьнікаў Беларусі і аб сучаснай беларускай драматургії. Дакладчыкам па першым пытаныні быў Максім Танк. Зъезд пастановілі правесыцы 14—15 красавіка наступнага году. Дакладчыкам, па прапанове Максіма Танка, зацвердзілі.... першага сакратара — на вялікае здзіўленыне і маё і, напэуна, многіх. Я зусім не чакаў такой прапановы з боку М. Т., ведаючы, што па даўняй завядзёнцы з асноўным дакладам выступае старшыня. Але рашыў, што гэта, канешне ж, узгоднена ў ЦК, і моцна адбівацца не стаў і ўрэшце згадзіўся. Помню, пранізала думка: «Трэба згаджацца! Гэта будзе выдатная магчымасць сказаць пра тое, што цябе найболыш хвалное і клапоціць, сказаць з такой трывуны, з якое слова адрасуецца ўсяму грамадству, абавязкова друкуецца і набывае ў пэўнай меры афіцыйнае гучанье.» А яшчэ мне падумалася: я напішу даклад такі, каб яго было цікава слухаць. Я напішу яго — ад першай літары да апошняй — сам. Усе даклады дагэтуль пісалі літкансультантны апарат СП, прыгладжвалі (рэдагавалі) сакратары па жанру, а дакладчык, старшыня Саюза, толькі агучваў гатовы тэкст з трывуны. Такая была завядзёнка,— на мой погляд, у вышэйшай ступені — заганная, перанятая з практикі арганізацыі і правядзеньня рэспубліканскіх і ўсесаюзных зъездаў партыі. Але ж тыя партыйныя даклады — зусім іншая рэч, хоць і ў іх людзям хацелася бачыць адбітак характару, тэмпераменту, мовы першай асобы. Пісьменьніцкі даклад без пячаці асабовасці — што можа быць больш сумным і недарэчным? Бясконцы пералік імён, назваў кніг, «паднітых тэм», поспехаў і дасягнення, — божа, як гэта было заўсёды нецікава слухаць! Дарэчы, не надта і слухалі: шушкуліся, перамаўляліся, шалясьцелі газетамі, — чакалі спрэчак. «Я зраблю даклад зусім іншы, і ўпэўнены, што будуць слухаць, — я паставаўлю пытаныні, да якіх раўнадушных у зале не будзе, ці амаль не будзе — так амбітна думалася мне ў прэзідыуме пленума.

Па другім пытаныні — аб сучаснай беларускай драматургіі і тэатры — узяў слова і я, хоць і зусім не зьбіраўся. Выступіў на тэму, якую ні дакладчык (Макаёнак), ні іншыя прамоўцы не закранулі: аб беларускай мове ў беларускіх драматургічных тэатрах. І сказаў пра гэта вельмі рэзка, з абурэннем. Сутнасць і выснова была наступная: не зразумела, чаму амаль ні слова не было сказана пра мову — пра моўнае майстэрства драматургаў і пра мову на сцэне. Асабліва — пра мову на сцэне. «Беларускую культурную грамадскасць вельмі засмучае мова нашых тэатраў, утым ліку і, можа быць, перш за ўсё — акадэмічнага імя Янкі Купалы. Іншы раз цяжка трываць, чуючы, які гвалт чыніцца над словам і над гукам нашай такай прыгожай, такай мілагучнай мовы. Пра якую ідэйна-мастацкую якасць спектакля можна гаварыць, калі на сцэне заместа мовы — нейкі жахлівы валапюк? Тэатр без культуры мовы? Прабачце, але гэта ўжо не тэатр. Ва ўсякім разе, не сур'ёзны тэатр.» (Цытую па книзе «Покліч жыцця і часу». 1983).

Многім, асабліва людзям з ЦК і Міністэрства культуры (сяму-таму з драматургай) маё слова не спадабалася — за прамату і вострасць. У нас прывыклі, што гэтакім тонам начальства гаворыць толькі ў адрас ворагаў камунізму, праваднікоў буржуазнай ідэалогіі ды іх ненаўмысных (аблудных) «падпяўалаў» з ліку ідэйна не загартаваных творцаў. Але каб з такім крытычным пафасам кіраўнік СП гаварыў у абарону беларускай мовы? Гэта ўжо занадта! Так не трэба, нельга. Ну, можна было асьцярожную заўвагу зрабіць, папрасіць чыноўнікаў міністэрства і кіраўніцтва тэатра: вы ўжо, калі ласка, звярніце ўвагу, а то неяк няёмка..., — і ўсё, і досыць. Бо

гэтак рэзка пра нас, пра наша цудоўнае савецкае мастацтва гавораць толькі брахуны на забугорнай радыёстанцыі «Свабода».

Досыць-такі моцна загарэўшыся ідэяй — парушыць стэрэатып зъездаўскіх дакладаў і магчымасцю акцэнтаваць увагу на звышактуальных для беларускай культуры, для лёсу беларускай нацыі проблемах, я літаральна на другі ж дзень паслья пленума пачаў накідваць на лісткі тэзісы да свайго будучага даклада. О, сывятая прастата! — выгукнуў неўзабаве, усяго праз месяц, калі не меней. У самы разгар напруженага абдумвання гэтых самых тэзісаў — мяне паклікалі. Туды, на «верхатуру». І сказаў: «Мы перагледзелі пастанову вашага пленума аб зъездзе. Даклад будзе рабіць старшыня праўлення Максім Танк. Гэта, дарэчы, у вашых жа інтарэсах. Больш таго, мы вам рэкамендуем увогуле не браць на зъездзе слова.» Апошніяе мне ўжо і зусім не спадабалася. І я спытаў: «Рэкамендуем іці забараняе?» — «Рэкамендуем, — падкрэсліў І. Антановіч. — ЦК не забараняе пісьменьніку гаварыць, але пісьменьнік-камуніст разумее, як трэба ставіцца да нашых рэкамендацый.»

Ён выдатна, проста дасканала, валодаў беларускай мовай — гэты ўчарашні чыноўнік-міжнароднік, доктар філасофіі, выкшталцоны і амбітны Іван Іванавіч. Што значыць сын сапраўднай беларускай вёскі! Ніхто ні да яго, ні паслья яго на пасадзе загадчыка аддзела ЦК КПБ не мог пахваліцца такім веданьнем роднае мовы. Як і пазней — на пасадзе міністра замежных спраў, якую ён займаў ужо ў суверэннай, незалежнай Рэспубліцы Беларусь. Праўда, ужо тады, калі яе суверэнітэтам пачалі гандляваць.

Што ж усё-такі здарылася, што мне не толькі далі «ад варот паварот», але нават і выступіць на зъездзе «не парэкамендавалі»? Чаму, у сувязі з чым — агледзіліся і спахапліліся? Самі — ці хто-небудзь паклапаціўся? Пагаварыў з Васілем Быковым — што, маючи глыбока аналітычны склад розуму, думае ён пра гэту сітуацыю? «Справа ў тым, што ў плане службовой кар'еры ты робіш вялікія памылкі — ты палохаеш начальнства сваёй пазіцыяй. Не толькі ваяўнічай абаронай беларускай мовы, але і патрабаваннямі перайначыць усталяваны лад-парадак у Саюзе пісьменьнікаў.» Што праўда — тое праўда. Раблю «памылкі». З пункту гледжання партыйнага начальнства і літаратурных генералаў. На радасць гэтым апошнім. І яны мае «памылкі» выкарыстоўваюць! Ужо выкарысталі. Хіба іх магло не ўстрывожыць, напрыклад, маё выступленыне на апошнім партыйным сходзе Саюза? «Навошта ж... так горача марыць пра ўласную несьмяротнасць? Дай, дарагі сябра, людзям і часу сказаць сваё слова! Не мучайся бяssonынцай ад таго, што яшчэ не ўсе рэспублікі Саюза пляскаюць у ладкі, атрымаўшы ў перакладзе на родную мову твой твор. Сыціплей трошкі пачувайся, дарагі і шаноўны!» А калі я пачну гаварыць вось такое і на зъездзе — у дакладзе? Праз 20 з гакам гадоў у адной з папак я знайшоў сярод папер «тэзісы» даклада, які так і застаўся ненапісаным. Вось некаторыя з іх.

«Сёныня рэальная літаратурную палітыку робяць часопісы і выдавецтва, а не Саюз пісьменьнікаў, таму самых аўтарытэтных і прынцыповых людзей трэба накіроўваць на працу туды. Прыклад — В. С. Палтаран: па яе рэдакцыі дрэнныя кнігі не выходзяць. Вось што значыць чалавек на сваім месцы! Нехта сказаў: «Дык што ж вы хочаце? Яна — рэдкі чалавек: яна і ў рот не бярэ спртнога!..»

«Ужо колькі гадоў гаворым, што ў выдавецтве мёртва ляжаць рукапісы таленавітых маладых, а кніжкі графаманаў ідуць «зялёнай вуліцай». Колькі яшчэ будзем гаварыць?»

«Рэкамендацыі Прэзідыума СП для выдавецтва нічога не значаць. «Вы сабе, мудрацы, гаварыце, а мы паставім у план выдання і выдадзім тое, што хочам!» І зразумела! А што? Гэта наша выдавецтва! Зрабіце сваё, пісьменьніцкае выдавецтва, якім будзе кіраваць праўленне СП — і ўсё! І выдавайце тое, што рэкамендуеце.» «Прызнаемся: мы зъмірыліся з сярэднім узроўнем нашай літаратурнай «прадук-

цыі», сярэдні ўзровень выдаём за высокі, а зусім нізкі — за сярэдні. Гэта — шкодная, згубная тэндэнцыя ў нашай крытыцы, у нашай творчай атмасфэры. Гэта — выяўная адзнака правінцыялізму. Сьвет прызнае толькі высокі ўзровень і найвысокі.»

«Сённяня патрэбен герой, які ўмее думаць (мысьляць), асоба разумная, інтэлектуальная, гэтым і цікавая. Не варта раманісту ставіць перад сабой задачу публіцыстычнага артыкула. Ідэя павінна прыйсці праз жыцьцё героя, праз перыпетыі ягона-га лёсу.»

«Літаратура не можа разъвівацца бяздумна, яна павінна асэнсоўваць свой шлях, бачыць тэндэнцыі і накірункі, і перашкоды... Для гэтага і існуе крытыка і літаратур-разнаўства.»

«Ад вершаванай і празаічнай публіцыстыкі,— да сур'ёзнага і глыбокага мастац-кага раскрыцьця такіх вострых праблем нашай сучаснасці, як гістарычны лёс беларускага народа, лёс роднай зямлі, лёс Бацькаўшчыны. Дзе сучасны раман, які быў бы працягам «Крывічоў» Міхася Зарэцкага — з такім ж ідэямі, з такім ж героямі, з такою прысутнасцю аўтара?...»

«Асабліва цяжка сумленнаму пісьменніку, калі ён партыйны. Беспартыйнага — таленавітага — стараўца задобрыйць, «купіць», бо толькі біць — навыгадна; а з партыйным можна ніяк не цырымоніцца, яго задобрываць не трэба, з яго «здымаюць скuru». А калі партыйны ды яшчэ «нацыяналіст»?...»

«Што ёсьць шчасльце пісьменніка? Толькі адно: жыць і працаўваць па прызваныні; гэта значыць — пісаць творы і не думаць пра лёс мовы, якою пішаць, не ўпадаць у чорную роспач, што яна можа скора згінуць, калі нічога ў жыцьці не зъменіцца, і ўжо твае нашчадкі не будуть ёю карыстацца. Думаць і пакутаваць ад чагось іншага (прычын у жыцьці — безыліч), але толькі не ад гэтага непазбыўнага болю, бо балючэй за гэты боль, цяжэй за гэту пакуту — няма для пісьменніка нічога ў съвеце. Вызвалены ад гэтага пачуцця, гэтага стану пісьменнік — шчасльвы!»

«У кожнага народа — колкі ў мінулым, столькі і ў будучым. Калі нарадзіўся дайным даўно — то і будучыня вялікая. Гісторыя — апора будучыні народа. А нам кажуць, нам удукрываюць у галаву: «У вас нічога ў мінулым няма,— ніякай гісторыі, ніякай культуры, ніякай асьветы.» Калі мінулае вымяраеца паўсотніяў ці сотніяў гадоў — дык і будучыня такая ж недаўгавечная. А калі мінуламу — тысяча гадоў, і ў ім нямала герайчнага, слаўнага, высокага? Як, напрыклад, мінуламу нашага беларускага народа? Дык тады і будучыня можа быць вялікай. Калі, вядома, пра гэта паклапоціцца сам народ...»

«Я хацеў бы сказаць пра асобныя грані нашай нацыянальнай трагедыі. Першая — люмпенская нянявісць да беларускай інтэлігенцыі. Другая — нацыянальны ніглізм, асабліва пашыраны ў асяроддзі партыйна-савецкага і вытворчага начальства. Трэцяя — дзяржаўныя мужы, кіраўнікі рэспублікі, не жывуць беларускай ідэяй, яна для іх па сутнасці чужая. Чацвертая — неверагодна нізкі ўзровень грамадскай самасвядомасці, абыякаваць да палітычных праблем, абмежаванасць сацыяльных інтарэсаў мінімальнымі матэрыяльнымі патрэбамі.»

Такія думкі меў я намер разъвіць у сваім зъездаўскім дакладзе. Было б і шмат іншых, вядома, да зъезду яшчэ заставалася багата часу. Але, але!.. Ну, што ж, будзем іх разъвіваць на іншых трыбунах, на палосах газет і часопісаў,— наколькі магчыма. На «дакладчыка» я не прасіўся, не разылічваў і не мог разылічваць, бо ведаў практику правядзення зъездаў. А тое, што адбылося, што мяне тыцнулі носам у бруд,— дык гэта пойдзе мне на карысыць, такое тыцканье паможа хутчэй пазбавіцца на-іншасці.

Многае ў майм тагачасным грамадзянскім самапачуваныні лягчэй зразумець, калі помніць, што гэта быў за час — восень 1980-га, якія падзеі-працэсы адбываліся ў краінах усходній Еўропы і якія павевы ад іх даходзілі да нас, да беларускіх

пісьменьнікаў. Летам, а менавіта ў жніўні таго года, зусім блізка, у Польшчы ўзынік магутны рух незалежных прафсаюзаў «Салідарнасць». Якія яго мэты, чаго ён дабіваецца — зразумець было няцяжка. Дапамагала «забугорнае» радыё, рэгулярна слухаць якое мяне прывучыў Васіль Быкаў. З ім мы і сыходзтліся нярэдка, ці ў яго, ці ў мяне, ці выязджалі на ўскрайну Мінска, дзе (на вуліцы Лынъкова) быў яго гараж, і абміркоўвалі ўсё, што робіцца ў бліzkім съвеце (Польша — Расія) і што можа чакаць нас, беларусаў. Бяспречна, я тады не прадбачыў набліжэння такіх крутых перамен у лёссе ўсяго сацыялістычнага лагеру, усёй камуністычнай сістэмы, што пачнунца з «непарафдакаў у Польшчы». (Думаю, не прадбачыў і Быкаў. Помню, мы скрушуна гаварылі аб усясільным маскоўскім КДБ, савецкай арміі і разведцы, якія, канешне ж, задушаць усякую спробу нацыянальнага вызвалення, як задушылі ў 1956-м антыкамуністычны бунт у Венгрыі і ў 1968-м у Чэхаславакіі.) Я ў той час падзяляў пазіцыю Чэхаславацкіх рэфарматараў і моцна верыў, што можна ў гэтым праклітым съвеце ў процівагу нялюдскаму капиталістычнаму ладу ўсталяваць на зямлі «сацыялізм з чалавечым абліччам». О, як мне падабаўся гэты сацыяльна-палітычны ідэал! Канешне ж, сацыялізм, бо чалавецтва нічога лепшага за доўгія стагоддзі не прыдумала; але ж гэтаксама канешне — з чалавечым абліччам, без страшных «хапуноў» і канцлагераў, без галадамуру, без прыніжэння і растаптання чалавечай асобы, і — без задушэння нацыянальных моў і культур. Апошніе Чэхаславакіі не датычыла — датычыла нас, Саюза ССР.

Тое, што ў Польшчы, з разгорненнем «Салідарнасці», фактычна пачаўся дэмантаж камуністычнай сістэмы і што гэта будзе мець надзвычайнай наступствы для лёсу ўсіх усходнеўрапейскіх краін і народаў, я асабіста тады яшчэ не ўсьведамляў і не прадбачыў. Мною гэта разумелася толькі як пачатак дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў краінах сацыялістычнага лагеру, абы чым мы, прадстаўнікі беларускай нацыянальна-патрыятычнай інтэлігенцыі, ужо даўно марылі і між сабой, употай, гаварылі. (Ды не надта і ўпотай. Пачынаючы з 1956 года ад ранейшага страху троху-патроху адвыкалі, хоць зусім пазбыцца яго было немагчыма — падзеі, перш за ўсё — пагромы нацыяналізму, не-не ды і напаміналі аб ім.) Паўтараю: толькі як пачатак дэмакратызацыі, а не пачатак развалу блоку сацыялістычных дзяржаў і глабальнага краху самой камуністычнай ідэалогіі. З ідэалогіяй — з ідэямі і ідэаламі — увогуле пытанье не такое простае, як многім здаецца. Чаму дзесяткі мільёнаў людзей у съвеце ўспрынялі і паверылі ў ідэалы камуністычнага грамадства? Па тых самых прычынах, чаму паверылі ў Хрыстовы запаветы. Яны вельмі блізкія між сабой — гэтыя ідэалы і гэтыя запаветы. Прынамсі, у іх адна маральная аснова: усе запаветы Хрыста ўкладваюцца ў «маральны кодэкс камунізма», — у той, што быў абвешчаны ў нашай краіне і які мы, савецкія людзі, у балышыні сваёй вызнавалі. Гэта была для нас свайго рода рэлігія, наша вера, а хіба вера можа быць лёгка разбурана, калі яна шчырая і глыбокая? Толькі не трэба блыгатць веру ў прыгожыя, высакародныя ідэалы жыцця з абвешчаным утапічным будаўніцтвам «камуністычнага грамадства» — ленінска-сталінска-хрушчоўска-брэжнёўскага камунізму. Вядома, што камуністычныя ідэалы вызнавалі і вызнаюць многія людзі «капіталістычнага Захаду», што зусім не перашкаджае ім жыць і кіравацца законамі рынкавай эканомікі, ва ўтопіі «горада сонца» яны не вераць, але з «сонечнымі» ідэаламі ў душы яны пачуваюцца лепш, у большай меры — людзьмі. У адрозненінне ад іх, я верыў у «горад сонца» — у тое, што можна ажыццяўіць пабудаваныне «сацыялізму з чалавечым абліччам».

* * *

На пачатку новага 1981-га году давялося праісці праз эпізод, які прымусіў яшчэ больш цвяроза ацэніваць стаўленіне высокага партыйнага начальства да маёй, ім

жа мабілізаванай на ідэалагічную службу, асобы. Я не здзівіўся, калі мне паведамілі, што я выбраны дэлегатам на ХХІХ зьезд камуністычнай партыі Беларусі. Ведаў: пасада такая, «дэлегатная», усё прафвызначана і распісаны загадзя, паводле «табелі аб рангах». Дзіўнае адбылося трохі пазней. Напярэдадні позна вечарам тэлефануе памочнік першага сакратара ЦК КПБ Ю. П. Сымірноў (былі, праз сяброўства жонак, у блізкіх адносінах) і кажа: «Н. С., на зьездзе вы будзеце выбраны кандыдатам у члены ЦК. Вось перада мною канчаткову зацверджаныя спіскі — членай ЦК, кандыдатаў і рэйкамісіі.» — «Не можа гэтага быць, Ю. П., гэта няйначай як апісачка, памылка друку. Не выберуць мяне». — «Канчаткову зацверджаны спіск! — паўтарыў Ю. П. — Ужо нічога мяняцца не будзе, раніцай адкрываецца зьезд.» Гэта была і яго недасьведчанасць, ці наўясць. Выйшла так, як сказаў я. Ні ў якія кандыдаты мяне не ўсунулі. Ого, каб «нацыяналіста нумар адзін» быў ЦК? Ну не! А для чаго існуе галоўная служба палітычнай пільнасці? Праўда, Ю. П., па заканчэнні зьезда, патлумачыў «асечку» так: «Адзін ваш калега прараваўся вечарам да Першага, расплакаўся, за што яго крыўдзяць, не прапануюць у ЦК, (ведаў ужо, сябры паведамілі), і Першы замяніў ваша прозвішча ў спіску ягоным». — «Ну то і дзякаваць Богу — шчаслівенька будзе пачувацца калега І. П., ён ужо даўно абласаваўся і даражыць, а мне гэта яшчэ незнёма», — адказаў я Сымірнову.

Незнаёмым мне гэта застанецца і надалей — і на XXX-м зьездзе (1986), і на XXXI-м (1991, студзень). Больш за гэта: нават у Абкам, у Гаркам, у Райкам партыі ні разу мяне не ўставяць. За ўсе гады знаходжання ў партыі. Што ні кажыце, а галоўная служба пільнасці хлеб есьць недарма. Камуніст-нацыяналіст — гэта страшней, чым праста нацыяналіст. Проста нацыяналісту мы дарогі не даём, і яго магчымасці шкодзіць нам — ніякія, хіба балбатне дзе-небудзь, а нацыянал-камуніст, калі яму дашь дарогу, — ого!...

Тым часам набліжаўся чарговы зьезд пісьменнікаў. Зьезд, вядомая реч, трэба рыхтаваць, і не толькі арганізацыяна, што не складана, бо практика вялізная, але і творча. Што значыць «творча»? Напісаць даклад, — вялікі, гадзіны на дзве даклад, з якім выступіць старшыня праўлення. Адразу ж пастанавіў сабе, што да яго напісання я не дакрануся нават і пальцам. І не з крыўды, што са мною так непаважна — каб не сказаць зняважліва — абышліся: спачатку папрасілі зрабіць галоўны даклад на зьездзе, а затым бесцэрымонна адставілі. Прычына іншая: я ні разу ў жыцці ні для якога начальніцтва нічога не пісаў — ісьці ў такія літ-парабкі было для мяне непрымальнім, ну, а пісаць даклад для начальніка-пісьменніка лічыў увогуль абсурдам, нечым недарэчным і съмеху вартым. Пісьменнік павінен пісаць даклад сам, пакарыстаўшыся толькі пэўнымі дапаможнымі матэрыяламі (лічбамі, датамі). Так лічыў, лічу і буду лічыць я. Зусім іначай глядзеў на гэту справу Максім Танк. «Траціць колькі месяцаў на даклад? Ну гэта трэба быць дурнем! Што я — крытык ці літаратуразнаўца? Буду чытаць горы нашрайбаваных за пяць гадоў кніг, каб іх прааналізаваць і ацаніць у дакладзе? Ёсьць жа літаратурныя кансультантны ў СП, ёсьць сакратары па жанрах — вось хай і чытаюць тыя «горы» і пішуць для даклада свае думкі-ацэнкі. І хай, сабраўшыся на сакратарыяце, звядуць усё імі напісаное ў адно і назавуць дакладам, і я яго «агучу». Даклад жа выносіцца на зьезд як даклад праўлення, ад імя праўлення. Я ж у сваю кнігу яго не ўстаўлю. А за гэтыя не-калькі месяцаў я ці мала напішу таго, што менавіта будзе ў маіх кнігах і за што чытачы мне скажуць дзякую. Такі падыход тым больш апраўданы, што пісьменнікі ніякіх мудрасцяў ад зьездаўскага дакладу не чакаюць, усе чакаюць толькі аднаго: «Ці назаве дакладчык маё прозвішча і маю кнігу, а калі назаве — дык у якім кан-тэксьце?»

Мудры, мудры Яўген Іванавіч! Траціцца на зьездаўскі даклад? Дзеля чаго?

Як і трэба было чакаць, даклад атрымаўся тыповы і той, на які разылічвалі. Былі

названы сотні імён і дзесяткі книг, вылучаны творчыя поспехі «герояў літаратурнай пяцігодкі», разоў дзесяць паўторана «трэба» і «варта»: «нам трэба павысіць...», «трэба актыўізація», «трэба падняць узровень», «трэба палепшыць», «варта было б узмацніць» і г. д. і г. д. Але не ўсіх з названых, нават пахваленых даклад задаволіў. Першым, хто, з уласцівым яму пафасам, выказаў абурэнне, быў Бураўкін. «Нам падсунулі шпаргалку, а не даклад, хаця ў ліку яго аўтараў — адзін акаадэмік, адзін прафесар і адзін кандыдат навук». (Гэта значыць — Танк, Гілевіч і Зуёнак). Малайчына Генадзь Мікалаевіч. Добра смалянуў. Канешне ж, дакладчык прачытаў шпаргалку. Толькі ж я па-сяброўску сказаў яму, што ніякага дачынення да напісаньня даклада не маю. Ну, ды Бог з ім. Затое якая ўдалая іронія ў трэйдзе: акаадэмік, прафесар і кандыдат! Дарэчы, гэта быў не першы яго выпад супроць кіраўніцтва СП пасля майго прыходу ў сакратарыят. Яшчэ ў канцы году, калі на презідыуме абмяркоўвалі план работы на 1981-ы год, ён гэтак жа пафасна-сярдзіта абазваў шпаргалкай той план. Настолькі драпежны, што аж я не стрываў і папрасіў яго — таксама з металам у голасе — больш клапаціца пра тое. як працуе даверанае яму ведамства — Дзяржтэлерады БССР. Гэтай пікіроўцы сябраў сёй-той у презідыуме моцна ўзрадаваўся. Ну і вось цяпер зноў... Крытыкую, браток, ёсьць за што, даклад кепскі, бо і не мог быць добрым, а тым больш выдатным. але чаму ты прыпісваеш віну мне? Давялося на перапынку сказаць сябру яшчэ раз: я не меў да напісаньня «шпаргалкі» ніякага дачынення, і ты добра ведаеш, якія «мацакі» рыхтавалі для старшыні тэкст.

Малацікамі. вялымі, рэпартажна інфармацыйнымі з безыліччу пералікаў імён і твораў, былі і «жанравыя» даклады — аб прозе, аб паэзіі, аб дзіцячай літаратуре, аб крытыцы... Яшчэ раз пераканаўся: не трэба дакладаў-справаздач, дакладаў-рэпартажаў. Трэба рабіць адзін глубока аналітычны даклад, у якім засяродзіцца на самых важных і актуальных праблемах развязвіцца літаратуры на сучасным этапе,— у кантэксце сацыяльнага і духоўна-маральнага жыцця грамадства, народа.

Зъезд прыйшоў, як стала модна гаварыць,— нармальна, амаль зусім спакойна, без ніякіх экспансіяў, скандалаў, але гэта не значыла, што і без сенсацый. Сенсацыйнымі былі вынікі выбараў у склад праўлення. Было падобна на тое, што «масы» незадаволены дагэтульшымі сакратарамі і прагнучы перамен. Чыгрынаў атрымаў ста галасоў супроць, крыху менш Сачанка і Гаўрылкін, восемдзесят з гакам — я. Уражаны я быў страшэнна: за што? Толькі паўгода працуя, яшчэ проста не меў часу, каб многіх асабіста пакрыўдзіць, калі б і хацеў зрабіць такое. Пазней стала вядома, што ўсе два дні ішла апрацоўка дэлегатаў зъєзда, каб настроіць іх супроць мяне. «Хлопцы, рэжце гэнага, прафесара: сам не возьме, але і нам не дасыць!» Што сам не возьме — гэта праўда, поўная праўда, а што другім не дазволіць узяць — вялікае перабольшанье, не з майх харкатарам змагацца супроць аматараў нешта ўзяць, хапнуць, вырваць. Ды і прыйшоў я ў Саюз пісьменнікаў зусім не для таго, каб сачыць, ці па праву і па заслугах той або гэны хоча нечага дабіцца з дапамогаю кіраўніцтва СП,— палепшыць жыллёвія ўмовы, купіць машину, атрымаць пущёўку ў літфондзе і г. д. Шчыра кажучы, не хацеў я гэта рабіць сваім службовым абавязкамі клопатам, страшна не хацеў, ведаў, што «не маё», што не маю ні здольнасці, ні хэнці займацца падобнымі справамі. І лічыў разумным, каб імі займаліся наш прафсаюз, літфонд, адмысловыя камісіі (напрыклад, жыллёвая), само сабою — сакратар па арганізацыйных пытаньнях. Так думаў і так хацеў я, але людзі, члены СП, думалі і меркавалі іначай пра абавязкі першага сакратара Саюза. І крыўдзіліся, і часам — надоўга.

Помніцца адзін выпадак. Ужо дзесяць ў годзе 92-м, калі працаваў у Вярхоўным Савеце, я атрымаў ліст ад аднаго навукоўца і крытыка, чалавека таленавітага і сумленнага, які — больш чым праз дзесяць гадоў — балюча дакараў мяне, што ў

свой час я (менавіта — я) не даў яму ад Саюза пісьменьнікаў кватэру. Таварыш не быў членам Саюза, але працаваў у «ЛіМе» і таму юрыдычна меў права прэтэндаваць на атрыманьне якога-небудзь жылля з рэурсаў СП. Захавалася копія майго адказу на запозынены ліст пакрыўдженага. У адказе — тлумачу добрачу чалавеку, што яго жыллёва пытанье праішло тады міма мяне, што сам ён да мяне не зъвярнуўся, і я проста не ведаў, чые справы разглядаюцца на жыллёвай камісіі. Відаць, падышлі да яго кандыдатуры трохі фармальна,— маўляў, не член СП, да таго ж несямейны... Апраўдаўся, што быў увесь у іншых клопатах — не жыцьска-бытавых, што перадаверыўся камісіі... Апраўдаўся, а пачуцьцё віны не праходзіць, і на душы ад яго ліста-папроку горка...

Амаль скандалальная сітуацыя ўзынікла ў канцы другога дня зъезда, калі начальніцтва з ЦК аб'явіла мне, каго на першым пленуме намечана выбраць сакратарамі Праўлення. Рэч у tym, што я быў намераны (пры ўмове, што застаюся «першым») абавязковая памяняць «каманду» — з ліку сакратароў, якія мне «дастапіся ў спадчыну», пакінуць толькі аднаго — А. Вярцінскага. Памяняць, бо зладжанай працы з імі не будзе. Гэзіві ён — і М. Танку, і загадчыку аддзела культуры ЦК КПБ І. Антановічу. А яны ўсё даўно прадвырашылі: нічога не мяняем, усё застаецца, як было. Аднаго Гаўрылкіна «папэндзім», і то не цяпер, а трохі счакаўшы. А гэтыя — гэтыя хай працуюць. «Калі ласка, кажу, але ў такім разе я падаю ў адстаўку». Што тут пачалося! Не ведаю, чаму б ім было і не прыняць маю адстаўку? Пабаяліся скандалу? Парушэння нейкага заведзенага правіла, этикету? Ну, як жа: адзін рашыў усё перарабіць на свой лад, а калі мы яму не дазваляем гэта — дык кідае нам выклік, ідзе ў адстаўку? І гэта — пісьменьнік-член партыі? Ну, што ж, адстаўку мы прымем, не адстаўку — а пагонім, калі ён гэтакі, толькі паслья, а цяпер яго трэба зламаць. Некалькі разоў браўся ўпрошваць мяне Яўген Іванавіч, і мне было няёмка перад ім, што прымушаю яго хвалівацца, перажываць, — ніколі не забываў, што яшчэ ад школьніх храстаматый — настаўнік. Спрабаваў «уламаць» і Антановіч. Напусцілі на мяне і кіраўнікоў дэлегацый СССР і РСФСР В. Озерава і С. Міхалкова. Не паддаўся. Тады паклікаў у ціхі куток на размову сакратар ЦК А. Кузьмін. Шмат-вопытны «стары хітраван», як яго называлі за вочы маладыя ідэолагі, угаварыў мяне здацца: а менавіта — зъмірыцца толькі на нейкі час, каб не падымамаць цяпер скандалу, а «тады мы знайдзем для іх нешта прыстойнае і разрадзім абстаноўку». На гэтым і дамовіліся. А лапух і паверыў. Праз восем гадоў — у 1989 — бразнуў нарэшце дзівярыма «лапух», а тыя, каму абяцалі падшукаць пасады, засталіся кіраваць Саюзам далей. Бо яны кіравалі вельмі правільна — а іменна: не стваралі ніякіх проблем, не давалі ідэолагам ЦК ніякага клопату. Матэрыйльна-сацыяльнага парадку пытаньні за клопат яны не лічылі, — гэта як-небудзь вырашыцца, утрасецца, за гэта з працы не здымоць. Клопатнымі ж і вельмі клопатнымі былі пытаньні, якія датычылі нацыянальной палітыкі, — становішча беларускай мовы, культуры, беларускай школы, беларускіх выданняў, асьвятленне беларускай гісторыі і інш. Гэтых пытаньняў яны страшна баяліся.

Дзён праз колькі І. Антановіч паклікаў усіх новавыбранных кіраўнікоў СП да сябе ў кабінет на падвядзенне вынікаў зъезду. Фактычна — на лупшоўку, асабліва некаторых, непаслухмальных, з-за якіх былі непрыемнасці... Даў кожнаму слова для ацэнкі зъезда і работы па яго падрыхтоўцы і правядзеніі. Слухаў, перабіваючы пытаннямі і рэплікамі. Шмат прэтэнзій: склад выступоўцаў няўдалы (вінаваты — я), не выступілі госьці Навічэнка, Салавухін, Нагнібеда (і хоць яны ўсе адмовіліся, вінаваты — я), СП скампраметаваны як інстытуцыя — па віні кіраўніцтва (а глядзіць толькі на мяне). «Спыніце, Н. С. і І. Г., супрацьстаяньяне. Не будзе ні пераможцаў, ні пераможаных. Вы страшна розныя людзі. І таму — аднолькава вінаватыя.» Пачуўшы такое, я ўскінуў голаў і рэзка запярэчыў: «У чым мая віна? У tym, што нехта

гоніць фанабэрыю? Я з вамі катэгарычна не згодзен.» І тады Антановіч моцна ляпнуў даланей па стале: «Запомніце, Н. С., у гэтым доме «не згодзен» не гавораць». — «Дык але ж я не згодзен! Ці вы хочаце, каб я вам склусціў — сказаў, што згодзен?» Антановіч надзвычай шчокі і перавёй погляд на Танка: «Яўген Іванавіч, можа, вы раствумачыце Нілу Сямёнавічу? Мяне ён не разумее.» А я — зразумеў. І беспамылкова. Зразумеў, што справы мае горшыя, чым я думаў.

30 чэрвеня ў Маскве, у Крамлі, пачаўся VII усесаюзны зъезд пісьменнікаў, на які я паехаў у новым статусе — ужо не проста як дэлегат, але і як «адказны» літаратурны чыноўнік. Мабыць, таму — вельмі ўважліва слухаў даклады і прамовы і пільней прыглядаўся да ўсяго, што робіцца, — ну каб жа нейкія карысныя ўрокі спасцігнуць, чаму-небудзь падвучыцца. Ці не самы моцны ўрок атрымаў у час выступлення кіраўніка нашай дэлегацыі — урок нацыянальнага сорamu. Перад ім гаварыў кіраўнік маскоўскай пісьменніцкай арганізацыі Ю. Бондараш. Якой — ад першых слоў — жывой, асабістай мовай, з якой чалавечай і грамадзянскай шчырасцю! Была асалода слухаць. Выступае пісьменнік! — што тут яшчэ скажаш? А тады выйшаў за трыбуну наш. І пачаў: «Дасягненыні нашай рэспублікі — яркае съведчаныне сілы сацыялістычнага ладу, мудрай нацыянальнай палітыкі партыі і ленінскай дружбы. Сёньня ў Беларусі, як і ва ўсёй нашай краіне, пануе небывалы палітычны і працоўны ўздым, выкліканы гістарычнымі раашэннямі XXVI зъезду КПСС. XXVI партыйны зъезд даў усяму савецкаму грамадству і прагрэсіўным колам чалавечтва велізарны зарад энергіі стварэння, а для нас, пісьменнікаў, — гэта перш за ўсё творчы зарад». Далей — пералік імён (у тым ліку выпадковых), прысяганыні і заклікі.

Гляджу, што робіцца у зале, і ад сорamu ўтінаю галаву. Трэць дэлегатаў, калі не больш, выходзяць прэч. Валам валяць! Няёмка чуецца празідым, але вядучы аб мікрофон не стукае, — мабыць, разумее іх. Дык значыць — «небывалы ўздым» і «мудрая нацыянальная палітыка партыі». Куды ўжо мудрэй! Ні ў адным горадзе і гарадку ніводнай беларускай школы не засталося. І ні адна дзяржаўная ўстанова не працуе на беларускай мове. А я спадзяваўся, што хоць асыярожжна, хоць баязліва закране гэту тэму наш галоўны прамоўца. Не, нават і блізка да яе не падступіўся. Ні слова пра лёс беларускай мовы не сказаў у сваім разумным, сур'ёзным выступленні і В. Быкаў, цалкам засяродзіўшыся на ваеннай прозе. Ну, літаратура аб вайне — гэта яго дзялянка і сказаць аб ёй яму ёсьць што. Але ж хто скажа — ды так, каб пачуў увесі Савецкі Саюз — пра нашу мову, пра яе трагічнае становішча і пра шанц выратаванья? Калі не ўратуем мову — для каго тады пішам, і таленавіта і не вельмі? Хто будзе чытаць напісаныя — і пра «небывалы ўздым» і пра «подзвіг чалавека на вайне»? Няўжо яшчэ не зразумела, што ёсьць сёньня для нас задачай над усімі задачамі?..

Выходзіць, што так.

Божа прамілты, што ж за ачмурэнье насладу ты на нас, беларусаў?

* * *

Патроху ўцягваюся ў шэрыя будні службоўца-чыноўніка. Неяк не думалася раней, што на службе ў СП можа быць столькі ўсялякіх клопатаў пераважна не ўласна літаратурных. Найболыш даймае — будаўніцтва Дома творчасці. Добра, што на пасаду дырэктара Літфонда прыйшоў В. А. Вільтоўскі — чалавек крашталінай сумленнасці і рэдкаснага пачуцьця абавязку. Да таго ж — апантаны кніжнік, нястомны актывіст таварыства кнігалюбабаў. Ён многае-многае, што датычыцца будаўніцтва «Іслачы», браў на сябе, вызываю мяне ў тых момантах, дзе можна было без «першага» абысыціся.

Будні — буднямі, але здараліся і съяты. Адно — дык нават вялікае, вельмі ўрачыстае, радаснае, усебеларускае. Гэта — юбілей Максіма Багдановіча, 90-годзе са дня яго нараджэння. Усё прайшло на высокім душэўным пад'ёме — і адкрыцьцё помніка паэту, і мастацкай выставы, і — урачысты вечар у Вялікім тэатры оперы і балета. На вечары прысутнічала ўсё кірауніцтва рэспублікі — Ц. Кісялёў, А. Аксёнаў, У. Бровікаў, А. Кузьмін, Н. Сыняжкова і іншыя, было шмат гасцей-паэтай — з Расіі, з Украіны, з Літвы... Мне выпаў гонар выступіць на гэтым вечары з галоўным словам пра Паэта. І сапраўды, ніколі ў жыцці я так не ганарыўся магчымасцю сказаць прынародна пра беларускую паэзію ў асобе яе найчыстага генія, як гэты раз. Но і ніколі датуль у такім душэўным гарэні не складаў сваё паэтычна-публістычнае слова. Быў той выпадак, калі я, з падлетковых гадоў зачарараваны яго мастацкім дарам, у поўным сэнсе слова чуўся шчаслівым. Перапоўненая зала, хай Бог даруе нясыціласць, вітала гэты спеў маёй душы і сэрца з пачуцьцём захаплення, авацыямі. У перапынку перад канцэртам не было праходу ад віншаваньня, ад шчырых, узбуджаных слоў удзячнасці... Нават І. Шамякін у дзёньніках той пары запіша: «Не ведаю, чаго варты Н. Г. як паэт, але літаратуразнаўца — бліскучы». Кажу «нават», бо І. П. было трагічна цяжка хваліць творчасць тых, хто не быў з ім у сяброўскіх адносінах. Ды яшчэ хваліць так высока.

* * *

А ў суседній Польшчы падзеі разъвіваюцца самым драматычным чынам. 13-га сінегня ген. Ярузельскі, Першы сакратар ЦК ПАРП і старшыня Саўміна ПНР, у звароце да народа абвясціў аб стварэнні Ваеннага Савета нацыянальнага выратавання, які ён жа і ўзначаліў. Зварот яго апублікавала газета «Правда». У сваіх ацэнках «Салідарнасці» і прагнозах на будучыню Польшчы («адзіны шлях да гэтай мэты — сацыялізм, ухвалены грамадствам...»), як і на непарушнасць Варшаўскага Дагавору, генерал памыляўся. Але я хачу сказаць пра іншае. Я ніколі раней не чуў з вуснаў камуністычнага лідэра такога слова пра сваю краіну і свой народ — такога асаўстага, шчырага, глыбока прачулага, горкага і балочага зъместам і такога стылістычна бездакорнага формай. Яно свабодна можа прэтэндаваць на месца ў хрестаматый патрыятычнай публістыцы. На яго фоне прамовы і звароты крамлёўскіх і іншых савецкіх правадыроў — убогая, посная, безаблічная казёншчына, да таго ж непісьменная і гугнявая. І што ж гэта за пракляцце такое дзесяцігоддземі вісьне над намі? Што ж гэта наша зямля не вырадзіць сапраўды разумнага, інтэлігентнага, культурнага правадыра? За што так пакараны наш, увогуле богабоязны, народ?..

Неўзабаве ген. Ярузельскі выступіў па польскім радыё са зваротам да краіны яшчэ раз — у сувязі з Каляднымі съяствамі. І зноў — нацыянальная згода! Толькі — нацыянальная згода! І зноў — Польшча, Польшча, Польшча! «Польшча — адзіная. Сумленнымі намаганьнямі мы павінны падніць яе з нягодаў. Ніхто за нас гэтага не зробіць. Мы павінны пагасіць у нашым доме тлеючы агонь раздору і нянявісьці». І яшчэ: «Праўду пра Польшчу ўтаяць у Польшчы нельга». Правільна. Але і праўду пра Беларусь утаяць у Беларусі нельга,— перафразуем, заклапочаныя сваім, Ярузельскага. Толькі прастакі думаюць, што ім удасца ўтаяць праўду.

Які раней у 60-я — 70-я, так і цяпер мяне перш за ўсё цікавіла і хвалявала — калі ў нас пачнуць па-сапраўднаму, справядліва вырашаць нацыянальнае пытанье? Па-сапраўднаму — гэта значыць паводле запаветаў У. І. Леніна, сформуляваных ім у вядомых запісках пачатку 20-х гадоў, завучаных мною амаль напамяць. Усё пільней пачынаю сачыць за публікацыямі ва ўсесаузным друку, прысьвечанымі пытаньням нацыянальнай культуры і асьветы, караням нацыянальнай літаратуры і мастацтва, вытокам нацыянальнай духоўнасці,— і ўсё больш непрымірима ставіща да праяў «нацыянальнага самаедства» на старонках самой беларускай літаратуры,

аб чым гаварыў яшчэ дзесяць гадоў таму — на VI звездзе пісьменьнікаў. А паколькі праявы канкрэтныя і маюць аўтараў — то і крыўджу сваёй непрыміримасцю гэтых аўтараў і трачу ў іх асобе сяброў, нажываю незычліваў. Так 12-га лютага на Пленуме СП не стрываў і рэзка пакрытыкаваў першыя апубліканыя фрагменты з кнігі майго сябра А. Лойкі «Як агонь, як вада», прысьвечанай жыццю і творчасці Янкі Купалы. Што мяне прымусіла «сарвацца»? Тоё, што аўтар кнігі зрабіў ідэйнымі праціўнікамі Купалы Вацлава Ластоўскага і Антона Луцкевіча, перакрывіўшы пры гэтым іх прозвішчы на Лапкоўскі і Лапкевіч. Нельга, запярэчыў я, ператвараць аднадумцаў і паплечнікаў паэта ў яго ідэйных ворагаў. Колькі можна чарніць выдатныя імёны беларускага нацыянальнага адраджэння, беларускай літаратуры і навукі? Зразумела, мой сябар Алег Антонавіч моцна пакрыўдзіўся за крытыку, палічыў яе несправядлівай, хоць праз некалькі гадоў істотна перайначыў усе калізі, што датычылі ўзаємаадносін Купалы з Луцкевічам і Ластоўскім. Дык гэта праз некалькі гадоў, а тады... А тады абодва гэтыя «беларускія буржуазныя нацыяналісты» яшчэ не былі рэабілітаваныя. І мая пазіцыя — як мне стала вядома — вельмі не спадабалася «там», у ідэалагічным аддзеле ЦК КПБ. Яна была расцэнена як трывожны сімптом у паводзінах першага сакратара галоўнай творчай арганізацыі рэспублікі.

Фактычна ўесь год — пісьменьніцкай арганізацыі і мой асабіста — пайшоў на падрыхтоўку і правядзеніне 100-гадовых юбілеяў Купалы і Коласа. Давялося напісаць аж некалькі артыкулаў пра юбіляраў, найперш — пра Купалу. Прыняў удзел у злёце студэнтаў філфака ў Вязынцы — у канцы траўня, а 7-га ліпеня, там жа, адкрываў і вёў вялікае купалоўскае съвята паэзіі, на якім прысутнічалі і кіраунікі Рэспублікі. Усё было арганізавана найлепшым чынам — як і восеньню вялікае съвята коласаўскае. На гасціцей з-за мяжы і з саюзных рэспублік съвяткаваныне рабіла моцнае ўражанье і, вядома ж, унушала ім, што праблемы разъвіцця нацыянальнай культуры вырашаючы ў нас ну проста выдатна, а бейкім абмежаваныні, неспрыяльныні, а tym больш уціску і гаворкі не можа быць. Так навучыліся за 60 з гакам гадоў «пускаць пыл у вочы», будаваць і паказваць «пацёмкінскія вёскі». А насамрэч было не толькі абмежаваныне і неспрыяльне, а быў і ўціск, і гвалт, і самы што ні ёсьць лінгвацыд, ішла непрыхаваная, нахабная, цынічная русіфікацыя ўсяго і ўся — ад акадэміі навук і універсітета — да вясковай школкі, ад ЦК і Саўміна — да канторыў найдабітага, найдыхлянага калгаса і «офіса» раённага «банно-прачечнага комбінату». Але гасціцей, і замежных і савецкіх, з гэтай праўдай беларускай рэчай снасці не знаёмілі, у «канторы» і «офісы» не вадзілі (а калі і вадзілі — дык на добрым падпітку), зрешты, і там выстаўлялі напаказ клопат аб нацыянальнай беларускай культуре. Усё жыцьцё перабіраю ў памяці — і ўсё бачу перад вачымі пераможна-урачыстую паказуху, і ўсё адчуваю дух штучна створанага, фальшывага съвяточнага настрою.

Перачытваючы ў іх юбілейны год Купалу і Коласа, раздумваючы над іх лёсам у кантэксьце гісторычнага лёсу Беларусі, я непазбежна мусіў спыняць увагу-думку на асобах іхніх сучаснікаў і паплечнікаў, тых, што ішлі з імі побач. Мне ўжо было добра вядома, які лёс большасці з іх. Ведаў я і тое, што рэабілітаваць іх улады былі вымушаны, але рабілі гэта без ніякай радасці. Адным з важных аспектаў майі службовай чыннасці ў СП быў клопат пра аднаўленыне ў гісторыі літаратуры несправядліва выкрасыленах з яе імён, пра вяртаныне чытачу творчасці паэтаў і пісьменьнікаў, што сталі ахвярамі бальшавіцкага рэжыму. Натуральна, і тых, каму пашчасціла ацалець і дажыць да старасці. Я не мог не бачыць, якой шляхетнай культуры, шырокай адукаванасці, гарачага родалюбства была наша старая беларуская інтэлігенцыя. Я быў добра знаёмы асабіста з такімі яе прадстаўнікамі, як акадэмік Г. І. Гарэцкі, як актыўная дзеячка беларускага адраджэння пачатку 20-х

гадоў А. І. Смоліч — жонка вядомага грамадскага дзеяча і слыннага географа А. А. Смоліча. І разумеў, як важна, як патрэбна нам далучэнне іх да жывога літаратурнага працэсу. Помню, як да мяне зайшоў выдатны краязнаўца, гісторык і літаратар Генадзь Каханоўскі і падзяліўся думкай, якая мне вельмі спадабалася: а што, калі прыняць у Саюз пісьменьнікаў Зоську Верас? Я горача падтрымаў гэтую ідэю, але ўзынікла адна бюрократычная закавыка: 90-гадовая літаратарка і асьветніца жыла не ў Беларусі, а пад Вільнем, на хутары, і паводле Статута СП СССР мела права паступіць толькі у Саюз пісьменьнікаў Летувы. «Ці не можаце вы, спытаў я Генадзя Аляксандравіча, часова, хоць на колькі месяцаў, працісаць яе ў Беларусі, у вашай жа Маладэчні?» — «А я працішу яе ў сябе, у мяне ж свой драўляны дамок у горадзе», — адказаў Каханоўскі. Працэдуру гэтую ён «правярнуў» надзвычай хутка і, як пасылья казаў мне, вельмі лёгка. Каму якая была справа ў Маладэчні, што ён працісвае ў сябе нейкую састарэлую Людвіку Антонаўну Войцік? Хто там ведаў, што гэта і ёсьць пісьменьніца «нашаніўскай» пары Зоська Верас? И не толькі: а яшчэ і свацьця знакамітага беларускага нацыяналіста Антона Луцкевіча, за сынам якога Лявонам была замужам яе дачка. Каб не раздзымухалася вакол гэтай нашай задумы непажаданае дымішча, я на першым жа чарговым прэзідыме паставіў пытаньне аб прыёме Зоські Верас у Саюз пісьменьнікаў. Прайшла аднаголосна. Як год таму яе равеснік Васіль Саўкавіч Гарбацэвіч, знаёмы Максіма Багдановіча, аўтар папулярнай ў 20-я гады п'есы «Чырвоныя кветкі Беларусі».

Я быў вельмі рад, што ўдалося падтрымаць маральна, у такім пашаноўным узроўніце, пісьменьніцу і дзеячку «нашаніўскай» пары, чалавека з атачэння Купалы, Коласа, Багдановіча. Былі рады і многія, але не ўсе. Адзін з незадаволеных пас-прабаваў раздзымухаць і «дымішча». Літаральна праз дзень я пачуў па тэлефоне злоні голас загадчыка адзела ЦК: «Што вы съязгваеце ў Саюз усякае старэчча? Што вы ператвараеце творчую арганізацыю ў багадзельню? Навошта вам была гэта Зоська Верас? Гэта — узбагачэнне Саюза і літаратуры?» — «Я з вамі не згодзен, Іван Іванавіч. У літаратуры яна за доўгае жыцьцё сеё-тое зрабіла — і далучыць яе да Саюза было абавязкам нашага пісьменьніцкага сумлення». — «А калі вы былі са мной згодны?!» — падкалупніў мяне перш, чым пакласыці трубку, Антановіч.

Забягаючы наперад, скажу, што мая ўвага да асобы і творчасці Зоські Верас на гэтым не скончылася: праз год ці два я напісаў да яе зборніка вершаў і прозы «Васількі» невялікую прадмову, завязалася нават, праўда на нядоўгі час, лісташынне.

Зоська Верас была не апошняя з абыйдзеных увагай і тым пакрыўджаных пажылых літаратараў, далучыць якіх да СП я лічыў для сябе справай гонару. Адна задума аказалася, дзякаваць Богу, паспяховай: у 1984 годзе быў прыняты ў сябры Саюза паэт Сяргей Новік-Плюн, аўтар знакамітай песні «Зорачкі», змагар за нашую волю і долю ў акупаванай палякамі Заходніяй Беларусі. Патрыёт Бацькаўшчыны, якому дастаўся вельмі неміласэрны лёс: шмат разоў арыштоўваўся, сядзеў у турме і быў у пяцігадовай ссылцы пры пілсудчыках, быў прысуджаны да пакарання сьмерцю і адпраўлены ў Калдычэўскі канцлагер нямецка-фашистыкімі акупантамі, і, нарэшце, як у аддзяжу за ўсё гэта, у сінеглазі 1944-га КДБ на дзесяць гадоў загнала яго на Калыму. Па ўзросту, калі яго прынялі ў Саюз, ён таксама ўжо належаў да «старэчча» — яму было семдзесят восем. Хай сабе і з такім запазыненнем, аднак жа справядлівасць перамагла. А яшчэ аднаму былому вязню ГУЛАГа, якому я хацеў дапамагчы, не пашанцавала. Гэта — таленавіты паэт-лірык Кастантусь Шавель, аўтар чатырох зборнікаў вершаў. Ён вельмі хацеў стаць сябрам СП, г. зн. прызнання і прававой роўнасці ў сям'і беларускіх пісьменьнікаў, аб чым пісаў мне ў лістах і казаў пры выпадковай сустрэчы ў выдавецтве. Але ЦК КПБ не мела жадання і далей цярпець свавольства першага сакратара СП. И мабілізавала на зрыў маёй

задумы Максіма Танка, а ён, калі гэтага вымагала ад яго высокая партыйнае начальства, бываў вельмі ўпартым. Некалькі разоў ён, скажам так, патрабавальна прасіў мяне не ісьці супроць волі ЦК і не ставіць пытаньне пра Шавеля на презідыуме. Прычына: у гады німецкай акупацыі ён быў калабарантам і за гэта адбываў пакаранье на катарзе. Пра «віну» паэта я добра ведаў ад яго самога і маіх знаёмых з Узліччыны: ён працаў пад немцамі настаўнікам вісковай школы, вучыў дзяцей беларускай мове і літаратуры. Я сам больш года вучыўся ў той час у такіх настаўнікаў, лічыў, што яны рабілі высакародную справу, і таму настойваў на сваім, тым больш, што паабяцаў Шавелю падтрымку. Яўген Іванавіч узлаваўся: «Гамолка званіў, па маёй просьбе, сакратару Узліччыны райкама партыі! Той абяцае скандал на ўсю рэспубліку, калі мы прымем здрадніка Радзімы ў Саюз пісьменнікаў! Сказаў: пойдуць дзесяткі пісем ад працоўных Узліччыны!» — «Але ж ён, кажу, закона-пастухмяны, лаяльны грамадзянін краіны, яму дазволена друкавацца і выдаваць кнігі, і ён выдае іх — дзе ж логіка? За што — дыскрымінацыя?» — «От, дзівак, ей-богу! Ну не можам жа мы ісьці супроць ЦК! Ну звані сам Івану Іванавічу!.. Зрэшты, можа пачакаць і Шавель, пройдзе нейкі час і мы вернемся да гэтага пытання».

Шавель пачакаў бы, але Бог не даў яму на тое чаканьне здароўя — праз гады два ён памёр. А ў мяне на ўсё жыццё засталося пачуцьцё не толькі шкадаванья, але і віны — як бы я мог зламаць супраціўленне і перамагчы.

Неўзабаве пасля выпадку з Зоськай Верас мне адкрылася, што начальства занепакоена маймі паводзінамі куды больш, чым я мог думаць. Звоніць аднойчы, памочнік Першага сакратара ЦК Ю. П. Сымірноў (мы былі ў добрых узаемна-даверлівых адносінах) і кажа, што ёсьць пільная патрэба сустрэцца. Зразумеў, што нешта вельмі сур'ёзнае. На сустрэчы і даведваўся: у А. Кузьміна адбылася наступная размова з Ц. Кісялёвым «па селектары». «Тихон Яковлевіч, что будем делать с Гілевічом? Создает проблемы». — «А именно?» — «Оказался неуправляемым. Гнет свое, что вздумает, и не туда.» — «Но ведь это Вы с Машеровым решали без моего участия. (Машэрава Ц. Я. недалюбліваў і цяпер не ўпусыціў магчымасці хоць трохі адыграцца). Надо же что-то ему предложить, а не просто отправить.» — «Есть варианты по научной части, он ведь профессор.» — «Ну смотрите.» На гэтым размова, якую, седзячы ў Ц. Кісялёва, чую Ю. П. Сымірноў, скончылася.

Навіна мяне, канешне ж, усхвалявала, але не скажу — напалохала. Хутчэй — зайнтрыгавала: што ж яны намераны мне прапанаваць? Што — які новы хамут, калі мне патрэбна толькі свобода? Уга, калі яшчэ марыў атрымаць статус «вольнага мастака»! Ну, ад новага хамута — які б ён ні быў — я ўжо адаб'юся. Тым больш, што аўтарытэту Машэрава ўжо няма.

У самым канцы 1982 года здарылася нешта такое, што надоўга абрывула мяне ў прорву расчараўанья — і ў сябрах, і ў калегах, і ў камуністах. Дык хто мы ёсьць і на што мы здолныя, сябры? Якімі маральнымі прынцыпамі кіруемся? Многія помніць: у друку і вусна спрадвіліві гучалі галасы абурэння, чаму нашаму слыннаму паэту і пісьменніку Уладзіміру Караткевічу не далі Дзяржаўную прэмію БССР пры жыцці, а на ганьбу і сорам зрабілі гэта толькі пасля яго смерці. Раскажу, як гэта было ў канцы 1982-га, калі я таксама быў уведзены (пасада ж!) у склад Камітэта па Дзяржаўных прэміях. Прэзідым Камітэта (я ў прэзідым не ўваходзіў) вырашыў падтрымаць прапанову ЦК — не даваць прэмію Караткевічу, а даць яе другому прэтэндэнту. Прэзідым вынес сваё раашэнне на партыйную группу Камітэта, думка якой фактычна азначала прысуджэнне або непрысуджэнне. Рэч у тым (і камізм абсурду ў гэтым), што Камітэт, за выняткам двух чалавек, складаўся з членай партыі. Гэтыя двое беспартыйных — В. Быкаў і М. Савіцкі — паўтары гадзіны сядзелі пад дзвіярыма, чакалі, пакуль партгруппа вырашыць лёс прэміі. І што ж было на пасяджэнні партгруппы? З прапановай ад ЦК КПБ выступіў І. Антановіч. Адзін

за адным падымаліся нашы знакамітыя, вядомыя пісьменьнік (І. Шамякін, І Навуменка, М. Чыгрынаў, само сабою — М. Танк) і горача падтрымлівалі кандыдатуру... не Караткевіча. Так выказалі свае адносіны да Караткевіча і сваю волю адны. А другія проста прамаўчалі, як набраўшы вады ў рот, помнячы, што «слова серабро, а маўчаныне золата». І тады ўзяў слова «неафіт» у Камітэце, Першы сакратар праўлення СП БССР. Крыкам кричаў: «Таварышы! Апомніцеся! Да якога часу мы будзем цаціц пісьменьнікаў не па таленту, а чорт знае па чым? Няўжо трэба даказваць права Караткевіча на Дзяржаўную прэмію? Да таго ж — яго стан здароўя выклікае вялікую трывогу. Я ведаю, што кажу, і вы ведаецце, што ён вельмі хворы, ён можа не дажыць да чарговага прысуджэння!..» — «Забаронены прыём, Н. С., — перабіў мяне І. Антановіч. — Так гаварыць не тактоўна — усе ходзім пад Богам». — «Ды ганьба ж будзе ўсім нам, калі мы не вырашым сёньня справы ў карысць Караткевіча!..» Я гаварыў ўсё гэта такім павышаным тонам, што Генадзь Бураўкін двойчы падхопліваўся і злосна кричаў: «Ніл, сядзь! Сядзь, табе кажу!» Відаць, ад страху за лёс маёй кар'еры: пайшоў супраць пазіцыі ЦК! За гэта не толькі можна зъляцець з пасады, але і з партыйнага вылецета. Калі я нарэшце выкрычаўся, сеў, адчуўшы, як гулка тахкае сэрца, у канферэнц-зале ўсталявалася матільная цішыня, у якой унушальна праскрыпець голас Антановіча: «А вам, Ніл Сямёновіч, як Першаму сакратару, трэба ведаць, што, дзе і калі гаварыць...»

Ну, а хто ж падтрымаў мяне, мой лямант у абарону справядлівасці? З дзесяткаў чатырох членau партгрупы толькі адзін чалавек — мастак Васіль Шаранговіч. Толькі адзін! Вось такая прынцыпавасць — і партыйная, і чалавечая, і сяброўская. І кандыдатуру Караткевіча нават не ўнеслі ў спісак для галасаванья, відаць, баючыся, што можа здарыцца нечакана.

Калі гэта ганебная, ва ўсіх адносінах здрадніцкая акцыя закончылася, Антановіч запрасіў мяне выйсці з ім у вялікую залу і там, у шэрым прыщемку сам-насам сказаў: «Што вы рабіце, шаноўны Ніл Сымоновіч! Вы ідзеце супроць установак ЦК! Я вас паважаю і люблю, але ж ёсьць партыйная дысцыпліна. Не рабіце такога далей — мая вам шчырая парада». — «Дык а як быць з сумленнем, са справядлівасцю? Ну гэта ж крайне несправядліва!» — «Усё справядліва: у наступны раз атрымае Караткевіч».

У наступны раз... Гэта значыць, праз 2 гады. А Уладзімір Сямёновіч праз паўтара года памёр.

Ну, а калі б на тым пасяджэнні партгрупы ўсе пісьменьнікі падтрымалі маю прапанову? Усе ж выдатна ведалі і разумелі, хто такі Караткевіч у нашай літаратуре, і шырэй — у нашай нацыянальнай культуры наогул. Што ж перашкодзіла праівіць сваю волю па справядлівасці, сумленна? На гэта пытанье кожны павінен адказаць сам. Але навошта — калі можна спісаць на пракляты час партыйнай дыктатуры. Наогул — спісаць. На што спісаць — заўсёды знайдзеца. На культ асобы Сталіна, на валюнтарызм Хрушчова, на салдафоншчыну Брэжнёва, на маразм Чарненкі...

Галоўнае — скінуць з сябе, з палёгкай уздыхнуць і пацерці рукі. І прадаўжаць у тым жа духу далей.

Думалася: няўжо нельга было старшыні Камітэта (ці ўсяму прэзідыуму) дамовіца з тым жа Кузьміным, ці нават з Кісялёвым, што прэмію трэба гэтым разам даваць іменна Караткевічу, што гэта ў вышэйшай ступені справядліва і нават — палітычна мудра? Чаму старшыня не пайшоў на гэта? Чаму як член ЦК не пасадзіў на месца Антановіча, зацікаўленага працягнуць на прэмію іншага? Сказаў бы: не, не, Іван Іванавіч, толькі Караткевічу, іначай — іду да Кісялёва. Чаму? Чаму? Чаму?

Радкі з «Дзёньніка» (3.01.1983):

«І зноў з горыччу думаў пра сваё становішча. Што ж мне рабіць і як быць? Мяне

мала турбуе, як будзе ўспрыніта маё «па ўласнай заяве» там — на «цапках», турбуе тое, што падумаюць добрая, сумленныя людзі, якія ў мяне вераць і мяне падтрымліваюць. Кепска падумаюць! Бо столькі важных для нашай культуры спраў трэба здзесьніць і галоўная сярод іх — разварушыць як мага глыбей і мацней па-чучыцё нашай нацыянальнай годнасці, дух патрыятызму. Сённяня я і сам магу нешта зрабіць, і падтрымаць іншых, і трохі пайплываць на стан рэчаў. А тады?..»

(5.01.1983):

«Вечарам сядзелі ў Зүёнка — за прэмію яго чарковаліся. Вярнуўся ў дужа паганым настроем. Зусім стала зразумела, што на падтрымку сяброў разылічваць не магу — яе не будзе, як не было дагэтуль. Будзе наадварот — і чым далей, тым горш. Здаецца, на агульной стратэгіі — «чым горш — tym лепш» (чым горш для Н. Г. — tym лепш для...) сышліся і чыгрынаўцы, і шамякінцы, і мае сябры. Прагаварыўся Жук — сказаў тое, што, відаць, часта на вуснах ва ўсіх: «Бо кепска працуец». А кепска — бо дагэтуль не звольніў з пасады сакратара па арганізацыйных пытаннях Л. Гаўрылкіна. Вымагаюць, каб я сам жа расчысьціў пляц для наступніка. Божа, як ім хочацца ўлады! Як яны ўсе рвуцца да «карыгта»! Між іншым, ведаюць, што за Гаўрылкіна съянай стаіць Танк.»

(6.01.1983):

«Пасыля ўчарашняга на душы стала яшчэ ціжэй. Яшчэ больш неапрайданым і неразумным здалося мне маё гібеные ў Саюзе. Калі б была належная падтрымка, якая дадавала б настрою і натхненія, то не забірала б так крыўда, было б лягчэй. Бачыў бы больш плёні і не так балюча думалася б пра тое, што прыношу ў ахвяру...»

(13.01.1983):

«Хадзілі разывітваща ў Дом Урада з Кісялёвым. (...) Пасыля зайшлі з Васілем да мяне. Расказаў яму пра перапалку ў Зүёнка, аб тым, як я выдаў на ўсю катушку Г... за яго здрадніцкую пазіцыю на Камітэце па прэміях (паказаў Шамякіну бюлетэнь, каб той пераканаўся, што ён не выкрасіліў ні яго, ні Сачанку). Васіль тримаеща — і ўжо даўно — адной думкі: трэба бразнуць дзьвярыма, калі ў самы блізкі час не будзе мне аказана рэальная і сур'ёзна падтрымка зверху.»

(30.01.1983):

«Тэлеперадача з вёскі Орля, што на Гродзеншчыне, ускалыхнула бездань горычы і болю ў душы маёй. Ужо нават вясковыя жанчыны не гавораць па-беларуску, а стараюцца зламацца кожным словам на «культурны лад». Народ! Беларускі народ! Што ты сабе думаеш?! Ці бачыш ты, куды цябе вядзе пракляцьце?! Схамяніся, народзе мой, апомніся!»

(7.02.1983):

«Вечарам заходзіў Васіль. Пасядзелі, пагаварылі. Новага нічога. Прасьевету ніякага. На душы — пліта каменная,»

(14.02.1983):

«Званіў У. Гардзіенка — мой калега з Саюза мастакоў. Антановіч зрабіў яму заўвагу, што я запрошаны выступіць на адкрыцці выстаўкі мастака Цвіркі. «Надта ж вы любіце Ніла Сямёновіча: і на ўсе выстаўкі яго завеці, і малюеце, і лепіце...» Вось так, дарагі Ніл Сямёновіч. Паслаў на адкрыцці выстаўкі Зүёнка. Сваё выступленіе парваў і выкінуў.»

(23.02.1983):

«Уразіла перадача «Роднае слова». Асабліва выступленыне В. Казько. Малайчына, Віктар Апанасавіч! Ну і тэлебачаныне малайчына! Варушыцца, дарагія — любыя мае, варушыцца! Як мага і дзе толькі можна!»

(26.02.1983):

«Які быў бы ў нашай рэспубліцы, у нашым грамадскім жыцці маральны клімат,

калі б мы пачалі з павароту да роднай мовы! Ніколі не будзе трывалай маралі там, дзе няма апоры на съвятая съвятых — на мову! Ці зразумеоць гэта калі-небудзь нашы дзяржаўнікі?..»

(22.03.1983):

«На пасяджэнні прэзідымума абміркоўвалі «Полымя», «Маладосьць», «Нёман». (...) Карпюк абураўся, чаму кіраўніцтва СП не ідзе і не бярэ загрудкі ЦК, каб падняло тыражы часопісаў і наогул вырашыла ўсе нацыянальныя пытаныні. Пры гэтым — глядзеў толькі на мяне, не ведаочы, што я хаджу ў ЦК праз Бюро прапускоў. Глядзеў бы на членаў ЦК ды на дэпутатаў ВС!»

(4.04.1983):

«Гаварыў з Дзялянцом аб «Спадчыне» і зразумеў, што ён родны брат Саўкі і што ўвесь вялікі шум — ад яго. «Тутэйшых» Купалы не прымае катэгарычна. Усе мае довады — як гарох аб съценку.»

(5.05.1983):

«Амаль дзве гадзіны прагаварыў з А. Т. К(узьміным). Наконт «Спадчыны» і Гаруна — поўны правал. І слухаць не хоча. «Калі яшчэ і Гаруна выцягнем — дык у нас і нацыяналістай не застанецца нікога!» Вось — логіка і довад. Трэба, каб быті нацыяналістам! Рэзка адмоўна адазваўся аб «Тутэйшых» Купалы, якія стаялі ў «Спадчыне» — з прадмоўкай Макаёнка і пасыясплоўем Сабалеўскага. «Я сам прачытаў. Яўна антырускі настрой і ўся скіраванаасць. Навошта ж выцягваць? Сам Купала не друкаваў пры жыцьці...» Такая дасьведчанасць.»

(10.07.1983):

«Сённяня раніцай стала вельмі-вельмі сумна жыць. Газеты апубліковалі паведамленыне аб тым, што на бюро ЦК КПБ прыняты меры па выкананыні пастановы ЦК КПСС аб выкладаньні і вывучэнні рускай мовы ў краіне. Распрацаваны канкрэтныя заходы — як палепшыць выкладаньне рускай мовы ў беларускіх школах (з беларускай мовай навучанья). А колькі ж ужо такіх школ засталося? І над тымі цяпер навісае пагроза! І тыя будуць у выніку такога курса зыліквідаваны. Ну, а дзе ж хоць адна пастанова пра паляпшэнне выкладаньня роднай мовы ў Беларусі? Што будзе з мовай 10-мільённага народа, вялікай славянскай нацыі — ці думаюць нашы правадыры пра гэта?»

(19.08.1983):

«Учора быў у ЦК, у Антановіча. Гаварылі аб справах. Паказаў мне пісьмо Мысыл'юца на імя Слюн'кова. Бэсціць мяне за непадтрымку маладых, асабліва ў справе кватэрнай. Большую несправядлівасць і паклён цяжка прыдумаць. Пры апошній дзялянбе, дзякуючы менавіта маёй настойлівасці і намаганням, 10 чалавек маладых (...) атрымалі кватэры. Такога раней ніколі не было».

(16.11.1983):

«Ні трохі не баюся, што скажуць аб нашай рабоце там. Што б ні сказалі — лепшай літаратуры часопісы друкаваць не стануць, бо... яе няма. І лепшай крытыкі ў часопісах не будзе, бо... яе не можа быць! Каб была сапраўдная літаратура і сапраўдная крытыка, патрэбна адна маленская ўмова: магчымасць «рэзака праўдматку». Пісаць без аглядкі на Галоўліт або на чыноўніка з аддзела, які дрыжыць за крэсла. Поўную праўду — ва ўсім і да канца!»

У такіх думах-роздумах, у такіх клопатах і настроях праходзіў мой трэці год чыноўнай службы ў Саюзе пісьменнікаў.

* * *

Аднойчы да мяне заглянуў — не ў «офіс», а дадому — сусед па кватэры і былы калега па кафедры — І. Навуменка, у той час ужо — акадэмік-сакратар аддзялення АН. «Прыйшоў па даручэнні кіраўніцтва Акадэміі, якое прапануе табе заняць па-

саду дырэктара ІМЭФ,— без ніякіх папярэдніх дыпламатычных хадоў сказаў Іван Якаўлевіч.— Замест Марцылева, якога думаем пераставіць на інстытут гісторыі, паколькі ніякі ён не фалькларыст і не этнограф.» — «Разгледзелі, што ён на самай справе гісторык і будзе рухаць наперад гістарыяграфію Беларусі,— усъміхнуўся я суседу.» — «Ну, ты ведаеш, які ён гісторык, гэткі ж, як і фалькларыст. Ты не адмаяўляйся, прапанова перспектывная: адразу ж станеш членкорам, затым — акадэмікам.» — «Я падумаю, Іване, падумаю, з ходу такія пытанні не вырашаюцца...»

На справе — думаць мне не было патрэбы. Па-першы, я ўжо ведаў, што ідэолагі ЦК наважылі папрэчыць мяне з Саюза пісьменьнікаў, значыць, гэта не тая прапанова, у аснове якой — шчырая ацэнка маёй навуковай дзейнасці і гэткая ж шчырая патрэба ў маёй кандыдатуры. Па-другое, мяне зусім не вабіла чыноўніцкая служба ў інстытуце, у парадунанні з якой маё становішча ў СП нашмат больш свабоднае і дэмакратычнае. Ды там я ад аднаго І. Я-ча (непасрэдны шэф, сакратар аддзялення грамадскіх навук) праз два месяцы зьбягну на край сьвету. Я ж ужо хадзіў пад яго началам на факультэце і ведаю. Не, ён выдатны ва ўсіх адносінах кіраунік, праста ў нас зусім процілеглыя харектары. Дык навошта ж даводзіць нашы добрауседсція адносіны да варажнечых?.. Па-трэцяе, я ўвогуле хацеў бы вызваліцца ад усякай афіцыйнай, чыноўніцкай службы, паколькі ўсё яшчэ марыў пра «жыцьцё і творчасць на волі». Божа, якая гэта салодкая мара!

Здарылася так, што на нейкіх юбілейных урачыстасцях давялося двойчы пабачыцца з презідэнтам АН М. А. Барысавічам, і двойчы ён не прамінуў пацвердзіць запрашэнне. «Мы былі б вельмі рады Вам, прыходзіце. Я разумею, Саюз пісьменьнікаў — больш важная і аўтарытэтная ўстанова, чым наш ІМЭФ, вядома, вядома, і ўсё ж я шкадую, што вы адмаяўляецеся...» Так і не ведаю: ці презідэнт М. Барысевіч несвядома ўключыўся ў гэтую гульню ці — па прымусу — узяўся дапамагчы вызваліць СП ад «неуправляемага» «создателя проблем».

Быў і яшчэ адзін варыянт рашэння ўзынілага кадравага пытання: мне прапанавалі (на ўзроўні аддзела ЦК) пайсыці рэктарам Мінскага інстытута культуры (тады ён называўся «Мінскі»). Настойлівай гэта прапанова не была, адбўся лёгка, тым не менш, яшчэ раз пераканаўся, якое грамадскае значэнне надаецца Саюзу пісьменьнікаў, як важна, каб ім кіравалі абсалютна «свае людзі».

Мушу сказаць па шчырасці і яшчэ аб адным: аб такой рысе беларускага харектару, як упартасць. Пабачыўшы, як намагаюцца пазбавіцца ад «няўгоднага», я няйначай як абразіўся і сказаў сабе: «ах, вось так? Ну тады пацярпіце, шаноўныя. Або стаўце пытаннё на пленуме СП адкрыта, з довадамі — чаму і за што трэба з гэтай пасады «папэндзіць» Н. Гілевіча. За беларускі нацыяналізм? И за тое, што мае сваю думку? На такое пайсыці яны, канешне ж, не маглі. Значыць, трэба зьбіраць факты іншага кшталту. И такое «зъбіраныне» пачалося. Але пра гэта — пазней.

Яшчэ летам 1982-га зусім неспадзівана я атрымаў магутную маральную падтрымку з Москвы: «Літературная газета» прысьвяціла мне вялікі артыкул, аўтарам якога быў вядомы і вельмі аўтарытэтны крытык Аляксей Кандратовіч, у мінулым — намеснік А. Т. Твардоўскага ў «Новом мире». Артыкул называўся «І гэтай веры хопіць мне надоўга» і быў першым сур'ённым словам пра маю пазію (і не толькі пра пазію) ва ўсесаюзным друку. Вяртаюся да гэтага факта вось чаму. У сілу майго новага статуса многія відныя літаратары Москвы, расійскіх абласцей, саюзных і аўтаномных рэспублік становіліся маймі добрымі знаёмымі, але яны зусім мала ведалі мяне як літаратара і навукоўца. «Творчы партрэт» накіданы Кандратовічам, быў у гэтым разе вельмі дарэчы... Між іншым, ініцыятывы да знаёмства сам я амаль ніколі не праяўляў: не ў майм харектары. Адбывалася гэта па-рознаму само сабою. З некаторымі — з кім у Москве, з кім у Мінску — мяне пазнаёміў В. Быкаў (гэта — С. Залыгін, В. Астаф'еў, В. Распушнін, В. Бялоў, Г. Траяпольскі, Гр. Бакланаў, У. Бага-

молаў, Я. Носаў, Л. Лазараў). Са многімі (Ч. Айтматаў, В. Петрасян, С. Міхалкоў, Я. Яўтушэнка, С. Баруздзін, С. Вікулаў, Д. Кугульцінаў, М. Дудзін, Я. Ісаеў, П. Боцу, М. Канаат, Я. Петэрс і інш.) пазнаёміўся на зьездах, пленумах і сакратарыятах СП СССР; з многімі — у сумесных паездках у замежжа і па краіне (Р. Гамзатаў, П. Нілін, Л. Собалеў, А. Вазыясенскі, У. Сакалоў, О. Сулейменаў, Зульфія, М. Турсун-Задэ, Р. Раждзественскі, Ю. Воранаў, Я. Ухсай, С. Куняеў, Я. Даўматоўскі, Р. Казакова, Я. Вінакураў, А. Шасыцінскі, У. Цэндракоў, Ю. Друніна, С. С. Сымрноў, В. Фёдараў, С. Нараўчатаў, П. Праскурын, У. Фірсаў і інш.) З многімі украінскімі пабрацімамі (Дз. Паўлычка, Б. Алейнік, І. Драч, Т. Каламіец, Р. Лубкіўскі, У. Яварыўскі) — у Кіеве, з летувіскімі (Э. Межалайціс, Ю. Марцінкявічус, А. Малдоніс, А. Балтакіс і інш.) — у Вільні, з эстонскімі — у Таллінне. А яшчэ — у Доме творчасці «Кактэбель»: іменна там увайшлі мne ў душу і сэрца П. Варанько, С. Капуцікян, Л. Кастанка, У. Крупін, В. Субоцін... З А. Жыгуліным пазнаёміўся ў Нідзе, пасля заходзіў да яго на кватэру ў Маскве... Пералік можа доўжыцца і доўжыцца. Але блізка сыходзіўся з зусім нямногімі, у першую чаргу — з украінцамі і летувісамі. Рэч у тым, што на хваробу, якая называецца беларускім пракляццем, я захвароў так цяжка і невылечна, што яна калі не адабрала ў мяне зусім, дык вельмі звузіла ўсе іншыя жывіццёвыя інтарэсы. Ну хіба толькі пра агульна-палітычныя праблемы я мог пачынаць і падтрымліваць размову, і то — не з «нацыяналамі», а з рускімі калегамі. Што ж да «нацыяналай» — то ўжо адразу ж пасля «добраў дзень» ці «з прыездам!» я пытаяўся: «Ну, як там у вас — можа, стала лепш з нацыянальнымі школамі і дзіцячымі садкамі, з выданьнем кніг, часопісаў і газет на роднай мове, з нацыянальным тэатрам і кіно?» І тут я сустракаў поўнае разуменьне — нават з боку тых, у каго гэтая самая сітуацыя была нашмат лепшай, чым у нас,— напрыклад, у Грузіі, у Арменіі, у Азербайджане (у гэтых рэспубліках, паводле Канстытуцыі, мова карэннага насељніцтва і тады была дзяржаўнай). Колькі было ў мяне такіх шчырых сяброўскіх гутарак — не пералічыць. Ці мела гэта якое-небудзь грамадска-палітычнае значэнне? Безумоўна. Гэта была, па-першае, зверка пазіцый, спосаб выясьненія, ці правільна кожны з нас разумее становішча, у якім апынулася твая родная мова, твая нацыянальная культура, твая гістарычнае спадчына; па-другое, гэта ўзаемна мабілізоўвала нашы ўнутраныя духоўныя рэсурсы і натхняла на адпаведную дзеянасць хоць бы і ў межах магчымага; гэта кансалідавала нашы сілы ў агульным процістаянні русіфікацыі і асіміляцыі, бо кожны з нас пачынаў усьведамляць: мой народ — не адзінокі ў гэтым няшчасці, і да справядлівасці, г. зн. да ленінскай мадэлі ўладкавання нацыянальных праблем, трэба ісьці разам, дабівацца рапучых перамен супольна, аб'яднанымі намаганьнямі. Пішу «да ленінскай», бо так лічыў тады я сам і, не сумняваюся, бальшыня літаратарав — нацыянал-патрыётаў, у тым ліку — нацыянал-камуністаў. Бальшыня, але, думаю, не ўсе,— былі, напэуна, і тыя, што «глядзелі далей і глыбей», для якіх кажучы словамі Ясеніна «и Ленин не ікона». Якім Маці-Гісторыя сказала больш, чым прававернай савецкай бальшыні, а менавіта: толькі ва ўласнай дзяржаве, ва ўласным доме здзейсніцца ваша мара — запануе роднае слова, родная школа, родная кніга, запануе дух Бацькаўшчыны. Так, не сумняваюся, глядзелі на рэчаіснасць многія пісьменнікі Эстоніі, Латвіі і Летувы. У Леніна яны не верылі, але, цвярозыя рэалісты, ішлі «пад яго сцягам», выкарыстоўваючы рэальныя на гэтым этапе магчымасці: «ну а там, казалі сабе, у перспектыве, адварёмся і ад Леніна і, само сабой, ад Саюза ССР...» Я — верыў шчыра. Лічыў, што можна выправіць становішча на грунце ленінскай нацыянальнай палітыкі.

Наколькі патрэбнымі і важнымі былі сардэчныя (не публічныя) сяброўскія размовы пісьменнікаў-патрыётаў сваёй зямлі, стане ясна зусім скора: на пленуме праўлення СП СССР, які адбыўся 2 сакавіка 1988 года і які, бадай, сапраўды, па

савецкай завядзёнцы можна назваць «гістарычным». Упершыню ён прыняў пастанову не паводле рэкамендацый і указаў ЦК КПСС, а — насуперак ім, у фармуліроўцы, яшчэ нядаўна зусім немагчымай. «Пленум звязртаеца ў Вярхоўны Савет ССР з просьбай прыняць закон аб тым, што ў кожнай рэспубліцы дзяржаўнай мовай зьяўляецца мова народа, які даў назну рэспубліцы». Такога непаслушнства і такога ўмяшаньня Саюза пісьменьнікаў ў вялікую дзяржаўную палітыку бальшавіцкая ўлада дасюль не знала. Але да гэтага «гістарычнага» пленума яшчэ трэба было дайсьці.

* * *

Другую палову ліпеня 1983-га з пераломам нагі ў ступні, ужо вызваленай ад гіпсу, я праседзеў у дому творчасці Ніда, на Куршскай касе. Узбагаціўся ўражаньнямі: у горадзе — скрэз і ўсюды гучыць летувіская мова; у кожным двары дзеткі шчабечуць на-свойму, як мама і тата навучылі. Хадзіў, глядзеў, слухаў — і ўспамінаў нашы мінскія двары. І душа заходзілася съязьмі. Другое — музей «герояў» летувіскай міфалогіі пад адкрытым небам. Які клопат пра нацыянальную старасьвetchыну, пра выхаваныне павагі да каранёў і вытокаў уласнай гісторыі, пра ўзбагачэнье духоўнасці!

У Нідзе застаў расійскага паэта А. Жыгуліна, творчасць якога мне даўно дадушы. Пазнаёміліся і досыць блізка сышліся — антысталінскі пачатак яго біографіі быў мне добра вядомы, на гэтай хвалі мы вельмі хутка знайшлі агульную мову. Помню, мілы «ангел-ахоўнік» яго, Ірына Ўладзіміраўна ўскрыкнула: «Неверагодна! Вы, з такімі думкамі,— першы сакратар СП Рэспублікі?!» Шмат хадзілі, гутарылі, сядзелі ў маім пакоі. Ён — адзін з нямногіх нашага пакаленьня (нар. 1930-га), хто зведаў пры Сталіне пекла ГУЛАГу. Двойчы ўцякаў, двойчы, цяжка парапенага, яго вярталі назад. Сваім лёсам ён паяднаў нас, маладых ворагаў сталінізму 50—60 гг. з папярэднікамі, сярод якіх ён быў на катарзе, на ўранавых рудніках. І ў гэтым мне хацелася бачыць не проста пераемнасць эстафеты змаганьня з дыктатурай нелюдзяў-тыранаў, але і наканаванасць менавіта такое долі, такога шляху для нас, равеснікаў Жыгуліна,— шляху непрыміримага процістаяння гвалту, хлускі, цынізму. Аднойчы я заходзіў да яго ў Маскве, там пра гэта амаль не гаварылі (баяліся «жучкоў?»), ды і здароўе яго пагоршылася. У адным з яго страшных вершаў я вычитаў:

Здесь были люди
С той виною,
Что стала правдою теперь...
А вот и я
В фуражке летней.
Под чай-то плач, под чай-то съех,
Иду — худой, двадцатилетний,
И кровью харкаю на съене...

Міжвалі ўспомнілася іншае, з Маякоўскага: «Я иду красивый, двадцатидвухлетний...» Якая жахлівая розыніца!..

Так, лёс Жыгуліна, не сумняваюся, прымусіў многіх з нашага і затым наступнага пакаленьня задумашца аб тым, якой цаной павінна быць забяспечана праўда паэтычнага слова, каб паэзія не ператваралася ў вершаскладаньне.

Партыйны кантроль за дзеянасцю кіраўніцтва СП з канца 1983 года ўзмацніўся — праз сектар літаратуры ЦК і праз партбюро Саюза. Сакратар партарганізацыі празаік В. Карамазаў вельмі сур'ёзна прыняў да абавязку указаныне «зверху», рэгу-

лярна і актыўна прысутнічаў на пасяджэннях сакратарыята СП і ўвёў практыку справаздач сакратароў аб сваёй рабоце. З асаблівым «прыстрастаем», рвеньнем і партыйнай бескампраміснасцю дапытвалі ў час справаздачы маю міласьць, што было для мяне досыць-такі дзіўнавата. Зрэшты, я і раней заўажаў, як архідэмакратычныя хлопцы рэзка мянляліся ў самапачуваньні, атрымаўшы, хоць і вераўчаныя, а ўсё ж партыйныя лейцы. З разуменнем ставіўся да гэтага, трохі іранічна, вядома, крый бог, каб — крыйдаваць і злавацца.

Адным з падраздзелаў СП, праца якога мяне надзвычай засмучала, было Бюро прапаганды мастацкай літаратуры. Сама назва съведчыць, для чаго гэтае Бюро было ўтворана. Сапраўды, яно магло бы актыўна па ўсёй краіне прапагандаваць беларускую літаратуру, а заадно і весылі вялікую працу сярод народа па выхаванню пашаны і любові да роднага слова, да беларускай культуры і гісторыі, да самой Беларусі. Некалькі тысяч сустрэч з чытчамі за год! — гэта не жарты. Можна ўявіць, як шырока ідзе пісьменыцкае слова па душах і сэрцах тых, хто яго не цураеца і рад пачуць. Але — якое гэта слова і што яно нясе? Ці разумнае? ці сур'ёзнае? ці праудзівае? Рэч у tym, што выступы па пущёках Бюро былі платныя (аплачвалі прафсаюзныя арганізацыі), і можна было такім спосабам няблага зарабіць. Хутчэй за іншых гэта зразумелі трэцеступенныя літаратары, у tym ліку аматары заглянуць у чарку, і масава кінуліся на заробкі. Па чатыры і нават па пяць сустрэч выганялі за дзень — у цахах і майстэрнях, у канторах і «чырвоных кутках». Якая гэта была прапаганда і якой літаратуры — сорамна ўспамінаць. Кіраўніцтва Бюро не толькі патуравала гэтamu, але і было зацікаўлена, асабліва намеснік дырэктара, бо «заробчыкі» шчодра і штовечар частавалі яго ў кафэ Дома літаратара. Яшчэ задоўга да прыходу ў апарат СП я выступіў на старонках газеты «Правда» (артыкул «Именем и честью дорожа») з рэзкай крытыкай такай працы Бюро, падкрэсліўшы, што ідзе дыскрэдытацыя беларускай літаратуры і прыніжэнне самога звання пісьменніка. Цяпер давялося ставіць пытаньне аб намесніку дырэктара Бюро на сакратарыяце. У якіх аbstавінах мусіў я развязваць падобныя вузлы — якраз і пасъведчыў гэты выпадак. На пасяджэнні сакратарыята я звярнуўся да таго, хто курыраваў дзейнасць Бюро прапаганды: «Ваша думка галоўная, кажыце!» — «Дык я ўжо сказаў: неадкладна вызваляць ад пасады!» І тут жа дадаў: «Прашу прабачэння, але мяне выклікаюць у Гаркам партыі (быў членам Гаркама).» І пайшоў. А ў пярэднім пакоі сядзеў, чакаючы прысуду, той самы намеснік. Вось куратар і сказаў яму, як бы мімаходзь: «Там, здаецца, цябе здымайць з работы, але я ў гэтым не хачу ўдзельнічаць». Так ён нажыў да канца дзён сваіх вернага сябра, а я — ворага. О, як подла і гнусна мне гэта — неаднойчы — папомніца!..

Сам я па Бюро прапаганды не выступаў: бегаць па цахах і майстэрнях — не мог, лічыў гэта прафанацыйную прапаганду літаратуры і вялікай непавагай да роднага слова. Толькі тры разы за жыццё паддаўся быў гэтай спакусе, — два разы ў 1957 годзе і адзін раз у 1962-м. Апошні — не дзеля заробку, а каб паглядзець Далёкі Усход: сустрэчы адбываліся ў Хабараўскім і Прыморскім краях. А сустракацца з чытчамі бясплатна і ў прыстойных аўдыторыях — заўсёды любіў. И вядома ж, не было ні разу, каб не закрануў пытаньне аб роднай мове і беларушчыне, а найчасцей — не проста закрануў, а досыць грунтоўна выказаўся. Пры маёй афіцыйнай пасадзе, а з 85-га і пры мандаце дэпутата ВС БССР, такія выказванні натуральна ўспрымаліся публікай як афіцыйна-дзяржаўныя. И мясцовы друк (не ўсякі, вядома) у інфармацыйных аbstрах звычайна не забываў гэта падкрэсліць — хоць бы і дзеля перастрохойкі. Як, напрыклад, газета «Інтеграл»(29.XII.1983), якая хораша падала зъмест майго выступлення: «Абавязак любога народа, заўважыў Гілевіч, у tym, каб захаваць нацыянальнае ў культуру, родную мову, tym самым узбагачаючы культуру сусветную. Родная мова — носьбіт нацыянальнай культуры, і таму любы народ

жывы, пакуль жыве яго мова». Перад гэтым газета звыш акуратна пералічыла ўсе рэгаліі госьця завода «Электроніка»: сакратар праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, першы сакратар Саюза пісьменнікаў рэспублікі, прафесар... Маўляў, такі «адказны таварыш» ведае, што гаворыць, а наша справа — слухаць.

* * *

А tym часам у беларускім друку патокам ідуць публікацыі, у якіх чорным па белым пішуцца дыфірамбы ў адрас нацыянальнай палітыкі Крамля, да нябес узносіцца як узор будучыні чалавецтва «новая гістарычна супольнасць — савецкі народ», «сапраўднае эканамічнае, сацыяльна-палітычнае і культурнае адзінства звыш ста сацыялістычных нацый і народнасцяў». Да сведчання, узброеная цытатамі гісторыкі і публіцысты навыпераці завінаюцца выкryваць «хлусыню буржуазных замежных саветолагаў». Як напрыклад: «Высунуўшы версію аб палітыцы асіміляцыі, праціўнікі сацыялізма імкнуцца запалохаць савецкія народы «стратай» нацыянальной самабытнасці», «этнічай індывідуальнасці». На полі гэтага артыкула ў часопісе «Неман» пішу: «Чаму “запалохаць”, калі гэта сапраўды так?». Што абвяргаць, калі гэта праўда? Хіба беларускі народ на траціць — прычым катастрофічна шпаркім тэмпам — сваю нацыянальна-этнічную самабытнасць і індывідуальнасць? І менавіта ў выніку русіфікацыі і асіміляцыі? Трэба быць съляпым, каб не бачыць гэтага, або не мець сумлення, каб бачыць і адмаўляць гэта, аб'яўляць выдумкай і хлуснёй ворагаў сацыялізму. Замбіраваны народ, замбірованыя гісторыкі, палітолагі, журналісты «и прочая».

Аддаючы належную ўвагу будаўніцтву Дома творчасці «Іслач» (у Арменіі, праз калегу В. Петрасяна, выбіў адмысловы туф для ablіцоўкі, у Летуве, праз міністра культуры Пажарскаса — адмысловую чарапіцу, «выбіваньню» кватэр і машын, усякім іншым больш-менш важным будзённым клопатам, кожны дзень, аднак, думаю пра галоўнае: як прымусіць многіх і многіх служак пяра павярнуцца тварам да проблем лёсавызначальных у нашым нацыянальным быцці? Як абудзіць у іх пачуцьцё трывогі і болю за гаротнае становішча нашай роднай мовы, беларускай школы, нашай духоўнай і матэрыяльнай культуры, беларускіх гуманітарных навук? Як стрымаць у літаратурным жыцці Беларусі паганую тэндэнцыю да апушчэнства, да прымітывізацыі побыту? Зашмат на адносна невялікую сям'ю пісьменнікаў хворых на алкалізм, у тым ліку людзей таленавітых і нават вельмі таленавітых. І што з таго, што мы ведаєм сацыяльна-псіхалагічныя прычыны гэтай страшна небяспечнай зьявы? Хіба ад гэтага лягчэй? Ну, так, усе рэаліі, што ў нас атачаюць чалавека, члена грамадства, усе ўмовы яго жыцця-быцця, не тое што спрыяюць, а прымушаюць яго да такога спосабу існаваньня — піць і апускацца, замест таго, каб тварыць, шукаць і здзяйсьняць сябе. Гэта, вядома, датыгчыць і чалавека-пісьменніка, таксама члена небяспечна захварэлага грамадства. З гэтым наўпрост звязана проблема маральна-творчага асяроддзя, ці іначай — атмасферы, неабходнай пісьменніку для сур'ёзной працы.

Уважліва сачу, што паяўляеца ў друку і што гучыць у пісьменніцкіх залах у Маскве на тэму моўна-культурнай палітыкі з Крамлем, і аб tym, як гэта палітыка канкрэтна ажыццяўляеца ў саюзных і аўтаномных рэспубліках. Набіраць гучанье гэта тэма пачала яшчэ напярэдадні гарбачоўскіх рэформаў. Кожны раз спадзяюся, што яна зойме належнае месца на чарговым пленуме СП СССР, але кожны раз вымушаны адно сумна ўздыхнуць. Так было і на пачатку 1984-га. У дакладзе Ю. Сураўцева, які зрабіў агляд нацыянальных літаратур, пра гэта — ні слова, хоць здавалася б — адна з вострых жыццёвых проблем у многіх саюзных рэспубліках (перш за ўсё, вядома, у БССР і УССР). Развіццё нацыянальнай літаратуры залежыць ад становішча нацыянальнай мовы — абсолютная ісціна, аксіёма. Але каб пра гэта

гаварыць — трэба, каб гэта балела, і каб боль быў мацнейшы за страх. Раптам падумаў, што гэта зробіць наш, беларускі прамоўца,— яму ж то, ведаю, баліць. Але з нашым наогул выишаў, можна сказаць, канфуз. Паўтарылася тое, што было на VII звездзе ў 1981 годзе. Як толькі ён падняўся на трывану — людзі пачалі масава пакідаць залу, а найперш пачаў імгненнем радзець прэзідзум. Першы падняўся і пайшоў галоўны кіраўнік СП СССР Георгі Маркаў; ледзь не апярэдзіў яго, шустра падхапіўшыся, Расул Гамзатаў; на трэцій хвіліне пайшоў загадчык аддзела культуры ЦК КПСС Васіль Шавура — наш зямляк і старавінны прамоўцы (нават ён не аказаў павагі); усьлед за Шавурам падаўся прэч Фелікс Кузьняцоў, за ім — Ташлі Курбанынепесаў... А з залы — цэлымі кучамі на выхад, на выхад, на выхад... Тыя ж, што засталіся і ў зале і ў прэзідзуме,— зусім не слухаюць, размаўляюць, дастаюць газеты... Я глядзеў на ўсё гэта з крыўдай і абурэннем. Хацелася крыкнуць: «Спяняцца! Пачакайце! Ён зараз скажа нешта вельмі цікавае, важнае! Ну нельга ж так! Слухалі з увагай і павагай рускага Ф. Кузьняцова, украінскага Паўла Заграбельнага, узьбека Сарвара Азімава, казаха Алжаса Сулейменава, слухалі армяніна Вардгеса Петрасяна, малдованіна Паўла Бонця, башкіра Асхата Мірзагітава, авара Расула Гамзатаў, ну паслухайце і беларуса Максіма Танка, людзі добрыя! Паслухайце!..» Але «людзі добрыя» ўжо не былі тымі, што некалі, пры Сталіне і Берыі, людзі пачалі паважаць сябе і патрабаваць павагі да сябе. І калі ты нас не паважаеш, нясеш з трываны высокайдэйную тарабаршчыну, гагакаеш агульшчыну і пустату — то і мы адказваєм табе ўзаемнасцю. «Добрыя людзі», аказваеца, ужо здаўна ведалі, што калі выходзіць на трывану кіраўнік беларускай пісьменніцкай арганізацыі — слухаць не будзе чаго, адны рэляцыйны ды заклінаныні. Яны зразумелі гэта і звыкліся яшчэ з часоў непераўзыдзенага аптыміста Петруся Усыцінавіча.

Было крыўдна і да болю сорамна. Бо і сапраўды — вялікі паэт чытаў прымітыўны, шаблонны тэкст. Да таго ж адчувалася, што не сам пісаў, бо не там ставіў акцэнты ў сказе, зьбіваўся і блытаўся. Як гэта шкодна, калі пісьменнік не сам піша прамову, а калі ён механічна агучвае чужое — ды чыё чужое! Ніякае фарсіраваныне голасу не дапаможа,— прынамсі ў пісьменніцкай аўдыторыі. У старым нататніку знайшоў запісы, зробленыя на тым памятным пленуме, і сядрод іх такі: «Родненькі Яўген Іванавіч! Што ты робіш? Ты ж вялікі паэт! Што ж ты балантэсіш з трываны? То, што напісаў Гамолка? Што ж пра нас падумаюць?..»

Што пра нас падумаюць — гэта быў страх трохі перабольшаны, бо выходзілі на форумах браць слова і іншыя беларусы, і не з палітычна выверанай траскатнёй, а з жывым, разумным і талковым словам. Так што страты ў іміджы беларуса хутчэй былі персанальныя. Між іншым, часта задумваўся: чаму М. Т. зусім не надаваў значэння, якога зъместу, якой глыбіні яго даклады і прамовы, і наогул, чаму дазваляў сабе чытаць з трываны чужое. Прыходзіў да высновы, што ён не хацеў на іх траціць дарагі час, бо глядзеў на ўсе гэтыя форумы як на мітусыню. І ці не ёсьць гэта яго вялікая мудрасць? — напрошвалася думка-пытаньне. Але пагадзіцца з такою «мудрасцю» не мог. У іншых гістарычных мовах, і ці інайчай сказаць — калі б мы не ведалі сваю беларускую долю, можна было б і не траціць дарагі час на ўласнаручнае і ўласнасэрдане напісаныне форумных прамоў. Але мы — съведкі таго, што робіща ў Беларусі і з Беларуссю. Дык што? Не будзем скарыстоўваць такія высокія трываны, каб сказаць съвету хоць троху праўды пра наша становішча і перш за ўсё — пра становішча нашай мовы? Будзем тварыць мастацкія шэдэўры, бачачы, што скора — калі ражуча не перайначыць сітуацыю — іх не будзе каму чытаць? Дык дзе ж тая мудрасць? І колькі будзем «мудрыць»? А на справе — колькі будзем кіравацца агіднай мараллю бяздумных абыдлелых спажыўцоў — «на наш век хопіць»? Не, гэту халуйская-угодніцкую пазіцыю трэба адкінуць раз і назаўсёды як небяспечную

для Беларусі і беларушчыны! І зразумець гэта павінны мы ўсе — уся сумленная беларуская інтэлігэнцыя, перш за ўсё — гуманітарная.

На пленуме, пра які гаворка, для мяне, можа ў соты раз, пацвердзілася адна подлая (іначай не назаву) рыса усесаузнай руска-маскоўскай літаратурнай крытыкі — абмінаць і не заўважаць беларускую літаратуру, беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў. Асабліва ў артыкулах аб сучаснай савецкай паэзіі. Пералічваюцца 20—25 імён,— рускія, украінцы, прыбалты, грузіны армяне і інш.— беларуса ніводнага. Няма — вартых такога гонару. Так і гэты раз — у дакладзе Ю. Сураўцева. Назваў лепшыя паэмы апошніх гадоў — беларускай ніводнай. Назваў лепшыя п'есы — беларускай ніводнай. Назваў лепшых публіцыстаў — у Беларусі такіх няма. Назваў шмат дзіцячых пісьменьнікаў — у Беларусі такіх няма. Эсзістаў няма таксама. Тэндэнцыя зусім небяскрыўдная. Няма імён — няма літаратуры, вартай увагі. Няма літаратуры, няма тэатра, няма музыкі — значыць, няма нацыянальнай культуры, няма і самой нацыі. Ці вінаватыя ў гэтым мы самі? Яшчэ як!

«Слухайце, што вы, беларусы, за людзі? — пыталі ў мяне не аднойчы пісьменьнікі з Расіі і іншых рэспублік. — Хто ні прыязджаете ў госьці да нас — грузін, армянін, літвец, эстонец — хваліць, аж да неба ўздымае, сваіх — як вялікіх і геніяльных. Прыйяджае беларус — усіх сваіх бэсыціц і топча ў гразь, ні пра аднаго ніводнага добра гаворы!..»

Горкая праўда, але — праўда. Гэтае самаедства — рыса народа, якому бракуе пачуцьця нацыянальнай годнасці; народа, на характары якога сказалася доўгае (колькі соцені гадоў) жыццё ў няволі, у прыгнечаным жабрацкім становішчы. Калісці, у магутным і незалежным Вялікім Княстве Літоўскім, нашы прашчуры, беларусы-ліцвіны, так не паводзіліся. Не толькі дваране — багатая, заможная шляхта, але і сяляне, жабракоў сярод якіх не было.

Праз увесь 1984 год падзеі ішлі праз душу і сэрца «церазпалосіцай» — радасць чаргавалася з жалобай, урачыстасцю — з засмучэннем. У траўні кіраваў адным з паэтычных семінараў на Усесаузнай нарадзе маладых пісьменьнікаў у Маскве. Радасць была няпоўнай: на нараду не прыехаў рэкамендаваны прэзідымум СП Беларусі У. Арлоў. І. Антановіч загадаў выкрасыці гэтага маладога празаіка са спіску. Мае перамовы з Антановічам нічога не далі. «Няма чаго яму там рабіць, абыдзеца і без яго». Дазнаўшыся аб «асадзі назад», Арлоў прыехаў у Мінск і зайшоў да мяне ў offic. Я запрасіў яго паходзіць каля парку (у кабінцы — «жучкі») і растлумачыў яму, што адбылося, хто яго не пускае. А за што?.. Сам я тады не ведаў, даведаюся пазней — праз шмат гадоў.

У чэрвені быў на Усесаузным Пушкінскім съяве паэзіі на Пскоўшчыне. Кіраўнік аргкамітэта амбітны і ўпарты Ягор Ісаев запатрабаваў ад нашага ЦК, каб прыехаў ці Танк ці Гілевіч; Я. І. адмовіўся, і А. Кузьмін загадаў, ужо напярэдадні, хапаць білет на Пскоў і ляцець мне. Ва ўзнагароду мне дастаўся гонар сказаць слова калі магілы паэта ў Свяятагорскім манастыры.

Сярод гасцей съява была выдатная паэтка і патрыётка Малдовы Леаніда Лары, з якою меў доўгую шчырую гутарку аб усім, што моцна хвалюе сумленную нацыянальную інтэлігэнцыю ў рэспубліках, і яна сказала: «Не чакала, што высокі літаратурны чыноўнік з Беларусі мае такія “дысідэнцкія” погляды і перакананьні. Брава, Беларус! А не баіцся?» — «Каб баяўся — не гаварыў бы так адкрыта з вамі. Я хачу, каб і вы не баяліся абліякоўваць гэтыя пытанні са сваімі калегамі ў Малдове». — «Я і не баюся, але ж я не начальніца, я толькі паэтка». Гадоў праз сям—восем пачуў, што Л. Лары ў сваёй незалежнай краіне стала вядомай і аўтарытэтнай грамадскай дзяячкай.

А ў канцы ліпеня Беларусь і беларускую літаратуру спасыцігла вялікае гора — памёр Уладзімір Каараткевіч. Спынілася неспакойнае, вечна турботнае і няўрымслі-

вае сэрца вялікага працаўніка і бясстрашнага рыцара беларушчыны. Мне было даручана адкрываць і весьці жалобны мітынг. Было журботна і скрушна. Як заўчасна съмерць аблюбавала ў нашым пакаленіні ці не самага самабытнага і няўрымснага шукальніка праўды і красы, шукальніка вольнай і шчасльівай Беларусі. У апошняй гады нашы з ім узаеміны сталі больш блізкімі — ён іншы раз заходзіў да мяне, дарыў свае кнігі (юбілейны двухтомнік, «Чорны замак Альшанскі»), і, да маёй радасці, быў зусім цвярозы. Успамінаю слова Ніны Іванаўны, неаднойчы ёй, у розных варыянтах, паўтораныя: «Вось хто мог бы быць сваім самым блізкім сябрам і паплечнікам — у змаганьні за Беларусь і за родную мову. Але нядобрая, злыя людзі ўсё зрабілі, каб гэтаму перашкодзіць, каб не даць вам здружыцца па-брацку». Што праўда — тое праўда: па стараліся «добрая людзі», пашчыравалі. Бог ім судзя! У дзень 50-годдзя Уладзіміра Сямёновіча, перад пачаткам урачыстага вечара, яго дзядзька па маці Ігар Васілевіч, у прысутнасці радні, мне сказаў: «Прачытаў у сέньняшній «Советскай Белоруссии» ваш артыкул пра Валодзю: гэта самае лепшае з таго, што я прачытаў аб ім». Я моцна-моцна паціснуў Ігару Васілевічу руку: пачуць гэта мне было вельмі ўцешна.

* * *

Па вяртаньні з летняга адпачынку я быў агаломшаны незвычайнай навіной: выдадзеная год назад мая кніга публіцыстыкі «Покліч жыцця і часу» трапіла ў спіс выданьняў, кваліфікованых у ідэалагічным аддзеле ЦК як непатрэбшчына, макулатура, на якую марна патрачаны папера і гроши. Усяго мог чакаць ад ЦК, але толькі не гэтага. Ведаў сам, што кніга не роўная, ёсьць рэчы, якія было б лепш не ўключачыць, затое ж ёсьць і такія артыкулы, якімі я ганарыўся і ганаруся. У цяжкім настроі не прыдумаў нічога разумнейшага, як напісаць сакратару ЦК па ідэалогіі А. І. Кузьміну ліст — з пратэстам супроты такой атэстацыі майго зборніка. Да ліста прыклаў вытрымкі з артыкулаў, — у якасці тэзісаў, каб спрасыці галоўнаму ідэолагу азнямленыне з маёй злашчаснай кнігай. У такі способ рагышу барапіць сваё імя, свой пісьменьніцкі аўтарытэт. Падаю кавалак з гэнага ліста А. Кузьміну.

«Мне стала вядома, што мая кніга публіцыстычных артыкулаў і выступленьняў «Покліч жыцця і часу» (в-ва «Беларусь», 1983) трапіла ў спіс выданьняў, які быў прадстаўлены першаму сакратару ЦК КПБ т. Слюнкову М. М. як спіс непатрэбшчыны, макулатуры — таго, што не варта было выдаваць. Якое ўражанье гэта на мяне зрабіла — гаварыць не буду. Якраз такое, на якое і разылічвалі аўтары самой «задумы». <...> За шэсць гадоў (1976—1982, храналагічныя рамкі кнігі) я выступіў публічна каля двухсот разоў (у друку, на пленумах, канферэнцыях, нарадах, за «круглым столом» і г. д.). З гэтих двухсот грамадскіх выяў у кнігу ўключана толькі 39 — адна пятая частка. Як жа можна вінаваціць, што я «падмёў ўсё і ўсё сапхай у кнігу»? Я выбраў толькі тое, што можа быць цікава шырокаму колу чытачоў, што не зьяўляецца вузкалітаратурнай проблемай, а проблемай агульнаграмадскага — ідэйнага, маральнага і эстэтычнага — значэння.

Амаль усе гэтыя 39 артыкулаў і выступленьняў прайшли папярэднюю апрабацыю або ў сур'ёзным друку (не ніжэй рэспубліканскага), або на сусветных, усесаюзных і рэспубліканскіх форумах. А іменна, артыкулы, да таго як трапіць у кнігу, публіковаліся: у «Правде», «Комсомольской правде», «Літературнай газете», «Тегатре», «Советской Белоруссии», «Звяздзе», «Полымі», «Немане», «ЛіМе», «Настаўніцкай газете» і іншых выданьнях. Выступленыні былі зроблены: на сусветным кангрэсе ў Сафіі, на ўсесаюзной ідэалагічнай канферэнцыі ў Баку, на ўсесаюзных літаратурных урачыстасцях (пра Шаўчэнку, Тычыну і інш.), на ўрачыстасцях рэспубліканскіх (пра Купалу, Коласа, Багдановіча, Крапіву і інш.), на рэспубліканскай ідэалагічнай нарадзе, на пленумах і презідыйуме СП БССР, а таксама — адно выс-

тупленыне на партактыве і адно на пісьменьніцкім партходзе. Як я зразумеў, вось гэтае апошняе і дало повад ухапіца і прабіць у рэйку: трывога! <...> Некаторыя пазналі сябе ў гэтым май выступленыні, адчулі, што гэта — пра іх і супроць іх самаўпраўства, пыхлівасыці, эгацэнтрызму. Пазналі і, не сумняваюся, сталі ініцыярамі «справы».

Падаючы заяву на выданыне гэтага зборніка, аўтар напісаў: «Прашу ўвесел ганарап за кнігу перадаць у Савецкі Фонд Mіру». Не пасыль выхаду кнігі — не паднейчым націскам ці па прымусу абставін,— а разам з заяўкай на выданыне. І ганарап быў пераведзены: на выратаваныне ад галоднай съмерці дзяцей Эфіопіі (я для сябе лічу, што менавіта на гэта). Але што можа значыць такі факт для тых, хто, аграбаючы ганарапы ў шмат-шмат разоў большыя, не аддаў у Фонд Mіру ні граша або ахвяраваў — са стогнам — лічаныя капейкі? Для іх гэты факт — адно раздражненьне! Яны і гэта ставяць мне ў віну — маўляў, вылучыцца хоча. Як быццам ім забаронена «вылучыцца» гэткім жа шляхам! Маглі б і «перакрыць» гэты мой узнос у Фонд Mіру! Маглі б?.. У тым уся і справа, што не могуць. Іголку гані пад ногаць — не дадуць!.. Між іншым, у Фонд Mіру я здаў ганарап за дзве кнігі — за адну яшчэ раней, у 1982 годзе.

Я далёкі ад думкі, што ўсе артыкулы і выступленыні ў кнізе — роўнай якасыці, напэўна, ёсьць у іх і недахопы і выдаткі,— але хіба яны такія, такога характару і маштабу, што даюць права закрэсліваць кнігу? <...> Вось і думаеш: чаго тады варты ўсе заклікі да пісьменьнікаў, каб яны часцей выступалі як публіцысты? Чаго варты ўсе размовы, што працу пісьменьніка ў жанрах публіцыстычных трэба ўсямерна вітаць і падтрымліваць?»

Вядома, гэта была вялікая наўясцьць — знайсці разуменыне і падтрымку ў тых, для каго ідэйная накіраванасыць маёй публіцыстыкі была прынцыпова непрыймальнай. Як бы я часта ні спасылаўся ў ёй на пастулаты «ленінскай нацыянальнай палітыкі» — ім было бачна: а хіліць то не туды, а кліча то не туды! Имем Леніна толькі прыкрываеца, а на справе — закаранелы нацыяналіст, які катэгарычна не прымае нашу партыйную дактрину зыліцца моў і нацый у СССР, ідзе супраць абвешчанай намі на ўвесел съвет навуковай ісціны, што на планеце ўзынікла «новая гісторычная супольнасць — савецкі народ».

Так, гэта была вялікая наўясцьць мая — знайсці агульную мову з перакананымі ліквідатарамі беларускага этнасу і беларушчыны.

* * *

У канцы верасня быў съведкам і ўдзельнікам шумнага грандыёзнага спектакля (ципер бы сказаў — палітычнае шоў), наладжанага для «інжынераў чалавечых душ» у Крамлі. Святкаваўся паўвекавы юбілей Саюза савецкіх пісьменьнікаў. О, які гэта быў, хай мне прабачыцца, «сабантуй»! Без долі іроніі ўспрымаць ўсё тое, што тварылася, было немагчыма. Якая неверагодная закаснеласыць — і дум, і душ, і парадкаў, і цырыманіялаў, ці, дакладней сказаць — абрадаў! Як быццам нічога ў гэтым съвеце за апошняе трыццаць гадоў не памянялася. Бурнымі, працяглымі апладысментамі, стоячы, дэлегаты і госьці сустракалі вялікіх правадыроў дзяржавы на чале з т. К. У. Чарненкам. Выдатны пісьменьнік Ю. Бондароў (абы-каго не падстаўляюць) выходзіць на трыбуну і робіць прапанову «выбраць ганаровы прэзідымум пленума ў складзе Палітбюро ЦК КПСС на чале з К. У. Чарненкам. (Упершыню бачыў гэты рытуал яшчэ ў 1949 годзе, на 2-м з'ездзе пісьменьнікаў Беларусі). Чытае складна і, я сказаў бы, інтэлігентна напісаную прамову ўсё той жа К. У. - Чарненка, абвяшчае Указ аб узнагароджаныні ўсяго СП СССР ордэнам Дружбы народаў і прымацоўвае ўзнагароду да съяту Саюза пісьменьнікаў. Затым выгукалі свае прамовы пісьменьнікі і госьці (ад Беларусі — М. Танк, ад усіх зарубежных —

мой балгарскі сябра Л. Леўчаў і А. Ла-Гума). На завяршэнні ўдзельнікі пленума з вялізарным уздымам прынялі прывітаньне Цэнтральному Камітэту Камуністычнай партыі Савецкага Саюза, презідыму Вярхоўнага Савета СССР, Савету Міністраў СССР.

Адкрываючы пленум, Г. Маркаў у сваім слове — ад імя ўсёй інтэлігенцыі краіны — сардэчна павіншаваў тав. К. У. Чарненку з найвысокай узнагародай Радзімы — ордэнам Леніна і трэцім залатым медалём Героя Сацыялістычнай Працы. Указ аб гэтым паявіўся акурат напярэдадні. Помню, у кулуарах хлопцы іранічна шапталіся: цікава, ці дагоніць ён Брэжнева — ці дацягне да чацвёртай Зоркі Героя?

Але каб іронікі з літцэху краіны менш шапталіся, правадыры рашылі дагадзіць і пісьменнікам. З нагоды юбілею ажно 300 сяброў СП былі ўзнагароджаны ордэнамі СССР. Сярод тых, што адхапілі «Леніна», — В. Бялоў, В. Распушцін, Д. Гранін, В. Каверын, Р. Раждзественскі, Я. Далматоўскі, А. Носаў, В. Петрасян... Беларусам «Ленін» не дастаўся. Напэўна, значыўся б у гэтым спісе В. Быкаў, але ён атрымаў і «Леніна» і Зорку Героя трэх месяцаў таму — да свайго 60-годдзя. Ордэнам Кастрычніцкай Рэвалюцыі былі адзначаны Б. Алейнік, В. Кароціч, К. Куліеў, С. Капуцікін, Г. Эмін, Я. Вінакураў і іншыя. З беларусаў — П. Панчанка. Ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга былі ўзнагароджаны А. Ганчар, І. Драч, Л. Друцэ, Р. Казакова, Ул. Багамолаў (між іншым, з нейкіх прынцыповых меркаваньняў не быў сябрам СП) К. Ваншэнкін, М. Алігер, Ю. Воранаў, У. Сакалоў, О. Сулейманаў, Г. Троепольскі, У. Цыбін і іншыя. Усяго каля паўсотні. З беларусаў — Я. Семяжон і Н. Гілевіч. «Дружбу народаў» сыпанулі больш за сотню, сярод адзначаных — Ч. Айтматаў, М. Аляксееў, І. Андронікаў, Б. Ахмадуліна, Х. Берулава, Г. Віеру, М. Дудзін, М. Карым, Д. Кугульцінаў, А. Малдоніс, Э. Межалайціс, Б. Акуджава, В. Пікуль, В. Шэфнер, І. Шклярэўскі і іншыя. З беларусаў — К. Крапіва, Р. Барадулін і І. Чыгрынаў. Не менш сыпанулі і «Знакаў пашаны». Сярод ушанаваных — І. Дзядкоў, Т. Каламіец, Р. Лубкіўскі, В. Ліханосаў, У. Маканін, Б. Мажаеў, Н. Джусойты, У. Сангі і іншыя. З беларусаў — В. Казько, С. Законьнікаў і С. Алексіевіч.

Можна бясконца перабіраць гэтыя спісы — і не дадумашца, чаму гэтыя сябра СП у адным, а той у другім, а гэны ў трэцім, а не наадварот, — калі паводле заслуг творчых, мастацка-літаратурных павінна быць якраз наадварот. Было зразумела: працягваеца пачатае больш за паўвека назад разбэшчванье творчай інтэлігенцыі, гэтым разам — пісьменнікаў. Разбэшчваюць па адным, і групамі, і — як вось цяпер — масава, цэлымі сотнямі. Разбэшчваюць адкрытым подкупам — ці гэта ордэн, ці прэмія, ці дэпутацтва, ці членства ў ЦК (АК, ГК), ці дэлегацтва ў ААН, ці сінекурная пасада, ці паездка за мяжу, ці падтрымка выдання і перавыдання тваёй кнігі... Толькі — будзь лаяльны, паслухмяны, верны ў творчасці нашым ідэйным патрабаваныям, прынцыпам партыйнасці — перш за ўсё... А не будзеш гэтакім — дык і нічога з пералічанага не мецьмеш, ніякіх узнагарод і заахвочваньняў, ніякай ласкі...

Не аднойчы здаралася бачыць, як пакутна перажываюць абыйдзеныя «планскай ласкай» творцы, і наадварот — як шчасліва чуюцца, што іх начальства ацаніла і ўзнагародзіла. Нават склікаюць гасцініцу і замочваюць тую ўзнагароду. Калі высокая — то нават выказываюць публічна, праз газету, падзяку тым, што ашчаслівілі. Мушу сказаць, што асабіста я не замочваў два свае ордэны нават у цесным сямейным коле і ні разу за ўсё жыцьцё не прыкалоў іх на лацкане пінжака, нават дома — па атрыманні. Было дзесь, у глыбіні душы адчуваюне, што сорамна надаваць гэтаму аж такое значэнне, што зусім не ў гэтым павінна быць твая пісьменніцкая радасць. Помню, у дзень майго 50-годдзя зазывінёй раніцай тэлефон і незнамы мужчынскі голас сказаў: «Зараз з вамі будзе гаварыць Ціхан Якаўлевіч». Здагадаўся, вядома, што Ц. Я. Кісялёў, першы сакратар ЦК КПБ. Няўжо будзе віншаваць з юбілеем? І пачуў: «Віншую вас з высокай урадавай узнагародай —

ордэнам Дружбы народаў. Зычу новых поспехаў і ў творчасці, і ў грамадскай працы». Я не ведаў пра такую практику віншаваньня першай асобай рэспублікі і быў неспадзянана ўражаны. Нават быў трохі разгубіўся. Пасыля зразумеў: у партыйна-савецкай сістэме акт узнагароды пісьменьnika — рэч вельмі сур'ёзная і недацэнтальная яго нельга. Віншаванье, якое я прыняў па тэлефоне, было не проста віншаванье, а трохі больш. Мне давалі зразумець: мы цябе узнагародзілі, адзначылі, уганаравалі — дык помні аб гэтым і ведай, што наша партыйна-дзяржаўная ўвага абавязвае...

14-га сакавіка 1985 года адбыўся планавы пленум праўленьня СП БССР на тэму: «Сучаснасць і літаратура: герой, ідэнасць, майстэрства». Ён запомніўся мне тым, што абазначаю пэўнае разыходжанье між А. Адамовічам і В. Каваленкам з аднаго боку, і П. Даўдовічам, Я. Лецкам і іншымі іх сябрамі — з другога, у поглядах на сучасную прозу саракагадовых і на маральна-этычны аспект жыцця ў літаратуре. Для мяне было ясна і несумнеўна, што ў нашай прозы, за нязначным выняткам, вельмі невысокі інтэлектуальны ўзровень, ёй нестае сацыяльная філасофія, прасякнутасць энергетыкай агульначалавечай маралі, не стае пошуку і сцвярджэнья высокіх грамадскіх ідэалаў. І ў гэтым я адназначна пагаджаўся з Адамовічам. Але яго апантенты адчувалі і бачылі ў пазыцыі свайго настаўніка небяспечную недацэнтку «кананёў і вытокаў», «генетычнай» прывязкі да ўласнага нацыянальнага грунту, нацыянальнага быту, беларускага менталітэту і духоўнасці,— усяго таго, што ўрэшце рэшт вызначае нацыянальнае ablіčча беларускай літаратуры. Вядома ж, на першым месцы ва ўсім гэтым — мова. Думаю, што і многія абаронцы беларушчыны мелі прэтэнзіі да Адамовіча — з-за мовы. Даводзілася чуць неаднойчы: і родам з беларускай глыбінкі, і живе ў Беларусі, а раманы і аповесы і піша па-расейску. Да малаздольных і шэрых рускамоўных беларусаў у літаратуры прэтэнзій не было,— хай хоць па-кітайску, а тут буйная і яркая постаць, і таму — крываўна... Асабіста я разумеў, што гэта рэальнаясць, з якою, хоць і са шкадаваньнем, трэба лічыцца, асоба такога маштабу робіць выбар сама.

Прыкладна ў гэты час, на прадвесні, выйшаў з друку мой вершаваны раман «Родныя дзеци». Пачаты ён быў даўно, яшчэ ў першай палавіне 70-х, але асноўная праца прыпала на апошнія тры гады і выматала ўсе мае духі і сілы дашчэнту. З улікам усіх іншых шматгадовых нагрузк на сэрца, на нервы, на мозг. Пачуўся зусім кепска. Змора апанавала неадольная. Змора і апатыя. Нават выхад рамана не ўскالыхнуў і не акрыліў. Да пачатку чэрвеня, аднак, «ярэмца» цягнуў, а тады разыўся: где! Так, па-дурному, і загнуща можна!.. Патэлефанаваў І. Антановічу, што падаю ў адстайку — па стану здароўя. Ён не павертыў у прычыну, падумай пра іншае, і парай ўыкінць гэту задуму з галавы: «не рыпацца»... Тады я напісаў яму ліст. Вось гэта маё пасланьне.

«Паважаны Іван Іванавіч!

Паколькі з нашай размовы па тэлефоне я адчуў, што Вы адразу ж пачалі, пра-бачце, «шкуаць не там, дзе ляжыць», хачу ў дадатак да сказанага вусна сёе-тое патлумачыць пісьмова.

Сітуацыя на сёняня такая: стан свайго здароўя я давёў да мяжы, за якою, адчуваю, можа быць толькі катастрофа. Рэсурсы вычарпаны. Сілы і нервы выдаткованы даастатку. Даўняя, з дзяцінства, хвароба сэрца і цэлы букет іншых прынабытых хвароб таксама «сказаў сваё слова». Галоўная прычына адна: няспыннае, штодзённае, неразумнае, вядома, і, калі хочаце, безадказнае самазабойства. Тым, што было дадзена прыродай, я распарадзіўся не толькі не лепшым, а самым горшым чынам. Больш бяздарна, больш па-варварску распарадзіцца нельга. Распарадзіўся сам, крываўніца няма на каго.

Зараз ужо можна пэўна сказаць, што праз усё жыццё я цягнуў пяць поўных

працоўных нагрузкак. А менавіта: як пісьменьнік (20 кніг паэзіі і кніга п'ес), як перакладчык (дзесяткі кніг паэзіі і прозы, адно з балгарскай — больш тысячи вершаў і паэм), як літаратуразнаўца і крытык (дзея манаграфіі, трывалікі артыкулаў, некалькі сот артыкулаў, рэцэнзій, нататак у першыёны), як фалькларыст (пяць манаграфій, пяць тамоў фальклору з дзесяткамі навуковых артыкулаў), як педагог-выкладчык ВНУ (больш 20 гадоў — поўная нагрузкка лекцыйная, выхаваўчая і іншая). Апрача таго, як-то кажуць, «актыўнае грамадскае жыццё»: удзел у грамадскай дзейнасці Саюза пісьменьнікаў, сотні сустэреч з чытачамі, выступлены на ўсемагчымых форумах і сходах, работа ў самых розных Саветах навуковых, камісіях і г. д. (Гэта ўжо — у сілу свайго характару.) Прашу пррабачэння за гэтую «статьстыку», якая прагучала б лепш, калі б яе падаў нехта іншы, але без яе зразумець, у чым справа, дзе дзелася маё здароўе, — немагчыма. Прыйшоў час пажынаць плён.

А які ж быў клопат пра здароўе? А такі: ніводнага дня ў дакладным сэнсе слова не адпачываў, ні разу не лячыўся ў санаторыі (хаця патрэба ў гэтым была самая пільная). Чуу, што недзе ёсьць нейкая Аксакаўшчына, што ёсьць беларускія санаторы для «заслужаных хворых» у Крыму, на Каўказе, у Прыбалтыцы, — і ўяўленыня пра іх не маю, ні разу нага мая там не ступала. Удакладняю: у гэтым нікога не вінавачу, пуща-вак я не прасіў, шкадаваў часу на лячэнніне, эканоміў яго для творчай працы. Даёны не маю, садова-агароднага ўчастка не маю, бацькоўскай іншай хаты ў вёсцы не маю, машыны, каб выехаць за горад, не маю, праз усё жыццё кожную суботу і нядзелью сяджу невылазна ў рабочым кабіненце і дыхаю кніжным пылам, радуючыся, што няма тэлефонных званкоў і можна сёе-тое зрабіць.

Вось, бадай, і ўся інфармацыя. Ну, а то, што праца ў Саюзе пісьменьнікаў не магла мне дадаць здароўя, — гэта Вы ведаецце самі. Маё ўспрыманьне ўсякіх актаў несправядлівасці, гносных інсінуацый, паклёпаў і нагавораў, подлых закулісных махінацый абыходзіцца мне дорага. Што праўда, тое праўда. З майстрамі гэтых спраў я абсалютна неканкурэнтназдольны. Поўны пас! Маё прызванье, мой лёс — жыць і працеваць на зусім іншай маральнай аснове.

Сваёй просьбай, паўтараю сказанае ўчора, праблемы я ні для Саюза, ні для ЦК КПБ не ствараю. Упэўнены ў гэтым. Прыйдзе хтось маладзейшы-здаравейшы і пачягне воз далей. Тым больш, што коціцца ён, гэты воз, у цэлым, па-моему, няблага. Я ж паспрабую, калі на гэта яшчэ будзе час, заняцца сваімі творчымі задумамі. Іх у мяне столькі, што хапіла б не на адно жыццё — нават пры маёй працевітасці (сёньня лепш сказаць: колішній працевітасці).

Вельмі хачу спадзівацца, што сказанае пераканае і Вас і ўсіх таварышаў, якія будуць вырашаць гэта пытаньне.

З павагай

Ніл Гілевіч

6.6.1985 г.

Праз дзень пазваніў Першы — М. М. Слюнкоў: «Ніл Сымонавіч, ды вы што? Давайце яшчэ папрацуем! Калі праблемы са здароўем — выбірайце любы санаторый і язджайце, пущёука забяспечана. А папрацеваць — трэба, трэба! Абавязкова!» Ну, і нешта яшчэ — пахвальнае і аптымістычнае. Во як? А я думаў самы «верх» мяне з радасцю адпусціць. Аказваецца — трэба папрацеваць. І абавязкова.

Дома раіцца не было патрэбы: Ніна Іванаўна была супроць майго рашэння пакінуць працу ў СП, прасіла праста не браць замнога «на пуп», не душыцца праз меру і больш адпачываць, хоць бы ў тых Карапішчавічах. Санаторый выбраў самы блізкі: «Сосны» на Нарачы. Далёкімі (крымскімі, каўказскімі, балтыйскімі) пакарыстацца так ніколі і не давялося. І дзякаваць Богу.

Тым часам у «створаным воляй народаў» непарушным Саюзе пачало адбывацца штосьці незвычайнае. Пачалі ажыццяўляцца рашэнні першага Гарбачоўскага пленума ЦК КПСС, які абвясціў курс на «перабудову», перш за ёсё — на дэмакратызацыю ўсёй палітычнай сістэмы. «Больш дэмакратыі — больш сацыялізму» — лозунг Гарбачова, які мне асабіста імпанаваў надзвычай. Бо я быў за сацыялізм — як ужо казаў раней: за «сацыялізм з чалавечым абліччам» — і, вядома ж, за дэмакратызацыю, за ўсталяваньне дэмакратычных нормаў у грамадскім жыцці краіны. Вельмі хутка, каб не сказаць імгненна, адчулася, што наступае, і наступіць, вялікае рэфармаваньне саміх асноў грамадска-палітычнага ладу, у тым ліку і ў сферы міжнацыянальных адносін. Аб гэтым давала знаць перш за ёсё усесаюзная маскоўская прэса (не беларуская ж, вядома!). Заварушилася інтэлігенцыя, якая ўжо даўно зачалася пары істотнага абнаўлення духоўных пошукаў,магчымасці ўзыняць інтэлектуальнае жыццё грамадства на новы ўзровень. Узынклі надзеі на адраджэнне нацыянальных моў і культур, на вызвален'не з засілля догмаў гуманітарных науک, а найперш — гісторыографіі, дзе мы, беларусы, несылі асабліва цяжкія страты. Шмат чаго добраага, вабнага, канструктыўнага нараджалася ў думках і помыслах па меры асвянея матэрыялаў Пленума, па меры ёсё больш глыбокага ўдыханья вяснова-свяжыстага ветру перамен.

Расіяне віталі набліжэнне дэмакратызацыі ў самым шырокім значэнні гэтага панятку: свабода слова, друку (адмена цэнзуры), свабода прадпрымальніцкай дзейнасці, правы асобы, гарантыв абароны гэтых правоў, шматпартыйная палітычная сістэма, свабодныя, дэмакратычныя выбары і інш. Мы, беларусы, таксама ёсё гэта віталі, бо таксама пра гэта марылі, але было ў нашых мірах і адно несупадзен'не з расейцамі. Гледзячы наперад, самым жаданым і жыватворным вынікам блізкіх перамен мы бачылі ўздым нацыянальной самасвядомасці беларускага народа, бачылі пачатак новай эры беларускага нацыянальна-дзяржаўнага і культурна-духоўнага адраджэння. Разам з многім іншымі непагаслымі суайчыннікамі я ўспрыняў перабудову як шанц нацыянальнага выжыванья, як паратунак ад поўнай русіфікацыі і асіміляцыі беларускага этнасу, ад канчатковага нашага растварэння ў рускай культурна-моўнай стыкі. Бо цягам апошніх дзесяцігоддзяў беларускай души ў Беларусі рабілася ёсё больш душна і ўдушна. Шпаркім тэмпам набліжалася нацыянальная катастрофа, прадухіліць якую маглі толькі ревалюцыйныя падзеі ўсесаюзнага маштабу, у адной рэспубліцы, сваімі сіламі, зрабіць гэта было немагчыма. Можа стацца, што перабудова ўрэшце рэшт дасыцьмагчымасць нашаму нацыянальному духу, нашаму роднаму беларускаму словаму вырваша з «турмы-астрогу» на волю, на простор — гэтай думкай-надзеі загаралася ў першую чаргу і поўнілася ўся мая істота. Літаральна з кожным днём я адчуваў, як нарастае ў грамадстве, найперш — сярод інтэлігенцыі, ажыўлен'не, узбуджан'не, узрушан'не. Ды якое ўзрушан'не! Тоэ, што ўздымаеца з глыбінь самага запаветнага, з крыніц нацыянальнай духоўнасці, з жывой і незаглушанай гістарычнай памяці. Нельга было не бачыць, як паўсюдна забілі, забулькалі крыніцы і крынічкі свабоднага творчага духу. Калі такое было раней? За маёй памяцьцю — ніколі. Хіба ў далёкія 20-я было пачалося нешта падобнае? У такой незвычайнай, густа насычанай прадчуваньнямі радасных перамен, грамадскай атмасфэры рыхтаваўся і праходзіў чарговы IX зыезд пісьменнікаў Беларусі (23—24 красавіка 1986 г.) Другі «мой» зыезд, на які я ўскладаў не малыя надзеі — у тым сэнсе, што размова на ім адбудзеца звышсур'ёзная і падпарадкованая адной вялікай мэце — настроіць і мабілізаваць усю армію літаратаў на актыўную дзейнасць пад лозунгамі перабудовы. Трэба арганізаваць работу зыєзда так, каб як мага больш прамоўцаў засьведчылі разумен'не галоўнай на сёняня задачы — прадстаўлены праграмай перабудовы шанц скарыстаць на абуджэнні нацыянальнай

самасъядомасьці ў народзе, на пашырэнье і ўкараненне ў душах беларусаў ідэі адраджэння роднай мовы, гісторычнай памяці, мастацкай і духоўнай культуры. Ад даклада, які зачытае на зьездзе старшыня СП, нічога цікавага, ясная рэч, чакаць не трэба, бо яго зноў напішуць вядомыя апаратныя «пісцы» («сядзяць пісцы, як гною кучкі, скрыпяць іх пёры, ходзяць ручкі»). Па тэксту, які згарбузуець літкансультанты, пройдуща жанравыя сакратары СП — каб сям-там выразней абазначыць «праблемы», а найперш — каб каго не ўпусціць у пераліку, каб ахапіць увагай літаральна ўсіх, бо такія ўпушчэнні могуць дорага абысьціся: пакрыўджаныя няўлагай аваўязкова прагаласуюць на выбараў праўлення супроць кіраунікоў Саюза. Мой клопат, пры такой сітуацыі,— па старацца, каб на зьездзе выступіці таленавітая, аўтарытэтная майстры пяра, а не людзі ў літаратуры выпадковыя, і не запісныя ідэйна-верныя крыкуны-пустасловы. Давялося сяго-таго з сур'ёзных мужоў пазіі, прозы, драматургіі, крытыкі папрасіць выступіць, загадзя падрыхтавацца да зьезду. Ну, а некаторыя з такіх мужоў, не сумняваўся я, і самі своечасова пададуць заяўкі на выступленне. Так і сталася.

Не сумняваўся, што неабходную запеўку, ці камертон для размовы, дасыць сваім словам Васіль Быкаў, які будзе адкрываць зьезд. Так, дайшла чарга на гэты высокі гонар і да яго. Натуральна: народны пісьменнік Беларусі, Герой сацыялістычнай працы, лаўрэат Дзяржаўных прэмій СССР і БССР... А ў ЦК КПБ ўжо ведалі, што практична вырашана ў Крамлі пытанье і аб прысуджэнні Быкаву Ленінскай прэміі — за аповесьць «Знак бяды». Пастанова ЦК КПСС і СМ СССР аб гэтым была апублікавана перад самым зьездам, так што адкрываў наш форум, у дадатак да ўсяго вышэй пералічанага, і лаўрэат Ленінскай прэміі. Вядома ж, пра задачы беларускай літаратуры і місію пісьменніка на сучасным этапе В. Быкаў гаварыў так, як мог і павінен быў гаварыць В. Быкаў — сур'ёзна, заклапочана, удумна. Але — за ўсё на гэтым съвеце трэба плаціць, і за высокую ласку таксама,— як бы ты ні хацеў стаяць убаку і па-над мітуснёй вернападданых, паслухмяных, сэрвільных. Уяўляю, як было пасыля «прыемна» Быкаву чытаць-перачыгваць вось гэты пасаж свайго зьездаўскага слова:

«Так, сёньня мы зьяўляемся съведкамі небывала разывітой эканомікі нашай рэспублікі, багатай сельскай гаспадаркі, зьяўляемся ўдзельнікамі бурнага разывіцца нацыянальнай культуры. Мы маём поўнае права ганарыцца дасягнутым, але часу, велічныя задачы пераўтварэння, якія стаялі перад краінай, нарэшце гісторычныя рашэнні XXVII зьезда КПСС абавязваюць нас найбольш гаварыць пра нашыя недахопы, якіх у нас таксама нямала».

І зъместам, і духам, і стылем — нешта зусім не быкаўскае, зусім яму чужое.

Помню сваё першае ўражанне і горкае засмучэнне. «Ну а гэта навошта? Ну «разывітая эканоміка», ну «багатая сельская гаспадарка», вельмі багатая... А дзе ж — «бурнае разывіцца нацыянальной культуры»? Там, дзе дадушваюцца апошнія беларускія школы? Дзе аснова асноў культуры — мова народа, мова карэннай нацыі, загнана ў рэзервацыю, знаходзіцца ў становішчы падчаркі папялушки? Пра якое бурнае разывіцца беларускай культуры можна заікацца? Напэўна, Быкаў разважаў, што разумныя паклоннікі яго творчасці, а тым больш сябры, зразумеюць, чаму ён у выдатным слове пусыць гэтага «пеўня». Зразумеюць, вядома. І зразумелі. І аднак жа — дзе бурнае разывіцца беларускай культуры?

Вось і выходзіць...

Даклад старшыні СП на зьездзе называўся: «Беларуская савецкая літаратура, яе дасягнены і задачы ў съятле рашэнні ў XXVII зьезда КПСС». З того часу прайшло ўсяго пайтара дзесятка гадоў, а як далёка адышлі мы ў сваёй съядомасьці ад убоства і прымітыву гэтай жалезнай партыйнай метадалогіі, якой недарэчнасцю ў размове аб літаратуре і мастацтве здаецца сёньня гэты неадменны штамп «у съятле

рашэнніяў! Колькі дзесяцігоддзяў прывучалі да яго нашае вуха, а жыцьцё адчула так хутка! Менавіта па прычыне недарэчнасці, ненатуральнасці, абсурднасці.

У доўгай (хвілін на дваццаць) прамове першага сакратара ЦК КПБ М. Слюнікова было, бадай, усё, чым заняты, якімі клопатамі жывуць партыя і народ, а значыць і павінны жыць пісьменнікі, але — ні слова, ні нават намёку не было на такія архіважныя жыцьцёвія праблемы, як становішча беларускай школы, як лёс беларускай мовы, як асятленыне і вывучэнне гісторыі Беларусі. Затое зусім не фармальнымі, не параднымі, а зъмястоўнымі і досьць вострымі — у духу задач перабудовы — былі выступленыя многіх пісьменнікаў (А. Адамовіча, Дз. Бугаёва, Г. Бураўкіна, А. Грачаніка, У. Дамашэвіча, А. Дудараўа, В. Каваленкі, А. Карпюка, А. Клышикі, Я. Лецкі, А. Мальдзіса, М. Матукоўскага, А. Петрашкевіча і інш.). Зьбіраўся выступіць з сур’ёнай прамовай і я, але, як і на мінульым зъездзе, І. Антановіч ад імя ЦК забараніў. «Вам,— сказаў ён,— выступаць не трэба. Вашы думкі як сакратара праўлення павінны быць у справаздачным дакладзе старшыні СП». — «Але там маіх думак няма — я ў напісаныя даклада ўдзелу не прымаў. Таму і хачу выказацца». — «Гэта будзе некарэктна — вам як першаму сакратару ісці ў разрэз дакладам. Не рабіце гэтага. Я вам не рэкамендую».

Ну, што ж! Можа, і сапраўды не зусім карэктна — браць мне слова, якое так адрозніваеца ад даклада. Выкажу свае думкі ў артыкулах.

* * *

А праз два дні пасля зъезду здарылася і ў найгоршых снах нясённая трагедыя: у выніку аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі амаль трэць Беларусі аказалася засыпанай радыёактыўнымі рэчывамі. Трэць — гэта на пачатку, на першым этапе, а вучоныя фізікі ведалі, што з цягам часу — з дажджамі, з пылам, з ветрам, з транспартам — съмертаносныя выпады радыяціі перакінуцца і на сумежныя тэрыторыі. На няшчасце сваё, у пытаньнях радыяціі наш народ быў зусім недасведчаны, начальства — таксама, і яно не дапамагло мільёнам простых людзей зразумець жахлівы маштаб таго, што здарылася. Памятаю, у самым пачатку траўня мы з Максімам Танкам былі на прыёме ў М. Слюнікова — са сваімі рабочымі пытаньнямі, і калі выйшлі з кабінета, убачылі ў пярэдняй вядомага фізіка-ядзершчыка В. Б. Несцярэнку, — у чарзе да Першага. Я паспей спытаць: «Вы, відаць, на конт Чарнобыля?..» — «Так, на нас абрыйнулася страшнае бедства. Прыйшоў, каб уталькаваць гэта кіраўніцтву рэспублікі, час ідзе, а нічога не робіцца...» На вуліцы кажу Яўгену Іванавічу: «А што ж ён не назначыў прыняць паперадзе нас Несцярэнку? Аж неяк няёмка». — «Ну, так! Мы са сваімі козамі на торг паспелі б».

У пачатку чэрвеня некалькі дзён — у складзе афіцыйнай дэлегацыі БССР — прабыў у Эстоніі. Там атрымаў з дому вестку, што Урад Балгарыі прысудзіў мне міжнародную Літаратурную прэмію імя Хр. Боцева. Быў, прызнаюся, нямала ўсьцешаны, бо прэмія — вельмі прэстыжная, прысуджаецца раз у пяць гадоў «за паэзію і рэвалюцыйную публіцыстыку». Сярод яе першых лаўрэатаў — Ніколас Гільен, Рафаэль Альберці, Ласла Надзь, П'ер Сегерс, Расул Гамзатаў. Гэтым разам гонар выпаў Дзьмітру Паўлычку і мне. У Эстонію я прыехаў праз 25 гадоў пасля першага наведаньня ў 1961 г. Шмат чаго зъмянілася ў гэтай ціхай зялёной краіне, пабагацелі і папрыгажэлі рыбацкія пасёлкі, папаўставалі новыя карпусы фабрык, інстытутаў і школ, тэатраў, але не зъмянілася галоўнае — усенародная ахова роднай мовы і культуры. У адным з раённых цэнтраў кароткая афіцыйная сустрэча адбылася ў бібліятэцы. Пакуль іншыя дэлегаты слухалі аповяд пра дасягненні раёна, я пайшоў у вялікую залу, застаўленую доўгімі кніжнымі паліцамі. Няспешна праходзіў між іх, глядзеў-прыглядзеў і — што такое? — усе кнігі спрэс на эстонскай мове! Расчытваў знаёмыя імёны — замежныя, рускія, савецкія... Бібліятэкарка заўважы-

ла, што госьць як бы нечага шукае, і я запытаўся: «А дзе ж кнігі на рускай мове?» І яна паказала на адным з рыфтоў самую ніжнюю, ля падлогі, паліцу. «Гэта і ўсё?» — «Усё... Знаецце, наш раён сельскі, амаль усе жыхары — эстонцы, і кнігі чытаюць на роднай мове, на рускай ніхто не бярэ. Дык мы і не камплектуем, няма патрэбы. Усе лепшыя кнігі съвету ў нас перакладзены на эстонскую мову...»

«Вось што такое Эстонія!» — казаў сабе ў думках, выходзячы з бібліятэкі. — Маленская, на мільён народу, рэспубліка. Усе кнігі съвету выдадзены на эстонскай...» Ішоў, ківаў сабе галавой, як гэта мы, беларусы, звычайна ў такіх выпадках робім, і было сорамна... За што? За сваю беларускую долю, за свой народ, за сваю інтэлігенцыю, за сваё начальства... А назаўтра адвячоркам давялося зведаць яшчэ і пачуцьцё няёмкасці, і якойсь вінаватасці, ці, зноў жа, сорamu, але ўжо іншага кшталту. Сталася гэта на востраве Муху, у вёсцы Когува, каля хаты-музея Юхана Смуула. Пасля таго, як мы агледзелі роднае котлішча бадай ці не самага савецкага з усіх эстонскіх пісьменьнікаў, гаспадары (партыйныя функцыянеры) прапанавалі нам невялікую мастацка-забаўляльную праграму, а менавіта: паслухаць эстонскія народныя песні і затым... патанцаваць са спявачкамі, тутэйшымі вясковымі дзяўчатамі. Народныя песні для мяне — як гэта кажуць: хлебам не кармі, а дай! — і я ўважліва слухаў спявачак. І ўважліва праз увеселіе глядзеў на іх: каб хоць адна хоць на адным твары ўсьмешка! Строгія, нават суворыя, замкнутыя ў сабе пагляды. Дочки эстонскіх рыбакоў! Калі, паводле праграмы, музыка зайграў нешта танцавальнае, дзябёлья беларускія дзядзькі (ніводнага маладзей за пяцьдзесят) пачалі запрашаць і выводзіць на «круг», г. зн. на парослы травой падворак, суворых спявачак. Звыклыя да банкетных танцулек, дзядзькі бадзёрыліся, маладзіліся і штосьці, відочна кампліментнае, ўсьмешліва гаварылі партнёршам. А ў адказ — каб хоць адна хоць на адним твары ўсьмешка. Хоць бы намёк на ўсьмешку! Як бы і не чулі тых кампліментаў, і не рэагавалі на іх, і не адказвалі. Не танцавалі — ад душы і сэрца, а — павіннасць адбывалі, па прымусу. Папрасіла начальства, патлумачыла, што так трэба,— ну мы і прыйшли, і выконваем просьбу, а ўвогуле — а ўвогуле... мы вам не рады, вы — чужбы для нас, вы прыйшли гвалтам у Эстонію, каб адабраць у нас наша, і адбіраеце, ужо сорак пяць гадоў адбіраеце, дык чаго ж усьміхацца...

«Надта ж маўклівия вашы дзяўчата!» — сказаў свайму калегу з ЦК КП Эстоніі кіраунік нашай дэлегацыі. — Рэч у тым, што яны кепска валодаюць рускай мовай, і таму саромеюцца гаварыць. Ну, а ўвогуле — нашы жанчыны негаваркія. Асабліва вясковыя...»

«Вось гэта і ёсьць Эстонія! Маленская, на мільён народу, рэспубліка. Плошчай і колькасцю насельніцтва маленская, а духам, а чалавечай годнасцю — вялікая! А вернасцю роднай мове і роднай песні — вялікая! А пашанай да сваіх нацыянальных звычаяў і традыцый — вялікая!.. А хто ж мы? А дзе ж нашая годнасць, нашая вернасць, нашая пашана? Вось ужо колькі дзён ездзім, а па-беларуску дзябёлья дзядзькі між сабой не гавораць, толькі са мною,— згодна прынятага правіла: да пісьменьнікаў трэба звязратацца па-беларуску. Каб зрабіць ім прыемнае. Ім. Бо нам гэта не трэба...»

Куды, у якую краіну, у якую рэспубліку ні закіне мяне выпадак — думкі мае, пачуцьці мае ўсюды адны і тыя ж. Адны і тыя ж... Тыя, нязводныя, што атручуваюць і атручуваюць і атручуваюць сэрца,— аж дзіўна, колькі яно, гэта сэрца, можа трываць... Быў у Балгарыі, у Польшчы, у Славеніі, у Чэхіі і Славакіі, быў у Таджыкістане, у Азербайджане, у Грузіі, у Армені, быў у Эстоніі, у Летуве, у Латвіі; і цяпер вось ізноў у Эстоніі... И ізноў і ізноў — на душы гарката і скруха. «Кінь вечны плач свой аб старонцы!» — прасіў-заклікаў Багдановіч. Вядома, плачам бядзе не дапаможаш. Але ж і як стрымаць гэты плач? А можа ж плач аднойчы перараесьце ў гнеў, які выбухнে?

25-га чэрвеня я атрымаў слова на 8-м усесаюзным зьездзе пісьменьнікаў, які праходзіў у маскоўскім Крамлі. І, апрача іншага, у сваёй прамове сказаў: «У нас, у Беларусі, усё больш выходзіць кніг, напісаных кепскай мовай — беднай, канцылярскай, поснай, нацыянальна ненатуральнай, калькіраванай.

<...> Паколькі добрая літаратура на кепской, беднай мове немагчыма, гэта — аксіёма, то натуральнае пытаньне: у чым жа справа, дзе прычына гэтай трывожнай зявы? Бо калі прычыну не ліквідаваць — не будзе далей развязвашца літаратура. А прычына — галоўная прычына — вядомая: моцнае звужэнне сферы ўжывання роднай мовы ў рэспубліцы, у масах насельніцтва і асабліва — у школах, ужо не толькі ў гарадскіх, але і ў вясковых. Пісьменык жыве не ў бязлюднай прасторы, ён жыве ў асяроддзі пэўнай мовы, якая непазыбежна ўплывае на мову яго твораў, мову, якою ён піша...

Па майм пераконаныні, настай час, калі разгляд гэтага пытаньня на самым высокім узроўні далей адкладаць нельга».

У кулуарах, на перапынку і пасля сябры мне сказаў: «Такога пра нашу мову ў Крамлі яшчэ не гаварыў ніхто, ніводзін прадстаўнік Беларусі — ні член ЦК КПСС, ні пісьменык...» Я гэта ведаў, што — ніхто і ніколі, што такая праўда аб становішчы беларускай мовы ў Беларусі прагучала тут — перад высокімі дзяржаўнікамі і творчай інтэлігенцыяй усяго Саюзу,— упершыню. І я быў удзячны тым, хто даў мне слова. Вядома ж, яны і думаць не думалі, што літаратурны чыноўнік гэтак адкрыта і прынцыпова выкажыўца па такім непажаданым пытаньні,— непажаданым для гэтага высокага форуму...

Прамова мая была ў тая ж дні надрукавана ў тыднёвіку «ЛіМ», і, хачу думаць, з увагі на тое, што яна прагучала ў Крамлі, як бы паслужыла штуршком для публічнага прарыву ў гэту тэму многіх і многіх патрыётаў беларускага слова. У верасні «ЛіМ» апублікаваў выдатны артыкул настайніка (пахвалюся: майго былога студэнта) Франца Сіўко «Прашу вызваліць» і такі ж выдатны да яго каментар Кастуся Тарасава «Закон і вакол закона». І колькі адразу ж пасыпалася водгукаў — съмелых, гарачых, нецярлівых, прасякнутых заклапочанасцю, крыўдай і болем, абурэннем. Ды што ж гэта такое ў нас, у Беларусі, робіцца з роднаю мовай? Гэта ж здзек і насымешка! Гэта немагчыма і нельга трываць! — Такі быў лейтматыў і агульны пафас водгукаў, зъмешчаных у двух нумарах «ЛіМа» ў канцы каstryчніка. Выказаліся дзесяткі людзей (многія лісты — калекту́ныя) самых розных прафесій: навукоўцы Л. Садоўскі, З. Санько, Т. Грековіч, журналісты С. Дубавец, Л. Вашко, Т. Сапач, настайнікі В. Войцік, Ю. Сухорская, Я. Мурашка, Ж. Саленік (і дзесяткі яшчэ), мастакі Р. Сітніца, В. Сьвентахоўская, А. Фінскі, А. Беразенінікаў (і дзесяткі яшчэ), студэнты С. Сыс, А. Сом, С. Мігалевіч (і дзесяткі яшчэ), рабочыя А. Сярожкін, М. Верасіца і іншыя і іншыя.

Гэта быў пачатак бліскучага дзесяцігоддзя (1986—1996) этапу ў гісторыі змаганьня пісьменніцкай газеты за беларускую мову і культуру, за нацыянальна-дзяржавную адраджэнне Беларусі. Хачу верыць, што аднойчы нашчадкі яшчэ ацэняць гэтае дзесяцігоддзе ў жыцці ЛіМа і аддадуць належнае яго тагачасным рэдактарам — Анатолю Вярцінскому (1986—1990) і Міколу Гілю (1990—1996). О, калі б хто знайшоўся і перавыдаў сёньня лімаўскую публіцыстыку той пары! Якое б гэта было чытаньне для тых, хто тады па малалецтву публіцыстыку не чытаў, і якое было б здзіўлен'не, што такое ў беларускай газеце друкавалася,— такое праўдзівае, сумленнае, мужнае, разумнае, палымянае — і ўсё ў абарону роднага слова, у абарону Беларусі.

Але было ў друку і іншае — зусім іншыя публікацыі пра гэта — пра наша набалелае. Адна з іх здалася мне праста страшнай і нізрынула мяне ў прорву горкага расчараўання, бо належала аднаму з тых съядомных беларускіх навукоўцаў-гума-

нітарыяў, пра якіх я думаў: мы — паплечнікі, мы ў адным шэрагу, і за роднае слова мы будзем змагацца разам — да перамогі. Змагацца ж за беларускаю мову сёньня — гэта перш за ёсё гаварыць праўду пра яе становішча. «Роўная сярод роўных» — назваў сваю публікацыю ў «Звяздзе» акадэмік М. Б. (адказы на пытаныні супрацоўніцы газеты). Не хацелася верыць вачам сваім: «Тыя, хто кажа аб так званай русіфікацыі, якая быццам праводзіцца ў СССР у галіне культуры і ў тым ліку аб русіфікацыі беларускай мовы,— людзі мала дасьведчаныя ў гэтай галіне <...> або знарок пускаюць у пропагандысцкі абарот гэта фальшывае сцвярджэнне». Вось як, аказваецца! Недасьведчаныя пропагандысты фальшу і хлусыні. Не мае ў нас руская мова «якіх-небудзь прывілеяў і пераваг, а тым больш не мае мэтай выцягненіне нацыянальных моў». Брава, дасьведчаны акадэмік, брава! «Больш за 40 народаў <...> набылі пісьменнасць у савецкі час і маюць сёньня разывітую літаратурную мову». Гэта ён пра чукчаў, нанайцаў, ніухаў... Як быццам нічога не ведае. Не ведае, што ёсё гэта — «ліпа», паказуха, іх літаратурная мова, што яны гінуць і зынкаюць, пагулялі — у пропагандысцкіх мэтах — і годзе, і кранты! Іх ужо практычна няма. «Моўнае жыццё народаў нашай краіны будзеца на пасъядоўна дэмакратычных асновах». (Брава!) «Кожны савецкі грамадзянін можа вучыцца ці даваць адкукацыю дзецям на той мове, якой ён аддае перавагу» (Брава яшчэ раз!). «Школьны статут, вельмі дэмакратычны па сваёй сутнасці, дае магчымасць, скажам, не-беларусам вызваліць сваіх дзяцей ад вывучэння беларускай мовы». (Сто разоў брава!) Але сто разоў у тыя дні я пытаяў беларускага акадэміка: «А як яны, вызваленыя, будуть жыць і працаваць у Беларусі, сярод беларускага народа? Да якой жа мяжы ачмуўрэння ці съядомага цынізму вы дайшлі, акадэмік? Ну добра: ну прадаў душу, ну радуйся, ну еш хлеб, зароблены такім коштам. Але — чаму так подла, так цынічна? Ці тут ужо закон, ступіў на шлях запраданства — ўсё! Выйсця няма! Хіба што ў пятлю палезі? Дык жа жыць хочацца».

Восеньню я паехаў у якасці дэлегата на Сусьеветны Кангрэс пісьменьнікаў «Mір — надзея планеты». Я спадзяваўся, што мне як прадстаўніку найболыш пациярпелай ад Чарнобыля краіны дадуць слова на пленарным пасяджэнні, дзе я змагу расказаць пра жахлівую трагедыю Беларусі, пра новую эру ў гісторыі беларускай літаратуры — пасъячарнобыльскую. Але ёсё ужо было распланавана і распісана паміж дзяржавамі, а Беларусь — не дзяржава, а часыціна дзяржавы, якая называецца СССР, а ад СССР прамоўцы ўжо даўно вызначаны. Ад СССР на пленарным выступаў і нават вёў пасяджэнне масквіч I. Шклярэўскі. Так што вам, выбачайце, адведзена выступленыне на адной з дзесяці секцый». Давялося зъмірыцца і сказаць сваё горкае слова перад жменькай дэлегатаў на секцыі. А што ты, таварышок, хацеў? Хіба ўпершыню пераконваешся, што дзяржава СССР — гэта Москва, ну яшчэ трошкі Ленінград, ім і tryбуна, іхняе слова і гучыць. Так было, так ёсьць і так будзе, аж пакуль ... аж пакуль не наступяць карэнныя перамены ў нацыянальной палітыцы Крамля. Пра большае — пра поўную незалежнасць ад Крамля — я тады яшчэ падумваў нерашуча, яшчэ лічыў, што гэтых самых перамен можна дабіцца і ва ўмовах шматнацыянальнага дзяржаўна-палітычнага адзінства. Сорамна, што так кепска ведаў расейскую бюракратыю, расейскіх генералаў, расейскіх папоў і дапускаў, што яны самі, па добрай волі, з павагай да правоў чалавека і народа, аддадаўці аднойчы заваяванае, захоплене, прысвоенае. Сорамна, вядома; але да вызваленія ад гэтай ablуды заставалася ўжо зусім нядоўга. Перабудова набірала тэмп і дзейнічаў уласцівы для такіх пераломніх эпох закон ускарэння.

* * *

На маю вялікую радасць, ўсё больш і больш публікацыі аб лёссе нацый і нацыянальнасцяў, нацыянальных моў і культур у СССР пачало паяўляцца на старонках

усеагульнага друку, перш за ўсё — у галоўных афіцыйных газетах («Правда», «Ізвестія», «Советская культура», «Літературная газета» і інш.)

Заўважаў, што аўтары гэтых публікаций у асноўным — прадстаўнікі творчай інтэлігэнцыі з рэспублік і аўтаномных абласцей. Ну, вядома, у іх артыкулах, хоць і пісаліся па заказу рэдакцый, — на першым месцы боль, неўразумен'не («Чаму так? Як магло стацца?») і просьба-патрабаван'не — выпраўляць становішча («Трэба нешта рабіць!»). Вядома, ўсё гэта выказвалася ў межах дазволенага. Бяруць слова і «разважлівія», «памяркоўныя» спецыялісты па нацыянальным пытаньні з Масквы (навукоўцы, журналісты, партыйныя ідэолагі). Прызнаюць, што, канешне, шмат зроблена ўпушчэнняня і недаглядаў, асабліва, што датычыць мовы, але, але, але!.. Галоўнае — дбаць пра наш агульны дом, помніць пра выключную станоўчую ролю рускай мовы ў культурным жыцці ўсіх этнасаў на тэрыторыі Саюза, не выстаўляць празьмерных прэтэнзій — што датычыць школ і ўвогуле адукцыі на мове карэннага насельніцтва, бо гэта шкодна скажацца на інтэлектуальным разьвіцці асобы і г. д., і г. д., і г. д.

Па маіх спадзіваньнях, што з разгорнен'нем перабудовы будзе паляпшацца становішча беларускай мовы ў Беларусі, раптам быў нанесены гламаздоўскі ўдар з самага верху — з tryбуны Пленума ЦК КПБ (сакавік 1987 г.). Новы першы сакратар ЦК Я. Я. Сакалоў у сваім «перабудоўчым» дакладзе заявіў: «У апошнія гады ў выніку свабоднага волевыяўлення працоўных рэспублікі намецілася некаторае звужэнне прымянення беларускай мовы». Як кіпнем ашпарыла, калі прачытаў гэта ў газете. «У выніку свабоднага волевыяўлення працоўных?.. Які цынізм! Удумаша толькі! Адабралі ў народа ўсе магчымасці грамадскага карыстання мовай, адсклі-абрэзалі ўсе перспектывы яе разьвіцця — і абвяшчаюць вінаватым яго ж самога! Але чытаю даклад далей: «Ніхто нікому не ўказвае, на якой мове звязратацца да таварышаў, выступаць з tryбуны. Ніхто нікому не ўказвае, на якой мове пісаць вершы і раманы». Зноў жа — які цынізм! Які адкрыты, нахабны здзек над праўдай! Ужо не першы дзесятак гадоў чую гэту подлую, жульнішкую, спекулятыўную гульню пад сцягам дэмакратыі. «Хто вам забараняе? Пішыце!»

Дзякуем, шаноўныя! Пішам! Але — для каго? Хто будзе чытаць, калі заўтра зачыніцца апошняя беларуская школа? Не толькі школа, але і апошні беларускі клас? Колькі яшчэ, панове-таварышы, будзеце рабіць выгляд, што вы гэтага не разумееце? Ці што гэтага не разумеюць мільёны беларусаў? Чытаю даклад далей: «У рэспубліцы створаны ўсе ўмовы для разьвіцця беларускай мовы, беларускай нацыянальнай культуры ў цэлым». Ну гэта ўжо, выбачайце, толькі ў сабакі вачэй пазычыўшы, можна сцвярджаць такое! Усе ўмовы створаны! Усе! Развівайце на беларускай мове вышэйшую адукцыю — да вашых паслуг усе ўніверсітэты і інстытуты рэспублікі, карыстайцесь ёю вусна і пісьмова ва ўсіх дзяржаўных установах — усе чыноўнікі толькі гэтага ад вас і чакаюць, і г. д., і г. д. Развівайце, карыстайцесь! Усе ўмовы створаны! Помню, як чытаў гэты пасаж даклада. Адчуў: трэба перавесьці дыханье і крыху супакоіцца, бо ад гневу сэрца можа спыніцца. Або разарвацца на часткі. Такія дозы хлусыні і цынізму для маленькага чалавечага сэрца — звышнебяспечныя, не менш страшныя, чым яд.

Рашыў дакладчык, для большай пераканаўчасці, і лічбамі пакарыстацца. «За апошнія 10 гадоў на беларускай мове выпушчана 1761 назва мастацкай літаратуры». Рашиў уразіць шырокую (на 80% зрусіфікованую) публіку і прысарамамаціць незадаволеных «нацыяналістамі»: маўляў, што вам яшчэ трэба? Хіба гэта мала. Мала, шаноўныя! Настолькі мала, што ні пра якую аптымістычную перспектыву разьвіцця нашага краснага пісьменства гаварыць не выпадае. Падзелім названую лічбу на 10 — атрымліваецца: у год выходзіць на беларускай мове ўсяго 176 кніг мастацкай літаратуры (у т. л. для дзяцей і мастацкія пераклады). А ў суседній, утрай

меншай Летуве — 1000 кніг на летувіскай мове ў год; а ў братнай славянскай Балгарыі, роўнай па насельніцтву Беларусі,— 5000 кніг на балгарскай мове ў год.

Вось такія лічбы і такая высокатрыбунная «праўда». У разгар Перабудовы. Ужо столькі сказана генсекам М. Гарбачовым аб неабходнасці больш удзяляць увагі нацыянальнаму пытанню, а тут — ані шум баравы! Як і не чулі і не ведаюць нічога.

Дарэчы, ужо адбылася, перад самым Новым годам, страшная — з крыявымі сутычкамі і пагромамі — падзея ў Алма-Аце, з'ініцыяваная маладымі казахскімі патрыётамі, перш за ўсё студэнтамі (пагромшчыкі, як гэта бывае заўсёды, да іх далучыліся, і правакатары, несумненна, таксама). Пісьменнік Ануар Алімжанаў ацаніў гэты бунт як «спробу ўчыніць пажар у нашым агульным доме» і абавязаў яго маладых удзельнікаў «палітычна няграматнымі юнцамі» («ЛГ», 1.1.1987). Вядома, ні пажары, ні бунты не патрэбныя, лепш абысьці без сацыяльных ператрусаў, лепш да выбуху не даводзіць, а рашаць набалельня пытаньні спакойна, дзелавіта, мудра. Але ж — рашаць, а не замоўчваць, не заплюшчваць вочы на іх, не рабіць выгляду, што іх няма! Алмаатынскія «юнцы» выйшлі на маніфестацыю аднак жа не з анархічнымі і не з антысаўецкімі лозунгамі, а з зусім законнымі, канстытуцыйнымі патрабаваннямі — даць магчымасць дзесям Казахстана вучынца ў сваёй рэспубліцы на роднай казахскай мове! Годзе русіфікацыі і асіміляцыі, годзе! Што ж у гэтых патрабаваннях несправядлівага, а тым больш — злачыннага? Нічога! А вось жа і не падумалі неадкладна выпраўіць становішча, даць казахскім дзесяям школу (і тэхнікум, і універсітэт) на іх роднай мове, і наогул спыніць у рэспубліцы русіфікацыю — неразумную, гвалтоўную, пагібелльную для самога ж Крамля і для «Саюза непарушных». Наадварот, усё, што ўбачылі і зразумелі «власть предержащие», — гэта «неабаснаваныя прэтэнзіі» і «нацыянальны эгаізм». У адной з перыферыйных газет Казахстана вядомы паэт напісаў: «Ганарыща роднай мовай, клапаціца аб яе чысьціні, спрыяць яе развіццю — адзін з галоўных абавязкаў кожнага казаха, кожнай казахскай сям’і, кожнага, хто лічыць сябе казахам, усяго насельніцтва. Сіла народа — сіла мовы. Мы павінны зрабіць родную мову адной з самых аратарскіх, самых пісьменных і самых багатых моў. Гэта — наш абавязак сёньня, а таксама наступных пакаленняў». Залатыя слова і надта-надта ў пару сказаныя! Хто з патрыётаў роднага беларускага слова не падпісаўся б пад імі? Усе да аднаго. А які ж вердыкт газеты «Правда» (11.2.87)? «У гэтых словах... праглядваецца нацыянальны эгаізм». Другая газета — «Вячэрняя Алма-Ата» — паведаміла радасны факт. «Усё навучаныне і выхаваныне ў гэтым дзіцячым садку будзе весціцца на казахскай мове — так захацелі самі дзеся і іх бацькі. (...) И так, у сталіцы рэспублікі Алма-Аце адкрыўся яшчэ адзін казахскі дзіцячы сад». Божа, з якой іроніяй абрыйнулася «Правда» на гэта паведамленыне! Ну як жа: двух-, пяцігадовыя дзеся самі выбралі, на якой мове будзе працаўца садок! Хіба не съмешна! Да якога абсурду даходзіць! Адкрылі казахскі садок! «Вось ужо сапраўды гістарычна падзея!» — высакамерна здзекуеца «Правда». А падзея, выхадзіць, і насамрэч гістарычная. Помню, як прыкладна тады ж быў адчынены ў Менску першы беларускі дзіцячы садок (заг. Г. С. Прима). І мы, зусім не жартуючы, таксама гаварылі: гістарычна падзея! Но так яно і ёсьць. Бо і адзін нацыянальны дзіцячы сад можа аказацца вяхой на гістарычным пераломе.

* * *

Цынічная хлусьня Я. Сакалова пра становішча беларускай мовы ў Беларусі, выказаная ім на пленуме ЦК КПБ, дапамагла мне належным чынам мабілізавацца на напісаныне свайго дакладу, які я акурат тады пачаў рыхтаваць да пленуму СП Беларусі. Няйначай як дадала мне неабходнай у гэтым разе злосыі, душэўнай

энергіі, прымусіла завастрыць акцэнты на некаторых выключна важных пытаньнях, перш за ўсё такіх, як лёс беларускай мовы і гісторыя Беларусі.

Але сталася так (лёс пайшоў насустрach), што абуджаная ў душы справядлівая злосць спатрэбілася мне раней і на больш высокай tryбуне. Неспадзявана прыйшло запрашэнне ў Маскву — на пленум праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, з прапановай выступіць («Абавязкова! Ваша прозывішча ўжо ў спіску!») Ну, што ж, выдатна! Некаторымі думкамі свайго даклада падзялюся з цветам усёй савецкай літаратуры (вядома, з «цветам» — у праўленніне абы каго не выбіралі). І з ідэолагамі ЦК КПСС, якія несумненна на пленуме будуць. Падсыплю і фактаў. І просьбы некаторыя выкажу.

Пленум адбыўся 27 красавіка. У «ЛГ» слова маё было пададзена фактычна ў пераказе, а цалкам апублікавана ў «ЛіМе». Падам некалькі пасажаў, за прагучаныне якіх у Маскве я тады, прызнаюся, быў вельмі ўдзячны тым, хто даў мене слова.

«Бесчтное число раз я задавался вопросом: может ли быть подлинным интернационалистом и вообще полноценным гражданином национальный нигилист, неуважающий язык и культуру своего народа? Я обращался к мыслям многих умнейших, образованнейших людей мира, но приведу слова лишь одного из них — одного из самых культурных русских писателей советской эпохи К. Г. Паустовского: «По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку — дикарь. (Аплодисменты). Он вредоносен по самой своей сути. Потому что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа» (Аплодисменты).

Месец назад мы в Союзе писателей БССР подводили итоги «книжкиной недели», и там почти все выступившие гости высказались по поводу одного весьма огорчившего их открытия. Они узнали, что ни в столице Белоруссии Минске, ни в одном областном центре, ни в одном городе и даже городском поселке республики нет ни одной белорусской школы. Есть английские, французские, испанские — а белорусских нет. Гости высказали глубокое сожаление и великое недоумение: «Кому и зачем это нужно? Кому и зачем нужно, чтобы из жизни уходил древний, литературно прекрасно разработанный, по мнению специалистов — один из благозвучнейших славянских языков?» (Аплодисменты).

«Есть непреложная истина: без языка нет и не может быть литературы. Художественный уровень произведения прямо зависит от языкового мастерства писателя, от богатства и живости его лексики, натуральности звучания фразы. Где и как может белорусский писатель обогащать и совершенствовать свой рабочий язык? Ведь национальный язык развивается в естественных условиях — в быту, в семье, в производственных отношениях людей... Ну, а если этих естественных условий для его развития нет? Какова же перспектива большой национальной литературы да и всей белорусской культуры в целом, поскольку язык — первоэлемент культуры? Как вы, надеюсь, понимаете, для нас сегодня это — вопрос вопросов, мы глубоко озабочены сложившейся в Белоруссии языковой ситуацией.

В 1988 году в Белоруссии выйдет из печати одна-единственная первая книжица поэзии. Одна — на всю 10-миллионную Беларусь! А могли бы издать свои стихи десять молодых — как минимум! И из этих десяти — смотришь — два-три выросли бы в настоящих поэтов! Но нет места этим десяти молодым, начинающим. Нет! Чтобы дать им место — надо потеснить десять известных, или даже именитых. Но разве такое бывает? Да и разве это решение вопроса? Почему молодого надо издавать за счет именитого, если его книга тоже новая, и ее ждут читатели? Чтобы найти выход из

трудного положения, еще 25 лет назад родилась у нас идея — издавать библиотечку журнала «Маладосьць»: двенадцать маленьких первых книжечек поэзии, прозы, драматургии в год. Казалось бы: как просто и как дешево! Увы! Не было за 25 лет ни одного съезда или пленума писателей республики, где бы не говорилось о необходимости этого издания, где бы не принималось постановление — просить соответствующие инстанции... 25 лет! — а библиотечки все нет как нет! По сей день — такой «грандиозный» вопрос не решен! Кто-то где-то противится — объясняют нам. Согласитесь, что это более, чем странно. И как тут не вопросить еще раз: кто же вы, почтенные товарищи, и почему вы так не желаете, чтобы в белорусскую литературу быстрее входили молодые таланты?

Или вот еще — другой факт. Лет десять назад сократили листаж наших журналов — изданий Союза писателей Беларуси. С бумагой было трудно в стране. Это отрицательно сказалось на качестве печати и художественном оформлении журналов, что в свою очередь привело к падению их тиражей: мелкие шрифты читать тяжело, неприятно. Решилась в стране проблема с бумагой, но никак не решается проблема с возвращением прежнего объема нашим журналам. А ведь нам давно нужен новый журнал! Союз писателей республики за последние 35 лет вырос в три раза, а толстых литературных журналов на белорусском языке за эти 35 лет у нас не прибавилось.»

Так удалось мне агаліць нашу страшную беларускую праўду — агаліць перад усей літаратурнай і культурнай грамадскасцю краіны, само сабой — перад палітычным кірауніцтвам дзяржавы. Помню: самаадчуванье было — нібы споўніў на канаваны лёсам свой галоўны доўг. А ўжо цяпер хоць на эшафот цягніце! Дарэчы, праз 17 гадоў у кнізе геніяльнага кампазітара Георгія Сівірыдава «Музыка как судьба» я прачытаў такі яго дзёньнікавы запис: «Пленум Союза писателей СССР» («Літературная газета» 6 мая 1987 года). Ценные выступления. 1) Ніл Гілевіч — о национальной несознательности, отсутствии интереса к истории, культуре. О невнимании к родному языку, искоренении его из школьных программ — дикость какая то!» Хоць і праз 17 гадоў, але ўспрыняў ацэнку Георгія Васільевіча як узнагароду, тым больш уцешную, што яе выказаў вялікі чалавек рускай культуры.

У час пленума, вядома ж, пасля выступлення, я наважыўся папрасіць аўдыенцыю ў намесніка загадчыка адзела культуры ЦК КПСС Альберта Бляєва, з якім былі знаёмы яшчэ з паездкі ў Баку восеньню 1980-га. Згода была дадзена адразу ж, і назаўтра надвечар я ўжо быў у партыйным доме на Старой плошчы. Гутарка цягнулася не менш паўтары гадзіны (двойчы падавалася гарачая гарбата з пячынем). Я быў падрыхтаваны да размовы, бо ішоў з зусім канкрэтнымі заданьнямі і просьбамі — з тымі, пра якія гаварыў у сваім выступленні. Па-першае, спакойна, дэталёва праінфармаваў упльывовага партыйнага апаратчыка аб г. зв. «беларускім нацыяналізме» і змаганьні з ім у рэспубліцы. Паўтарыў ужо агулам вядомае яму — аб стане беларускай мовы і беларускай школы, падкрэсліўшы, што нічога добра га з такой нацыянальнай палітыкі не прарадаўце. Слухаў уважліва, се-тое аспрэчваў, але рэдка. Па-другое, выказаў яму абурэнне, што кірауніцтва рэспублікі не ідзе насустрач літаратурнай моладзі, а менавіта — не хоча выдаваць «Бібліятэку часопіса «Маладосьць», што гэта скоўвае станаўленне маладых паэтаў і пісьменьнікаў і што гэтаму няма ніякага апраўданьня. Ён запісаў гэту маю скаргу і сказаў: «Пасправаум умяшашца». (Да ведама: з новага, 1988 года, «Бібліятэка «Маладосьці» пачала выходзіць). Па-трэцяе, папрасіў яго паставіць пытаньне перад сакратарыятам ЦК аб тым, каб беларускім літаратурным часопісам «Полымя» і «Маладосьць» вярнуць ранейшы листаж (аб'ём), які быў значна ўрэзаны гадоў дзесяць назад. «Пісьменнікам няма дзе друкавацца, СП вырас больш чым на сто чалавек, самы раз бы адкрыць новы часопіс, а тут і гэтыя абкарнаны — «Полымя» на 3 аркушы,

«Маладосьць» на 2. Урад Рэспублікі нам тлумачыць, што нічога не можа зрабіць, бо аб'ёмы часопісаў скарочаны па рашэньяні ЦК КПСС». Гаспадар прасторнага кабінету, закончыўшы нейкую паметку ў сыштку, націснуў на кнопкі апарата і ў маёй прысутнасці стаў выясняць акалічнасці ў справе скарачэння лістажу часопісаў. «Добра, буду чакаць», — сказаў суразмоўцу. Хвілін праз пяць, не больш ён падняў трубку і — я пачуў нешта неверагоднае: «Дык, гэта Беларусі не датычыла? Яны самі скарацілі, па ўласнай ініцыятыве? Цікава! Ну, дзякую». Паклаў трубку і паглядзеў на мяне: «Усё зразумелі? У рашэньні Сакратарыята ЦК КПСС пералічаны канкрэтна тыя рэспубліканскія часопісы, аб'ём якіх неабходна паменшыць. У пераліку няма ні «Полымя», ні «Маладосьці» — беларускіх часопісаў рашэнніе ЦК не датычыла. Увогуле яно датычыла пераважна не літаратурна-мастацкіх часопісаў. Вось такі прафесіяналізм у працы вашых беларускіх бюракратаў: прачыталі агульны загаловак рашэння ЦК — і ўсё. І разанулі.» Я горка ўсьміхнуўся і сказаў: «Альберт Андрэевіч — па-моему, наадварот — яны зрабілі вельмі прафесійна». Бяляеў зрабіў выгляд, што ў маёй рэплюцы ён нічога не ўлавіў. (Да ведама: лістаж «Полымя» і «Маладосьці» беларускія партакраты не вярнулі, ого, не для таго скарацілі, каб вяртаць!) Праўда, са студзеня 1988-га года ў Мінску пачаў выходзіць тонкі грамадска-літаратурны часопіс «Крыніца», але кампенсаваць страты гэта не магло, тым больш, што ён быў двухмоўны: беларуска-рускі.

* * *

У tym жа крытычным настроем, з якім выступіў на пленуме ў Маскве, пісаў я і свой вялікі (на дзве з гакам гадзіны) даклад для беларускага пленума СП (адбыўся неўзабаве — 5 чэрвеня).

Нарэшце мне была дадзена магчымасць выйсці, кажучы вайсковай мовай, і на «аперату́ны прастор». Реч у тым, што на двух апошніх зъездах пісьменнікаў (1981 і 1986) мне партбюракраты з ЦК выступіць забаранілі. І правільна, з іх пазіцыі, з іх разуменьня, «хто ёсьць хто», — зрабілі. Выпускаць на трыйбуну зъезда «неуправляемого» небяспечна. Ну, што ж, паспрабуем сёё-тое сказаць у дакладзе на пленуме; народу будзе крыху менш, чым на зъездзе, але багата: пісьменнікі прыйдуць амаль усе, будучы і госьці. Партичальнікі, відаць, купіліся на тэме пленума: «Сацыяльна-маральнія праблемы ў жыцці і літаратуры». Не палітычная (мова, культурыра, гісторыя) а — «сацыяльна-маральная». Значыць, пытаныні мовы і гісторыі на першы план выйсці не павінны. Пралічыліся апекуны-ідэолагі: менавіта гэтыя пытаныні сталі галоўнымі, вузлавымі арганізоўчымі нервамі даклада. Становішчу і наогул лёсу нашай мовы ў дакладзе прысьвечана шмат старонак, некалькі пасажаў з іх дазволю сабе тут падаць — для засьведчання, якія задачы на tym пачатковым этапе беларускага нацыянальнага адраджэння мною ставіліся.

«Першае: ёсьць няпісаны маральны закон, паводле якога, як натуральна для чалавека дыхаць, піць і есці па нараджэнні — гэтак жа павінна быць натуральна, каб дзіця, нарадзіўшыся на гэтай зямлі, пачынала гаварыць на мове гэтай зямлі. Гэта — у інтарэсах самога дзіцяці, у інтарэсах яго маральнага і наогул духоўнага развіцця, дзеля станаўлення яго чалавечай асобы. І гэта зусім не значыць, што пазней дзіця не авалодае іншымі мовамі. Другое: зямля і мова, у сэнсе — уся навакольная прырода і мова, зямля і душа народа, мова і душа народа, мова і гісторыя народа, гісторыя яго культуры, — усё гэта існуе ў цэласнасці і непарыўнасці, гэта нельга разрываць, таму што іначай — крах патрыятычнай сувядомасці, крах маралі, крах культуры, а замест усяго гэтага — бездухоўнасць, цынізм, пошласць, спажывецкая піхалогія, корыць разбурэння, дыктат ніzkіх жывёльных інстынктаў. Трэцяе: мова, якая не ўдзельнічае ў арганізацыі працы, у арганізацыі грамадскага жыцця, больш таго — нават у арганізацыі сямейнага быту, — траціць жыццёвую

сілу, драхле, кансервуеща, пераходзіць у разрад музейнай экзотыкі. Іншымі словамі — спыняеща ў разъвіцы. Што ж яе чакае? У элементарных падручніках па дыялектыцы напісана: тое, што не разъвіваеща — памірае».

«Такі рэальны стан рэчаў і такім яго трэба цвяроза ўспрымаць — з тым, каб не сядзець склаўшы руکі, а шукаць выйсьце са становішча, рабіць канкрэтныя заходы да выпраўлення сітуацыі. І першае, з чаго мы павінны пачаць, гэта — рашуча адкінуць той песімізм у паглядах на будучыню нашай мовы, які, на маё бясконцае здзіўленьне і засмучэнне, публічна выказваюць некаторыя нашы ж калегі — самі пісьменнікі. Я звязраюся да іх з просьбай: дарагі таварышы і сябры, усё што хо- чаце — толькі не песімізм! З песімізмам мы, як-то кажуць, і з месца не скранёмся. Сацыяльны песімізм увогуле штука паршивая — і не для нас. Нам патрэбна вера, і толькі вера. Тым больш у такі час, калі грамадства знаходзіцца на гістарычным пераломе. І гэта не танны казённы алтымізм. Гэта — адзінае, на што мы маем маральнае права. На песімізм такога права ў нас няма. За нашымі плячамі — тысяча гадоў разъвіцыя нашай пісьменнасці, літаратурнай мовы, самой літаратуры і ўсёй духоўнай культуры народа. Гэта прызнана ўсім съветам. Як жа мы, беларускія літаратары, павінны пачувацца, ведаючы, што за намі — тысячагадовы шлях пакут і барацьбы многіх пакаленіяў, ведаючы, якая велізарная духоўная спадчына нам дасталася? Не толькі — з якою гордасцю мы павінны думаць пра гэта, а перш за ўсё — з якою адказнасцю! Тысячу гадоў зъбіраўся, накопліваўся, нарастай духоўны скарб народа — і цяпер нехта мае права паставіць на ім крыж? Нікому з нас, сёньня жывучых, такога права не дадзена — нікому! Не намі пачалося — і не намі кончыцца. Наш абавязак — прадоўжыць і перадаць наступнікам, нашчадкам. І менавіта перад лёсам нашчадкаў амаральна думашы: на мой век, маўляў, хопіць, а там — хоць трава не расыці».

Крыху нечаканай, мабыць, была для ўдзельнікаў пленума мая рэзкая крытычная ацэнка стану гістарычнай навукі ў Беларусі. Яе навызваленасць ад пэўных догмаў савецкай (па сутнасці — імпершавінісцкай) гістарыяграфіі ўжо даўно ўспрымала- ся мною як недарэчны атавізм, асабліва нясьцерпны цяпер — на вятрах перабудовы. «Галоўная наша бяда ў тым — гаварылася ў дакладзе, — што беларускія вучоныя- гісторыкі ў большасці сваёй усё яшчэ сядзяць пад каўпаком абэцэдаршчыны і ба- яцца высунуць з-пад гэтага каўпака галаву. Спадзявацца на іх падмогу нам, пісьменнікам, на вялікі жаль, пакуль што не прыходзіцца. Трэба самім церабіць съежкі да гістарычных фактараў і адкрываць іх народу». І далей: «У Беларусі нядобрая сілы стараліся нашу гістарычную памяць усыпіць. Вядома, песенькай: люлі-люлі, баю-бай. Ну, а калі песенька не памагала і ў «ніянькі» канчалася цярпеньне, тады і злоснымі вокрыкам: «Спі, а то дам! Спі, кажу табе!..» Але гістарычнай памяць народа — не дзіцятка, яна спаць не можа і не павінна. І яе трэба не ўсыпляць, а будзіць. Без гістарычнай самасвядомасці цяжка вырашаць усе іншыя жыцьцёва важныя для нацыі і нацыянальныя культуры пытаныні».

Як і трэба было чакаць, аўтар даклада трапіў у няміласць акадэмічных гісто- рыкаў. Двоє з іх (В. Мялешка і З. Капыскі) выступілі на старонках «Советской Белоруссии» з водпаведзю. Дужа пакрыўдзіліся за «каўпак абэцэдаршчыны»: маўляў, такіх іх залежнасці ад поглядаў і пазіцыі Л. Абэцэдарскага няма, яны твораць і рухаюць гістарычную навуку самастойна. Гэта была, канечне, абарона гонару мун- дзіра. Дзе ж яно самастайна, калі пад дыктуюку гісторыкаў расейскіх. Літаральна праз чатыры-пяць гадоў сітуацыя ў інстытуце гісторыі АН БССР істотна памяняла- ся — навукоўцы, ужо грамадзяне незалежнай Беларусі, ступілі на шлях аб'ектыўна- га асьвя酌ення гістарычнага лёсу беларускага народа. А праз 9—10 гадоў сітуацыя зноў пачне мяняцца — і — на здзіўленыне ўсяго съвету — у процілеглым кірунку — г. зн. да таго, ад чаго толькі што вызваліліся.

Ніколі раней я, здаецца, так не задумваўся над пытаньнем гістарычнай самасвядомасці народа, як цяпер у разгар гэтак званай перабудовы. Зразумела, чаму. Надышоў час, калі ўсе мы, верныя сыны і дочки Бацькаўшчыны, хто мацней, хто слабей, адчулі ў сэрцах покліч да абуджэння, да ўзрушэння і дзеянасці — да ўзыходжання на шлях нацыянальнага адражэння. Гэта сталася само па сабе, з натуральнай непазбежнасцю. Клопат пра лёс роднай мовы, беларускай культуры і пра гістарычную памяць народа — усё звязалася ў адно і ўсьвядомілася як непарыўна цэлае — як агульны вялікі клопат пра лёс нацыі. Гістарычнай самасвядомасць — гэта разуменне непарыўнасці гістарычнага шляху народа, гісторыі яго культуры, яго духоўнасці, яго літаратуры таксама. А нашу гісторыю разрывалі і рвалі, як хацелі, а то і зусім закрэслівалі. Купала і Колас да 1917-га і — пасля 1917-га. Беларусь да паглынання Расійскай імперыі (1773—1795) і — пасля паглынання. Гібелльнае дзяленне, разрыву па жывому таго, што ёсьць непарыўным!

Яшчэ ў канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя нашы дзяды-прадеды і ў Мінску, і ў Вільні, і ў Беластоку ведалі і помнілі: у нас ёсьць і Міндоўг, і Вітаўт, і Канстанцін Астрожскі, і Леў Сапега — і яны ўсіх нас і ўсе нашы землі аўядноўваюць у адно, у адзіны народ ліцвін-беларусаў. Мы, унукі-праўнукі сваіх дзядоў-прадзедаў, ужо гэтага не ведалі, канчалі школу і ўніверсітэт, а гэтых вялікіх імён і не чулі, іх адабралі ў нас, іх замянілі ў падручніках імёнамі заваёўнікаў, якім і прымусілі пакланяцца, як святым. Яшчэ маё пакаленне ў гады дзяцінства ведала, што вось гэтыя кавалкі Беларусі адрэзаны, але іх патрэбна вярнуць, бо яны нашы. З цягам часу гэта веданье, гэта ўсьведамленне трацілася, і мы пачалі звыкацца, а ўрэшце і звыкліся, што абкарналі нас назаўсёды, і што тое наша — ужо ніколі нашым не будзе. Ды што казаць пра адрэзанае, калі ў людзей наогул траціцца інтынкт прыналежнасці да сваёй роднай зямлі, да ўсяго таго, што перадавалася з пакалення ў пакаленне як спадчына. Значыць, гістарычную сувядомасць народа трэба жывіць і ўмацоўваць, без гэтага не ўкультываем пачуцця нацыянальнай годнасці. Калі гістарычнай памяць народа слабее, усыхае і выветрываецца — гэта трагедыя, гэта съмерць нацыі Чалавек траціц памяць перад съмерцю. Памяць і мову. Дык што — прымем гэта як наканаванае, як лёс?..

З пісьменніцкім пленумам 1987-га года звязаны пачатак цэлай паласы публічнай траулі Ніла Гілевіча з боку некаторых ваяўнічых «дэмакратоў», да паслуг якіх былі не толькі асобныя рэспубліканскія выданні, але і ўсесаюзныя («ЛГ», у прыватнасці). Адсутнасць у харектары дыпламатычных здольнасцяў, уменьнія схітраўца, недагаварыць, прамаўчаць, асабліва ў пытаннях, што датычаць лёсу мовы і нацыі. спрыгнілася таму, што я раптам нажыў вельмі небяспечных ворагаў з зайдзроснымі магчымасцямі помсты. Помсты — за нішто, толькі за тое, што не пагадзіўся з імі і ў ветлівой форме запярэчыў. У прыватнасці, не пагадзіўся з літаратарам С. Букчыным, што ўмовы, у якіх апінулася наша родная мова, склаліся натуранальная і што сама сёньняшня моўная сітуацыя ў Беларусі — натуранальная; а ў непрэстыжнасці беларускай мовы вінаваты беларускія пісьменнікі, бо кепска пішуць («ЛГ» за 3.VI.87). Мяне гэты цынізм абурыў, і ў дакладзе я, натуранальная, даў водпаведзь: «У народзе ў такім выпадку кажуць: і б'юць і плакаць не даюць. Тым, хто разылічвае на наўных і хоча зацімніць справу, адкажу зусім ясна: прэстыжнасць беларускай мовы будзе вернута тады, калі ёй будзе вернута законнае дзяржаўнае становішча ў рэспубліцы. Вось да гэтага, думаю, дадаць няма чаго. І яшчэ — у сувязі з праблемай маралі і маральнасці. Калі сёньняшні боль беларускай інтэлігенцыі за сваё роднае слова некаму не баліць, калі некага зусім не хвалюе, што ў наших гарадах англійскія школы ёсьць, а беларускіх няма, дык элементарная маральнасць павінна падказаць гэтаму некаму — не сыпце соль на чужбыя раны, не можаце ў бядзе дапамагчы — дык хоць памаўчыце».

О, як мне дорага каштавала гэтае несумненна слушнае, справядлівае пярэчанье! Колькі (і з якіх трывун!) гваздамі мяне ў наступных гадах як нацыяналіста і, мякка кажучы, ксенафоба! Шмат зразумеў я з гэтага прыватнага эпізоду, нават вельмі шмат. Аказваецца, калі нехта вярзе відоначнае глупства ды яшчэ і плюе табе ў твар — ты павінен цярпець, абцірацца і маўчаць. Бо гэны «неканты» — несумненны і ваяўнічы дэмакрат, змагар за агульналюдскія ідэалы, а ты — нацыяналіст, змагар за дзяржайнае панаваньне беларускага слова, ты патрабуеш, каб і мы, дэмакраты, валодалі і карысталіся тваёй прымітывай, недасканалай мовай. Ну не, гэтага мы не дапусцім! Тут мы — разам з Крэмлём! Адною сцяной чырвонакаменнай!...

Аўтары рэпартажа пра наш пленум адмысловыя вылучылі і падкрэслілі «ксенафобскую» пазіцыю дакладчыка, першага сакратара СП Беларусі: забаране небеларусам выступаць па пытаньнях беларускай мовы і літаратуры, гісторыі і культуры, маўляў: гэта «не ваша» — дык і не лезце, без вас разъбяромся. Вось такім махровым нацыяналістам, ворагам інтэрнацыяналізму аказаўся Ніл Гілевіч! На ўесь СССР абвясцілі! Ды нават і на ўесь свет: «Літературная газета» ідзе амаль ва ўсе краіны планеты. Усюды будуць ведаць (каму гэта цікава), што ў Беларусі ёсьць і дзейнічае... гэта самае... дык майце на ўвазе. Разумеючы, што начэплены ярлык садраць з сябе я не змагу, — для гэтага трэба трывуна, роўная «ЛГ», — усё ж напісаў на імя членаў рэдкалегіі «ЛГ» ліст, у якім катэгарычна адрынуў выстаўленыне мне автінавачваньне. Вядома, было б звышнаіўнасцю чакаць, што ліст будзе апублікованы, я і не чакаў гэтага, але няхай хоць ведаюць кіраўнікі і супрацоўнікі «ЛГ», што я не праглынуў моўчкі іх «жабу», што я лічу сябе абражаным, але не растаптанным, і што хоць некалі гэты ліст будзе прачытаны і праўда ўсплыве. У лісьце, між іншага, гаварылася:

«Мае пярэчанье расцэнена Вамі, паважаныя члены рэдкалегіі «ЛГ», як спроба... зрешты працытую Ваш адказ: «Яму, не беларусу, вы ў сваім дакладзе на пленуме проста адмовілі ў праве ўдзельнічаць у гэтай размове...» Вось як?! Пазбаўляю яго права — таму што ён не беларус? Гэта Вам так хочацца — каб так было? Ці — каб я не пасмеў запярэчыць крытыку, паколькі ён не беларус? Але чаму ж я не «пазбавіў» гэтага права С. Міхалкова, С. Залыгіна, А. Малдоніса, С. Куняева, Б. Алейніка, Ю. Мушкеціка і іншых, што гаварылі пра беларускую мову на пленуме СП СССР? Таму, што яны гаварылі з разуменнем, са спачуваньнем, з жаданьнем дапамагчы. У гэтым уся справа.

Для мяне зусім не мае значэння, хто па нацыянальнасці той, што пра маю родную мову гаворыць хлуснью і глупства. Прашу паверыць, што больш за ўсё падобнага на тое, што сказаў у «ЛГ» не беларус, я чую і чую ад беларусаў па паходжаньні. Але, канешне ж, не беларусу варта быць у размовах аб нацыянальнай беларускай культуре і мове асабліва асыярожным і далікатным — каб не сыпаць соль на раны. Аб гэтым я і сказаў у дакладзе, аб гэтым жа гаворыцца ў пісьме сакратарыята СП БССР.

Я — інтэрнацыяналіст, паважаныя члены рэдкалегіі «Літературной газеты». З маладых гадоў і назаўсёды. І ніякая сіла мяне з гэтага не саб'е. Што датычыць маёй грамадзянскай і палітычнай пазіцыі, — то заяўляю з усёй рашучасцю: мая пазіцыя — інтэрнацыяналістская.

Іншая реч, што для многіх людзей, у тым ліку і для многіх адказных таварышаў, інтэрнацыяналіст — гэта або тып без пачуцьця роду-племені або проста варты жалю халуй, у якога нічога не засталося ад нацыянальнай годнасці. Асабіста я ўсё жыцьцё стаўлюся да такіх з пагардай.» (З жніўня 1987 года).

Крыху пазней не спадабалася сяму-тому і мая «абарона» беларускіх пісьменнікаў, празайкаў сярэдняга пакаленія, якім прышылі ярлык «хутаранства». На маё разуменне, пытаньне гэта было (ды і цяпер ёсьць) больш складанае, чым яго трак-

тавалі літаратурныя публіцысты. Вельмі дружна і пафасна загаварылі яны пра гэту нібыта найбольшую бяду сучаснай беларускай літаратуры. Хутаране! Вартыя жалю правінцыялы, якія хочуць грэцца каля свайго «нацыянальнага цяпельца» (па іх лексіцы — «агенчыка»). А трэба выходзіць у шырокі съвет, па скрыжаваныне ўсіх сямі вятроў, арыентавацца на глабальныя маштабы. Чалавецтву пагражае ўсеагульная сусьеветная катастрофа, жыцьцё на планете можа зынікнуць, а вы — чапляецеся за свой беларускі «хутар», за сваю мову, за сваю нацыянальную гісторыю!..

Вось такія папрокі-закіды «хутаранам». Канешне, трэба ў вялікі съвет выходзіць, хто ж не хоча і не разумее гэтага. Але, выбачайце, з чым выходзіць? Па чым нас, беларусаў, у тым съвеце пазнаюць? Хіба не па нашым уласным ablіччы, не па нашым гістарычным лёссе?.. І думалася мне (і аб гэтым — у маіх тагачасных артыкулах): што вы хітруеце, калегі? Калі ўсім нам трэба чакаць сусьеветнай катастрофы (даруй, Усявышні!), то чаму вы не звернесься да ўсіх народаў планеты: «Людзі! Адрачыцесь ад сваіх моў і культур! Ад сваіх «нацыянальных цяпельцаў»! У імя выратаванья!..» Дык жа — не, не звяртаецеся. Толькі ад беларусаў патрабуецца гэтага. Чаму? А чаму не звярнуцца з гэтым да палякаў, венграў, чэхаў, славенцаў, фінаў, што сядзяць ля сваіх «цяпельцаў», пішуць пра свае «хутары»?

Тым часам пытанье лёсу нацыянальных моў і культур пачынае займаць усё больш шырокасць месца на старонках усесаузнай прэсы. Пільна чытаю і звяртаю ўвагу перш за ўсё на вядомыя і выдатныя імёны савецкай літаратуры і мастацтва, у чых артыкулах, часам хоць між радкоў, знаходжу разуменне і падтрымаю. Эвенк Алітэт Нямтушкін («Літературная Россия», 10.IV.87), армянка Сільва Капцікян («Правда», 7.V.87), нанаец Грыгорый Ходжэр («Літературная Россия», 11.IX.87), латыш Янез Петэрс («Правда», 16.IX.87, «ЛГ», 18.XI.87), летувіс Марцэліус Марцинайціс («ЛГ», 23.IX.87), эстонец Юло Туулік («ЛГ», 17.2.88), і інш. Некаторыя з іх — мае добрыя знаёмыя. Божа, як я іх разумею! І ў тым, што насымеліся сказаць, і ў тым, пра што не сказаць, і нават у тым, дзе відочна пакрываюць душой (Петэрс: «Бо мы не што іншае, як дабравольны саюз пятнащасці дзяржаў — сацыялістычных рэспублік». А можа, гэта ў артыкул Янеза «прайдзісты» ўстаўлі? У апошні момант — калі ўжо і ўмішацца позна?) Дарэчы, Ю. Туулік (з ім мяне пазнаёміў у Маскве В. Быкаў) у сваім артыкуле спаслаўся на Украіну і Беларусь, падкрэсліўшы, што працэс узаемаадносін моў трох усходне-славянскіх народаў «стаў прымам негатыўныя тэндэнцыі, якія прайвіліся ў забыцці моў украінскага, беларускага народаў». Так маленькая Эстонія ці не першая сярод сясцёр-рэспублік, публічна заступілася за вялікую Беларусь. Нацяжка заўважыць, што усе пералічаныя імёны гэта — «нацыяналы», гэта іхні зразумелы нам, беларусам, боль, іхні клопат. А што — пісьменнікі рускія, нават скажам так — ісконна рускія? Што **яны** пішуць? Як **яны** глядзяць на проблему?

Выказаўся, і зусім пзуна, адзін С. Міхалкоў («ЛГ», 6.V.87). Пэўна і неспадзянавана для мяне досьць прагрэсіўна. «Калі мы хочам захаваць нацыянальныя літаратуры, мы павінны тэрмінова прыняць самыя рагашччыя меры па вывучэнню ў школах дзвюх моў — рускай і роднай. Пачынаючы з першых класаў. Першай мовай павінна быць свая, родная...» Дарэчы, выказаўся ён так пад сувежым уражаньнем ад паездкі ў Беларусь (на Дні дзіцячай кнігі) і ад размовы ў СП Беларусі. Прагрэс яго — адносны, бо не паставлена пытанье: а якія гэта «самыя рагашччыя меры» трэба прыняць? Павялічыць колькасць гадзін у школах на вывучэнне мовы карэннага насељніцтва? И што — гэта досьць жаданы вынік: адбудзеца пералом? И ўсе ВНУ пачнуць працаваць у Беларусі на беларускай мове? Вельмі важна, вядома, каб першай мовай у пачатковай школе была родная. Але... а што далей? У пачатковай — родная, а з універсітэта выходзіць ужо нацыянальны нігліст з пагардай да сваёй роднай мовы і з разуменнем, што яна — нідзе не будзе яму патрэбная.

Тым не менш, Міхалкоў выказаўся. Хоць гэтак. Іншыя — не сказалі. Нічога і ніяк. Замест іх на старонках газет замількалі ідэолагі, палітолагі, сацыёлагі, педагогі, журналісты. Куды яны ўсе хіляць — зразумела. Усе іх развагі зводзяцца да аднаго: трэба, вядома, пайсыці на пэўныя ўступкі, што датычыць нацыянальных моў і культур, але ў прынцыпе агульны статус-кво — не мяніць. Ні ў якім разе!

Паказальны ў гэтым сэнсе прыклад — публікацыя ў газете «Советская Латвия» за 7 жніўня 1987 года (нумар мне прыслалі з Рыгі сябры) над называй «Глубже овладавать языками». Гэта рэпартаж з пасяджэння ідэалагічнай камісіі ЦК КП Латвіі. Квінтэсенцыя пазіцыі — у загалоўку: латышы павінны глыбей авалодваць рускай мовай, а рускія і іншыя не латышы ў Латвіі — латышскай. Значыць, курс зусім пэўны і ясны — на «мэтанакіраваныне раззвіццё двухмоўя». Трэба паралельна і на роўных — падтрымліваць вывучэнне абедзівых моў: і рускай, і латышскай. Агіда і съмешна было чытаць гэту палітычную эквілібрystыку там, дзе трэба гаварыць праўду і толькі праўду. Чаму ж за 40 з гакам гадоў толькі адзінкі з 2-х мільёнаў асельных у Латвіі перасяленцаў авалодалі латышскай мовай? Чаму? Хіба іх раней не заклікалі вось гэтак жа «глыбей вывучаць абедзівые мовы»? Ды заклікалі, канешне. Але — выдатна ведалі: калі латышскую мову не зрабіць адзінай дзяржаўнай у рэспубліцы — ніякія іншыя загады-меры спыніць русіфікацыю ў Латвіі не дапамогуць. Як і ў Беларусі.

Прыкладна з сярэдзіны 1987-га мянэ началі моцна радаваць некаторыя беларускія газеты: найперш «Літаратура і мастацтва», канешне, таксама афіцыйная «Звязда», а нават і «Настаўніцкая», і «Чырвонае зімена».

Патокам пайшлі публікацыі — артыкулы, нататкі, допісы — пра становішча беларускай мовы ў Беларусі. З адкрытымі заклікамі бараніць яе, ратаваць ад гвалтоўнай русіфікацыі. Нічога падобнай раней у нашым беларускім друку і ўяўіць было немагчыма. Аўтарамі гэтых публікаций былі людзі самых розных професій, часам зусім не філолагі і ўвогуле не гуманітарыі, што мянэ асабліва цешыла. Значыць, у нетрах народных мас пачуцьцё патрыятызму не адмेरла, здольнасць паставяць за сябе, за сваю нацыянальную годнасць засталася, жыве. Вельмі важна было тое, што ў многіх допісах падаваліся зусім канкрэтныя факты, як напрыклад: «У самой Вілейцы жывуць вясковыя перасяленцы. Амаль усе жыхары размаўляюць на беларускай мове, а вось школы ў нас на роднай мове няма. Калісьці была адна, але яе перавялі на рускую мову навучанья, не спытаўши згоды бацькоў». («Звязда», 15.XI.1987, аўтар допісу — будаўнік В. Ляшко). Вядома ж, апору і падтрымку пры гэтым шукалі ў выказваньнях высокіх для савецкага грамадства аўтарытэтай, у тым ліку і ў самога У. І. Леніна, «У нас ёсьць, напрыклад, у Камісарыяце асьветы ці вакол яго камуністы, якія гавораць: адзінай школа, таму не съмейце вучыць на іншай мове, акрамя рускай! Па-мойму, такі камуніст — гэта вялікадзяржаўны шавініст. Ён сядзіць у многіх з нас і з ім трэба змагацца» (там жа, паводле артыкула А. Клышкі). Што і казаць: не падабаліся такія спасылочки на Леніна сучасным вялікадзяржаўным шавіністам, ой не падабаліся! Яны гатовы былі і гэткага Леніна забараніць — загнаць у так званы «спецфонд», каб не шкодзіў ажыццяўляць у СССР... ягоную ж інтэрнацыяналістку палітыку.

У наступныя 1988—1989 гады падобных публікаций у абарону беларускай мовы змяшчалася на старонках рэспубліканскай прэсы яшчэ больш. У «ЛіМе», напрыклад, яны былі літаральна ў кожным нумары ды часам і па некалькі адразу (назавём у дужачках, як у партыйных дакладах, імёны адказных: рэдактар — А. Вярцінскі, намеснік рэдактара — М. Гіль, сакратар рэдакцыі — А. Ганчароў, загадчык аддзела публіцыстыкі — М. Замскі, карэспандэнт — П. Васілеўскі). О, тыя публікацыі! Як яны дапамаглі падрыхтаваць грамадскасасць і дзяржаўнікаў да вялікіх акций 1990—1991 гадоў!..

1-2 сакавіка 1988 года адбыўся пленум праўлення Саюза пісьменнікаў СССР — адзін з самых памятных у май жыцці. З дакладам «Удасканаленне нацыянальных адносін, перабудова і задачы савецкай літаратуры» выступіў першы сакратар праўлення Ул. Карпаў (між іншым, Герой Савецкага Саюза, і не ліпавы; бясстрашны франтавы разведчык). У спрэчках выступіла больш сарака чалавек. Не ведаю, хто складаў спісак і парадковаў чаргу прамоўцаў, але — паздароў таго ці тых божа!.. — я атрымаў слова, можна сказаць, у самым пачатку — чацвёртым, пасля РСФСР, Масквы і Украіны. Гэта было вельмі важна — бо я ведаў, з якой прамовай выйду на трывалу. Тэма пленума была што называеца «мая». А яшчэ ведаў, паводле ўсіх папярэдніх пісьменніцкіх форумоў, што разылічваць на асаблівую сымеласць кагосці ў абмеркаваныні гэтага пытання не прыходзіцца: надта шмат страху загнаў у душы жуспал «нацыяналізму». Таму завастрыша размову — уваходзіла ў маю задачу. І, здаецца, мне гэта ўдалося. Ва ўсякім разе прамоў шчырых і небаязлівых было шмат, многія непасрэдна спасылаліся на маё выступленне і горача падтрымалі як яго агульны крытычны пафас, так і канкрэтную пропанову для выніковага дакумента пленума.

Якія думкі, факты, тэзы я хацеў найперш агаласіць з трывалыні усесаюзнага пісьменніцкага форума? Цытую: «Тым, хто хітруе і хлусіць, трэба сказаць: дарэманна стараецца, съялых ужо няма і няўсямых ужо няма таксама — усё ўсім бачна і ўсё зразумела. Марная справа — хітраваць, замоўчаць, недаговорваць і гэтую непрыгожую гульню выдаваць за шчырае імкненне ўдасканальваць нашы міжнацыянальныя адносіны.

У сферы, пра якую мы сёньня гаворым, трэба рашуча спыніць самападман, паказуху і пусканыне туману, адкінуць звычку агульнымі валавымі паказчыкамі змазваць канкрэтную і даволі нярадасную карціну. Растворам гэта прыкладамі.

Робім у адной школе Мінска адзін першы клас — з пяці паралельных — беларускамоўным і на ўесь голас заяўляем: ёсьць беларуская школа ў сталіцы БССР! І калі трэба — прывядзём у гэты адзіны клас на экспкурсію дэлегацыю, асабліва заежную. Альбо: аб'яўляем, што ў Беларусі амаль палова школ — беларускія; як быццам не так ужо і кепска, але колькі дзяцей вучыща ў гэтых беларускіх школах — мы не гаворым, а іх у пяць разоў меней, чым у рускіх школах, бо гэта маленькія пачатковыя і восьмігадовыя вясковыя школкі. Альбо: пахвалаемся шматмільённымі тыражамі выдадзеных у рэспубліцы кніг, а колькі з гэтых мільёнаў на беларускай мове? Міэрны пракцэнт. Сказаць сорамна. Таму і замоўчаем.

Вось так і хлусім і абманваем — і сябе, і іншых. І да якога ж часу? Як доўга будзе гэта яшчэ працягвацца? Спынім мы нарэшце гэтую хлусіню і крывадушшу, ці, як спытаў герой апавядання С. Залыгіна «Чэхаў у нашы дні»: «...ці чарнобылям не будзе канца да самага Канца?»

«Пакуль мы не прызнаем, што адымашаць у дзяцей з ранняга ўзростумагчымастць жыць у стыхіі роднай мовы — гэта амаральна, гэта ідзе супраць вышыйшага распрападку самой прыроды, супраць законнага і натуральнага права чалавека,— пакуль мы гэтага не зразумеем і не прызнаем, гармоніі ў наладжванні ўзаемаадносін нацыянальнага інтэрнацыянальнага мы не дасягнем. Бо гармонія — гэта не уніфікацыя, не страта народам свайго аблічча. А такое абелісківайне ідзе, прадаўжаеца, і вельмі інтэнсіўнымі тэмпамі, і калі гэты працэс не спыніць, то аднойчы мы, не пазнаўшы сябе, усклікнем: «Дык ці народ мы?» Дзесяткі гадоў хаджу і езджу па роднай Беларусі і, дзе ні ўзіраюся ў сацыяльна-культурны побыт, у духоўнае аблічча горада ці вёскі,— амаль усюды і заўсёды мяне гняце адчуваныне, што жыцьцё губляе сваю прыродную душу, прыродныя колеры і гукі, душэўную цеплыню і съяцце, быццам і не жыцьцё ўжо, а нейкае суцэльнае выкананыне службовых абавязкаў».

«За апошня дзесяцігоддзі мы звыкліся, што калі з трывуны гаворыща пра дружбу народаў, то гэта будуць агульныя, абкатаныя, зьбітыя слова і фразы. Таму што прамоўцы ішлі не ад жыцця, не ад рэальнай рэчаіснасці, а ад лозунгай, а гэта значыць таксама ад фразы. Фраза нараджала фразу. А на самай справе тым часам паступова ішло зынжэнне культуры міжнацыянальных адносін, якая залежыць ад узроўню маральнай культуры грамадства.

Як часта можна назіраць, што вельмі адукаваны таварыш вяшчае з трывуны прыгожыя лозунгі пра дружбу і брацтва народаў, а ледзь падаўся за кулісы — здымае з сябе маску інтэрнацыяналіста і пачынае са смакам рассказваць анекдатычныя пошласці ў адрас братняга народа або народнасці, не баючыся адказу за зынявагу нацыянальнай годнасці і тым больш не чырванеючы ад сораму. Больш за ўсё здзіўляе натуральнасць вось такога пераходу ад высокіх слоў з трывуны, ад цытаты з А. Пушкіна: «Друзья, прекрасен наш союз...» — да досьціпаў на ўзроўні сальнага салдафонскага анекдота. Ах, салдафонская дасыціпнасць — люстэрка душы грамадской! Як і калі наступіла тваё панаванье?..»

«Зъянрніце ўвагу, якой скорагаворкай, адным абзацам, у дакладах і прамовах з высокіх трывун гаворыща пра нацыянальную культуру і мову. А гэта ж адно з самых галоўных палітычных пытанняў у шматнацыянальнай краіне. Усёзнаючыя і непахісныя таварышы раз і назаўсёды засвоілі адзін тэзіс: культуры ў нас збліжаюцца, а мовы зыліваюцца і ў хуткім часе ўсё будзе прыведзена да адной роўніцы. Гэтым «збліжальнікам» і «зылівальнікам» амаль немагчыма раствумачыць беспадстайнасць, ненавуковасць і абсурднасць іх тэзіса. Немагчыма хоць бы таму, што многім з іх у такім выпадку давядзеца ў сталым узросціце вывучыць сваю родную мову, ад якой яны даўно адракліся і забылі, бо ў іх уяўленыні найбольш культурны чалавек той, хто далей за ўсіх ад роднай мовы аддаліся. І яны ніяк не рэагуюць на голас, на крык, на лямант сумленнай і ўдумнай інтэлігенцыі аб тым, што захаваныне і разьвіццё нацыянальных моў і культур — на карысць і на радасць усяму чалавецтву. І яны прыкладаюць намаганыні, каб і далей па ўсей краіне ішла уніфікацыя культурнага жыцця, каб рознакаліровае мнóstva культур звесыці да адной масавай культуры, а больш дакладна — да аднаго ўсесаузнага бескультур'я».

Чыноўнікам у прэзідыме слухаць маю прамову было недасмаку, гэта зразумела, але яны не ведалі, чым я сваё выступленыне закончу — якою канкрэтнай прапановай. А менавіта ў ёй месцыціся выбуховы зарад, гатовы ўзарваць падрыхтаваны імі выніковы дакумент. Вось апошні абзац майго тэксту: «У пастанову гэтага пленума СП СССР пропаную ўнесыці такі параграф: пленум зъяўртаеца ў Вярхоўны Савет СССР з просьбай прыняць закон аб тым, што ў кожнай рэспубліцы дзяржайной мовай зъяўляецца мова народа, які даў назну рэспубліцы». Пропанова была падтрымана гучнымі і доўгімі воплескамі залы — вядома ж братоў-«нацменаў». Заданьнем партчыноўнікаў было — не дапусыць параграф аб мовах у такай рэдакцыі. Ні ў якім разе! І калі пасыля ўсіх прамоў быў зачытаны праект пастановы — нічога падобнага на маю пропанову ўдзельнікі пленуму ў ім не пачулі. Я тут жа ўзяў слова (седзячы ў прэзідыме, зрабіць гэта было не цяжка) і настойліва папрасіў увесыці ў пастанову пропанаваны мной параграф.

Першым мяне падтрымаў украінскі калега Ю. Мушкецік, усьлед — некаторыя іншыя «нацыяналы». У цэнтры прэзідыму нахмурана зашапталіся, зашамацелі лісткамі з праектам пастановы, памочнікі забегалі туды-сюды. Разгарэліся спрэчкі. Актыўна выходзілі на трывуну абаронцы абвешчанага праекта. Выпусыцілі цяжкую — самую цяжкую! — артылерыю. Двойчы да мяне ў прэзідым падыходзіў Чынгіз Айтматаў з іншымі варыянтамі параграфа аб статусе нацыянальных моў у рэспубліках. Я зразумеў: адно — вельмі высокі аўтарытэт, другое — нацыянал, не рускі, значыць, больш шанцаў на паразуменыне. Першы раз ён паказаў мне варыант, у якім

гаварылася, што трэба больш увагі ўдзяляць мове карэннай нацыі ў кожнай рэспубліцы. «Чынгіз Таррэкулавіч, гэта агульныя, даўно зьбітныя слова, навошта ж іх паўтараць?...» Праз колькі хвілін ён падышоў зноў — з новым варыянтам: значэньне і роль мовы карэннага народа ў рэспубліках павінна вызначацца адпаведным законам. «Гэта ж тое самае,— сказаў,— што прапануце вы». — «Не, Чынгіз Таррэкулавіч, не тое самае: выхалашчана галоўнае. *Мова карэннай нацыі* павінна быць у кожнай саюзнай рэспубліцы дзяржаўной». Спрэчкі зацягнуліся да вечара, бачна было, што з прэзідымуза бегаюць званіць у ЦК: як быць? «Нацыяналы» не ўступяць! І мабыць, там нарэшце хапіла розуму пагадзіцца з параграфам аб мовах у рэдакцыі ўпартага беларуса. Гэта было для мяне найвялікшае — за ўсе апошнія гады — съвята. У першыню адчуў радасць перамогі ў імя справядлівасці і сапраўднае пачуцьцё гонару. І чорт з ім, што «Літературная газета» панявецьла тэкст майго выступлення і маю прапанову подла перарабіла на свой лад. Пастанова была прынята (і пайшла, як водзіцца, у ЦК) з параграфам у майскі рэдакцыі.

* * *

Тыдні праз тры новы сакратар па ідэалогіі ЦК КПБ В. Пячэнінкаў правёў нараду адказных работнікаў Міністэрства БССР і Саюза пісьменнікаў. Як я зразумеў, гэта было рэагаваныне (дакладней — пачатак рэагаваныня) у беларускім басцыйёне «антынацыяналізму» на тыя зрухі, якія абазначыліся ў нацыянальнай палітыцы Крамля і найперш — у моўнай палітыцы. Было несумненна, што з Москвы паступіла пэўнае распараджэнне, — накшталт: «пераціснулі шрубкі», адпускаты ўсе трохі назад. Ад Мінасцвёты паведамленыне зрабіла міністр Л. Сухнат, ад СП — першы сакратар праўлення. Мэтай нарады — гэта стала зусім ясна адразу ж — было заспакоіць пісьменнікаў: маўляў, наступаюць добрыя перамены. З 1989 года беларуская мова пачне вывучацца ў рускіх школах з 2-га класа, — так запраграмавана. Чаму толькі з 89-га, а не з гэтага, 88-га? Павялічваецца колькасць школ з «паглыбленым вывучэннем беларускай мовы і літаратуры». Трэба ж прыдумаць такі казуістычны выверт: «паглыбленае вывучэнне»! Замест элементарна яснага «нармальнае вывучэнне па нармальнай школьнай праграме». На нарадзе прагучалі лічбы, якія для мяне не былі новымі, але ўразілі страшэнна як раней не чутыя. У 1969 годзе ў Мінску 90% вучняў рускіх школ не вывучалі беларускую мову (былі вызвалены ад гэтай «катаргі»). А паколькі ўсе школы былі рускія — значыць, увогуле 90% малых мінчан вырасталі без ведання беларускай мовы. Тоё ж і ў іншых гарадах. Дзе яны, вырасшы, працавалі: у наўуцы, у культуры, на вытворчасці? І як яны ў сваю чаргу выхоўвалі нашчадкак — якімі патрыётамі беларушчыны? Куды кацілася наша нацыянальная культура, наша самасвядомасць? Больш правільна: куды кацілі нас і нашу Бацькаўшчыну правадыры?

На хвалі змагарскага настрою паддаўся ўгаворам карэспандэнта «Сельской жизни» і напісаў для гэтай адной з самых масавых усесаюзных газет востры артыкул «Родное слово». Быў амаль упэўнены, што калі і «пойдзе», дык моцна парэзаны-пакалечаны, у лепшым выпадку — абстрыжаны і прыгладжаны так, што замест «вожыка» пабачу «парасятка» (колькі ўжо за жыццё ў перажыў такога!). На маё вялікае здзіўленыне артыкул паявіўся ў газеце (30.IV.) аніяк не зачэплены рэдактарскім алоўкам, і гэта яшчэ раз пераканала мяне, што перабудова ў сферы міжнацыянальных адносін, у тым ліку — у сферы мовы, становіцца рэальнасцю. Невядома, як далёка пойдзе, ці не спахопяцца і не дадуць задні ход, але надзеі дужэюць і нарастаюць, на душы весялее.

У гэтым жа настроі падрыхтаваў і даклад для чарговага пленума праўлення

СП БССР (адбыўся 20 траўня 1988-га). Нават і назваў даклад «Перабудова і задачы пісьменніцкай арганізацыі Беларусі» (у друку было — «Пад знакам перабудовы»). Спыніўся на многіх, на мой погляд, вельмі важных надзённых праблемах жыццядзейнасці творчага саюза, а найперш — канечне ж зноў і зноў на tym, што мы, пісьменнікі, павінны рабіць, каб павярнуць грамадскасць рэспублікі на выратаванье ад франтальнай русіфікацыі роднага слова, каб абудзіць і акрыліць у народзе дух этнічнага процістаянья асіміляцыі, дух нацыянальнай самаабароны.

«У нас яшчэ моцна трymаецца за дзесяцігоддзі ТОЕ, што тармозіць поспехі перабудовы ў літаратуры і шырэй — ва ўсёй нацыянальнай культуры і што неабходна расчуча пераадолець. Гаворка ідзе перш за ўсё пра глухую, сытую абыякавасць, якая даўно агарнула душы некаторых дзеячаў у сферы мастацкай творчасці, — абыякавасць да лёсу роднай мовы, культуры, імён і помнікаў нацыянальнай гісторыі, да лёсу роднай прыроды і зямлі, на якой мы живём, а гэта значыць урэшце — да лёсу нацыі, лёсу самога нашага народа. Хіба не абыякавасць дазваляла ім спакойна глядзець, напрыклад, на тое, як траціць сваё народнае нацыянальнае ablічча ўвесь наш побыт, гарадскі і нават вясковы ўклад жыцця, як дэнацыяналізующа адна за адной беларускія школы, дзіцячыя садкі, педагогічныя і іншыя сярэднія і вышэйшыя навучальныя ўстановы, як пераводзяцца на рускую мову часопісы і газеты, як рэзка зыніжаюцца тыражы беларускамоўных кніг і перыядычных выданьняў, як задыхаюцца і нямеюць нацыянальнай тэатры?.. Могуць мне запярэчыць: ад іх, гэтых дзеячаў культуры, маўляў, мала што залежала. Як сказаць! Можа, не так і мала. Ва ўсякім разе адкуль ведаць, колькі і чаго залежала, калі і спробы не было зроблена падаць голас пратэсту, узрушыцца, устрывожыцца і з'яўніцца са сваёй трывогай да грамадскасці. А не было спробы таму, што... можа, прызнаемся нарэшце? Што хацелася захаваць дасягнутае валъготнае становішча і больш таго — падняцца па іерархічнай лесьвіцы яшчэ вышэй? Што згодніцкае маўчаныне высока цанілася, а гаварыць праўду — небяспечна?

Хто-хто, а пісьменнік павінен разумець, што за здзелку з сумленнем з яго абавязкова аднойчы спытаюць. Рана ці позна. Спытаюць новыя пакаленіні, якія не прымуць згодніцкай маралі баязьліўцаў-маўчальнікаў. Зрэшты, такія пытаныні задаюцца ўжо. Нядайна, у час гутаркі з маладымі літаратарамі, у адрас старэйшых прагучала: «Мы вам не давяраем! Гэта пры вас і з вашай згоды наша школа і наша мова апынуліся ў такім стане!..» Што і казаць: папрок — непрыемны, балючы, абвінавачваныне — цяжкае. Але трэба мець мужнасць яго прыняць. Не хапіла мужнасці ў свой час гаварыць праўду і абараніць справядлівасць, дык хай яна знайдзеца хоць цяпер, каб з годнасцю выслушаць дакоры.

(...) Трэба дасягнуць становішча, каб партыйна-савецкія чыноўнікі і беларуская інтэлігенцыя перасталі гаварыць між сабой на розных — у прымым сэнсе слова — мовах. Пакуль не прыйдзем да гэтага, вырашаць кардынальныя праблемы разъвіцця нацыянальнай культуры будзе цяжка. І беларуская літаратура будзе ў сваёй жа рэспубліцы ў становішчы дзіўным, ненатуральным. У такім становішчы, як нацыянальная зямляцтва за мяжой, культурная дзейнасць якога патанае ў моры іншамоўнай культуры». («ЛіМ» за 27.V.88.)

Я кідаў з трывуны гэтую горкую, балочную праўду («і кідаў сэрца на шындыёль» — Ул. Хадыка) — і не ведаў, што ў зале tym часам варыцца нешта зусім іншае, а менавіта: ідзе змова, як захапіць у СП уладу — скінуць дзейных сакратароў праўлення і ўзяць лейцы ў свае рукі. Ідэя выспела ў коле пераважна саракагадовых. Яны ж, у асноўным, і палезлі на трывуну (Т. Бондар, М. Тычына, У. Някляеў і інш.). Ні пра якія сур’ёзныя пытаныні, пастаўленыя ў дакладзе, «змоўшчыкі» не гаварылі, іхнім клопатам было — як мага мацней счарніць і збэсіць першага сакратара і давесыці ў зале крытычную атмасферу да непазыбежнасці «арганізацый-

ных высноў» — да перавароту. Я хутка зразумеў іх мэту і разылік і слухаў іх інсінцый з вялікою гаркотай у душы, часам — з агідай, часам — з іранічнай усьмешкай. Найгарчэй было пачуць сёе-тое вельмі неспадзіванае ад аднаго з блізкіх сяброў: «На вялікі жаль, ні ў Ніла Сымонавіча, ні ў Івана Гаўрылавіча, ні ў іншых не дававалася за гады працы ў Саюзе ні съветлыні, ні шчырасыці, ні прынцыповасыці...» Тут ужо мне забалела не жартам. Хацелася крыкам закрычаць: «Ці помніш ты, што гаворыш, брат! Ну ты ж то ведаеш, у каго з сакратароў СП якая шчырасыці і прынцыповасыці, і хто з іх чым перш за ўсё заклапочаны!..» Не закрычаў, вядома, адно запісаў на лістку нататніка — спантанна, агаломшаны такім нечаканым ударам у спіну: «Якая праклятая доля! Жыць, жыць і дажыцца!..»

Скарыстаўшы права на заключнае слова, я самакрытычна прызнаў сур'ёзныя таварыскія заўвагі аб недахопах у працы (а такія заўвагі былі), ну, а аўтарам інсінцый даў водпаведзь. Цытую сваё слова па стэнаграме:

«Наконт некаторых выступленняў, скіраваных супротиву мяне асабістам. Апраўдаўца не буду, не лічу патрэбным. Хай абрэзлівія слова пра мяне як пісьменьніка і чалавека застануцца на сумленьні Бондар і Тычыны. Тычына сказаў, што ён і яго сябры расчараўваліся. Я разумею: сёй-той, відаць, разылічваў, што я буду служыць пэўным асобам ці групам. Не думаю, што гэтак можна сказаць пра мяне, што гэта можна даказаць фактамі. Спазніліся мае апаненты і крытыкі ў сваіх разыліках. Даўным-даўно, калі мне было ўсяго гадоў 15, я зразумеў, што ёсьць зямля, на якой я нарадзіўся, ёсьць народ, якому я належу, і што яго лёс зьяўляецца маім лёсам, і што служыць я буду толькі свайму народу! І ніякая хітрай дэмагогія не саб'е мяне з гэтага шляху. Забіць — можна, але зьбіць — ніколі! З гэтага шляху я не сыду, а буду да канца жыцця служыць нашай літаратуры і народу. І хай Тычына і Бондар запомніць гэта.

Сёмуха сказаў, што я выступаю супраць маладых. На чым пабудавана гэтае абвінавачванье? Ні на чым. Галаслоўнае. Больш дваццаці пяці гадоў я працаваў у БДУ, вучыў моладзь, аддаваў ёй веды, сілы, выхоўваў. І зараз няма ў мяне іншага да маладых стаўлення, як падтрымліваць іх, дапамагаць ім. Паспрачаўся з маладымі наконт адной пазіцыі ў друку? Ну і што? Яны лічаць так, а я — іначай. Няўжо звычайная нязгода, крытычнае ўшчуванье такія страшныя для маладых? І як могуць маладыя сцвярджаць сябе, працаваць, расыці, калі ў іх будзе хваравітая рэакцыя на звычайную крытыку? Работа пісьменьніка вельмі цяжкая. Дык няўжо крытыка можа выбіць іх з каліяіны? Не павінна! Толькі не трэба слухаць тых, хто хоча на гэтым спекуляваць. Я не ішоў супраць маладых і ніколі не пайду. Таварыш Сёмуха сказаў, што ў СП быццам бы непрыязнія адносіны да «Тутэйшых». Але я быў за тое, каб гэта таварыства маладых было пры нас, пры Саюзе. Ну, а тое, што ў нас сёньня выходзіць дадатак да часопіса «Маладосьць», хіба не заслуга сакратара? Даўдзілася і крычаць, і сэрцам даказваць, што ён патрэбен, да таго часу, пакуль мне не сказаў: лічыце, што пытанье вырашана.

Калі верыць словам Т. Бондар, дык уся бяда, прычына ўсіх недахопаў заключаецца ў сакратарах Саюза, найперш — у першым сакратары. І нешта не зразумець: то Саюз зусім не патрэбен, як сказаў Някляеў, то годзе замяніць першага сакратара, як сказала Бондар, — і ўсё будзе добра! Дзе ж логіка? Канцы з канцамі не сходзяцца ў маіх крытыкаў. А логіка ім і не патрэбна. У іх ёсьць мэта, якой яны хочуць дасягнуць. І я іх гэту мэту бачу вельмі выразна. Сёньня гэта праясьнілася яшчэ лепш.

Хачу дадаць вось што. На работу ў Саюз я не прасіўся. Наадварот. У мяне была добрая работа, зарплата амаль удвая большая. Мяне тройчы запрашалі на размову — я адбіваўся, пакуль не дайшло да П. М. Машэрава. І тады я мусіў згадзіцца на гэту пасаду.

Тым, хто лічыць усылед за Тычынам, што ў мяне «доўгая рука», хачу сказаць,

што за сем гадоў, як я на гэтай пасадзе, я не выдаў ніводнай кнігі ні ў адной рэспубліцы. У Маскве — толькі невялікі зборнік артыкулаў і летась кнігу вершаў, якая чакала свайго выдання з 1976 г. Колькі на майм месцы мог бы выдаць сябе за межамі Беларусі другі, хай мае крытыкі ўяўяць самі. Адзінаццаць кніг — манаграфій, зборнікі артыкулаў, фальклору — я выдаў за сваё жыцьцё безганаарна. Можа, хто выдаў хоць палавіну гэтай колькасці безганаарна? Буду рад пазнаёміцца, братам родным назаву. Ганаарар за дзве кнігі цалкам пералічыў у Фонд міру. У капитальстичны съвет за ўсё жыцьцё наогул зъездзіў адзін раз — на 10 дзён у Францыю — і то не па лінii Саюза пісьменнікаў. Гэта — наконт маёй «доўгай рукі». Так бы мовіць інфармацыя для раздуму.

Вельмі хацелася б, каб усе мы думалі пра лёс нацыі, свайго народу, сваёй культуры. Час — прыйшоў.

Дзякую за ўвагу».

Вядома, мяне падмывала «бразнуль дзывярыма» — Наце! Бярыще! — і пайсыці преч з гэтай залы, з гэтага будынку, ад гэтай хлусьні і паклёпаў, ад крывадушша сяброў, ад хцівасці зайдзроснікаў, ад сълепаты і глухаты раўнадушных... Але я выгрываў і стрымаўся. Па-першае, гэта азначала б, што я, хоць і агрывнуўся, але віну ўсётакі прызнаў. Па-другое, заклік «путчыстаў» зала не падтрымала, наадварот, ніякавата съцішлася. Асабліва пасыля такога аўтарытету, як У. А. Калеснік, які не проста прысарамаці «незадаволеных» працай першага сакратара, але пераканаўчай і па вялікім рахунку паказаў беспадстаўнасць іх выпаду, іх прэтэнзій.

Можа быць, назаўтра, калі не памыляюся, запрасіў мяне ў ЦК загадчык сектара літаратуры А. Бутэвіч і даў пачытаць адзін дакуменцік — ліст у ЦК з патрабаваннем зьняць Н. Г. з пасады першага сакратара СП. Па аналогіі з дакументамі партыйнай барацьбы, я называў яго «Лістом семнаццаці». Так, падпісантаў было 17, начале з Т. Бондар. Яна ж і зьбірала подпісы. Як гэта рабілася — расказаў мне, прышоўшы праз колькі дзён з пакаяньнем, драматург А. Дзялендзік. «Заходжу ў «Беларусь», а Бондар, нават не павітаўшыся як сълед, пытае: «Толя, ты — сапраўдны мужчына? — Дагэтуль не сумняваўся.— Тады падпішы гэты ліст.» Я глянуў, што подпісаў ужо больш дзесятка, у тым ліку нават адзін Лаўрэат, і не чытаючы тэксту, паставіў подпіс. Вельмі шкадую, што паддаўся на правакацыю, і прашу дараваць.»

Некаторымі імёнамі з ліку «семнаццаці» я быў моцна ўражаны: ну ніяк не чакаў убачыць іх у спіску! Не таму, што лічыў іх сваімі сябрамі, а таму, што меў іх за людзей прынцыповых і надзейных у справе абароны беларушчыны, а значыць — мог разылічваць на іх падтрымку, асабліва цяпер, у разгар перабудовы. Зрэшты, ведаючы менталітэт беларускага інтэлігента, мог бы і не здзіўляцца. Яшчэ не раз у блізкім часе горка пераканаюся, што наш брат паперадзе ўсякіх высокіх прынцыпаў можа лёгка паставіць свой прыватны інтарэс ці сваю амбіцыю. Ды які, іншым разам, брат!

Перажытае на пленуме і «Ліст семнаццаці» спалучыліся яшчэ адным ударам: давялося праглынуць і «жабу» з ласкі ЦК КПБ. У друку было абвешчана аб тым, што склікаецца XIX Усесаюзная партыйная канферэнцыя з таким парадкам дня, які ставіць яе не ніжэй, а можа, і вышэй за партыйны зъезд. Будуць абмяркоўвацца кардынальныя пытанні перабудовы і прымацца адпаведныя рэзалюцыі, у тым ліку і аб міжнацыянальных адносінах у СССР. У партарганізацыях краіны ідзе тэрміновае абрачынне дэлегатаў на гэты незвычайні форум. І. Антановіч запрашае М. Танка і мяне ў ЦК. Чаго — я не ведаю. Пытаю ў Я. І. «Відаць, у сувязі з партканферэнцыяй...» — няпэўна адказаў «шэф». Ну вядома, «у сувязі»!

«Падымаецца статус творчай інтэлігенцыі,— урачыста абвясціў Антановіч — і таму з беларускай квоты дэлегатаў на XIX партканферэнцыю Саюзу пісьменнікаў выдзелены аж два месцы. Неадкладна зъбярыце партыйны сход і выберыце — тай-

ным галасаваньнем — дэлегатаў.» — Тут Антановіч зрабіў паўзу, і я паспеў падумыць: «Калі на партарганізацыю СП два месцы — дык ёсьць рэальны шанц трапіць у лік дэлегатаў: маю кандыдатуру пісьменьнікі напэўна падтрымаюць». Не стану хлусіць: захваляваўся і адчую, як неспакойна затахала сэрца. Пабыць на такім форуме ў такі пераломны момант гісторыі — прыняў бы не толькі за гонар, але і за высокую ўзнагароду. Тым часам паўза Івана Іванавіча кончылася. «ЦК КПБ рэкамендую вашаму партсходу, — прадоўжыў не зводзячы з мяне вачэй Антановіч, — выбраць дэлегатамі Яўгена Іванавіча і Івана Чыгрынава.» Ледзь не сарвалася з языка наўнае пытаньне: «А за якія заслугі Чыгрынава? Самы вялікі перабудоўшчык у нас?» На душы стала паскудна. «Вы зразумелі, Ніл Сямёновіч?» — «Зразумеў, але... галасаваньне — тайнае, гарантый няма». — «Для гэтага мы і паклікалі вас сюды, каб вы — і да схода і на сходзе — папрацавалі з камуністамі і забяспечылі абрацьне названых кандыдатур.» Гляджу на Танка. Упёрся вачыма ў стальніцу, унурыйся і маўчыць — ні слова. І ў мяне — як мову адняло. «Дык гэта я павінен яшчэ і арганізаваць на выбарах перамогу Чыгрынаву? Ну, не, шаноўны! Гэта ўжо чорт ведае што! Чаго не будзе — таго не будзе! Хай выбіраецца, хай праходзіць, але — паздзекавацца з мяне я не дазволю».

З будынку выходзіў моўчкі, коўтаючы і ніяк не могучы пракаўтнуць «жабу». Ісьці разам з «шэфам» у Саюз рашуча расхацелася, склусіў, што трэба заглянуць дадому (дом побач). «Хоць бы дзеля прыліку назваў мае імя, з пачуцьця павагі хоць бы... Гэта ж бы нічога не каштавала. Ах, Яўген Іванавіч! Дарагі і шаноўны Яўген Іванавіч!..»

У сваіх прагнозах я не памыліўся. На сходзе была вылучана і ўнесена ў спісак для тайнага галасаваньня і мая кандыдатура. Па бальшыні галасоў дэлегатамі на XIX партканферэнцыю былі абрани: Н. Гілевіч (43 — «за») і М. Танк (42 — «за»). Рэкамендаваны I. Чыгрынаў з трэскам праваліўся. Ну, а паехаў на Канферэнцыю адзін М. Танк. Н. Гілевіча, хоць і заняў першае месца на выбарах, ЦК КПБ «зарэзаяў». Уздумалі пісьменьнікі па-свойму зрабіць, дэмакратычна! У перабудову паверылі. Ах, ідэалісты саплівия!..

Дарэчы, на Канферэнцыю ўскладалі вялікія надзеі многія лепшыя людзі беларускай нацыянальнай эліты. Спаўлюся толькі на адзін прыклад. З. VI. 1988-га «ЛіМ» друкун артыкул кампазітара А. Рашчынскага «Другой перабудовы ў нас не будзе». Помню, я быў проста ў захапленыні, калі чытаў гэта разумнае, съмелае, палымянае слова. «Не можа адзін народ адначасова развіваць дзве мовы, дзве культуры — гэта супярэчыць самой прыродзе. Але што прырода для авантурыстаў! Мовы роўныя толькі кожная на сваёй зямлі. Лозунг «разъвітога двухмоўя» спатрэбіўся бюракрату. Яму ўвогуле патрэбна толькі адна мова — мова загаду. Я прапаную надаць беларускай мове статус дзяржаўнай у Беларусі, увесыці яе ў справаводства». І на заканчэнні — яго наказ беларускім дэлегатам Канферэнцыі: «Паважаныя таварыши! Помніце, што другой перабудовы ў нас не будзе. Гэта апошні наш шанц. Ад ваших слоў і ўчынкаў на канферэнцыі будзе залежыць наша з вамі далейшае жыццё».

Спадзяваньне нейкага Алеся Рашчынскага было, вядома, наўнасыцю: ніводзін беларус, здольны сказаць патрэбнае слова, туды не паехаў. Паехалі толькі здольныя «гагакаць» ва ўнісон з «гагакаламі» Крамля. Але мяне надзвычай цешыла, што ў нас ёсьць такія людзі мастацтва, такія інтэлігенты з вялікай літары. У наступныя гады Алесь Уладзіміравіч Рашчынскі яшчэ скажа сваё важкае слова неаднойчы, і асабліва — ужо на пачатку новага стагоддзя.

* * *

І ўсё ж нешта добрае-добрае, съветлае-съветлае адбываецца ў сферы нашай на-

цыянальной адукцыі, асьветы, культуры. І ўсё ж сёе-тое патроху-паціху праклёў-ваеща, праастае на ўжо задзірванелай ніве беларускага слова.

Аказваеща, не адзінкі, не дзесяткі, не сотні, а тысячи, сотні тысяч беларусаў трымалі і цеплілі ў душы надзею, вугальчык, іскрынку і — чакалі пары, моманту, сігналу. І дачакаліся! І пайшло разварушэньне! Па ўсёй Беларусі! Ды якое напорнае, інтэнсіўнае разварушэньне!.. Вядома, яно не было б такім без выслікаў людзей-асоб — энтузіястаў, важакоў, ці, кажучы звыклай мовай газет,— актыўістаў. Дакладней — без «апантаных». Апантаныя павінны быць у такіх гістарычных ситуацыях — аваязкова! Апантаныя вялікай ідэяй, поўная невычэрпнай духоўнай енергіі. Гэта вакол іх — больш ці менш яркіх, выбітных — гуртующа іншыя, звычайнія, сыцілыя, але перакананыя і самаахвярныя працаўнікі, заступнікі і абаронцы роднага слова.

Думаю пра аднаго з «апантаных» — непахіснага і няўрымсълівага Алея Белакоза з Гудзевічаў — ужо ветэрана беларускай школы, педагога з вялікай літары, да якога прыядзжаюць набірацца вонкыту, а галоўнае — сілы духу, маладыя. Якое зыркае патрыятычнае вогнішча распаліў ён на школьнай сядзібе, стварыўшы і унікальны літаратурны музей і аж некалькі этнографічных (лену, лекавых зёлак і інш.). Думаю пра маладую мінскую настаўніцу Вольгу Кузьміч, выхаванцы якой любасна выбіраюць сваёй прафесіяй беларускую філалогію,— думаю з тым большай уцешнасцю, што помню яе студэнткай нашага факультэта, што пераемнасць любові і веры, адданасці і аваязыку — ёсьць, вось яна — навідавоку. А колькі такіх настаўніц і настаўнікаў, выкладчыкаў роднай мовы і літаратуры адчуць атмасферу Перабудовы і набылі, так бы мовіць, другое дыханье — для больш плённай працы над душою і абліччам нашай нацыянальнай будучыні! Куды ні прыеду, у які горад ці раён — паўсюды сустракаю і пазнаю іх — пазнаю па натуральнай прыроднай шчырасці адносін да святая святых — да роднай мовы. Гэта яны ціпер пішуць і пішуць у «ЛіМ», у «Настаўніцкую газету», у «Звязду» і іншыя выданыя пра больш чым трывожнае становішча беларускай мовы ў Беларусі. Канстатуюць — і патрабуюць!

Можа быць, і пад напорам іх галасоў у рэспубліцы пачаў выходзіць — са студзеня 1988-га года — новы часопіс «Беларуская мова і літаратура ў школе» (праз чатыры гады ён атрымае назыву «Роднае слова»). З першага ж нумару ён заняў актыўную наступальную пазіцыю — і гэткім ёсьць аж па сёньняшні дзень. Выдатны часопіс — і з гледзішча прафесіянальнага, навукова-метадычнага, і ў плане агульнай патрыятычнай платформы. На вялікі жаль, ён і дагэтуль належным чынам не ацэнены. Ну, а мне — як не ўспомніць зноў пра «асаблівую ўцешнасць»: ад заснавання і да сёньня галоўным рэдактарам выдання зьяўляецца мой былы студэнт Міхась Шавыркін. Заўсёды — ветлівы, дабрадушна-усъмешлівы, лірычна-вясёлы, і ў той жа час — які сур'ёзны, які патрабавальны, які клапатлівы рэдактар! Што называеща — на сваім месцы чалавек.

Дарэчы, мне выпаў гонар сказаць прывітальнае слоўца нованараджанаму, якое было зъмешчана ў першым жа нумары выдання. Канешне ж, я паставіў акцэнт у сваіх зычэннях на самым галоўным — на вернасці традыцыям вялікіх беларускіх асьветнікаў і майструю слова, волатаў нацыянальнага духу.

Не магу не сказаць і пра туу выключную ролю ў справе прапаганды і пашырэння роднага слова ў грамадскім ужытку, якую адыгрывалі ў гэты час беларускіе радыё і тэлебачаныне. Нарэшце электронныя СМИ ў Беларусі становіліся сапраўды беларускімі. Неаднойчы, помню, пасля чарговай перадачы «Роднае слова», мы з Нінай Іванаўнай выгукалі: «Малайчына, Бураўкін! Хвала і яго супрацоўнікам — Вользе Іпатавай, Уладзіміру Содалю і іншым!» Згадаў пра тэлечасопіс «Роднае слова», але гэтае слова, ягоны дух і ягонае съячэнне пачалі авалодваць і ўсім іншымі тэлеперадачамі рэспублікі, і ўсімі каналамі радыё. А значыць — авалодваць

троху-патроху і съядомасьцю мільёнаў грамадзян. Гэта была папраўдзе съятлістая паласа ў гісторыі беларускага радыё і тэлебачанья; скажам мацней — у гісторыі беларускага нацыянальнага адраджэння канца XX стагоддзя.

* * *

Даўно не чытаў гэтак уважліва партыйныя дакументы, як рэзалюцыю XIX партканферэнцыі «Аб міжнацыянальных стасунках», і даўно не зведваў такога горкага расчараўаньня. Зноў тая ж самая прыгожая, гучная рыторміка і тая ж самая праімперская палітыка, закамуфляваная нібыта дэмакратычнымі і справядлівымі фармуліроўкамі. Чытаю (параграф 4): «Праяўляць больш клопату аб актыўным функцыянованьні нацыянальных моў у розных сферах дзяржаўнага, грамадскага і культурнага жыцця. Заахвочваць вывучэнне мовы народа, імем якога названа рэспубліка, грамадзянамі іншых нацыянальнасцяў, якія пражываюць на яе тэрыторыі... Усё гэта не павінна проціпастаўляцца дэмакратычным прынцыпам свабоднага выбару мовы навучаньня». Вось і ўсё, чаго я дачакаўся ад канферэнцыі, у якой так хацеў паўдзельнічаць: «праяўляць больш клопату...» Ды сотні разоў чуў я гэтае настаўленыне, але ж клопат чамусыці не праяўляўся. «Заахвочваць вывучэнне мовы народа...» І якім жа чынам? Дарослым — плаціць, а дзецям — даваць цукеркі? Уяўляю: у Венгрыі заахвочваюць вывучэнне венгерскай мовы, а ў Польшчы — польскай. а ў Балгарыі — балгарскай... Абсурд! «Зрабіць ававязковым вывучэнне мовы народа!» — вось што трэба было напісаць у Рэзалюцыі, панове. Зрабіце мову адзінай дзяржаўнай — і не трэба будзе ўся гэта слоўная эквілібрэстыка, усе гэтыя подлья імпершавіністычныя хітрыкі. Бачыце: «Свабода выбару навучаньня!» У дзяржаўных школах, тэхнікумах і ВНУ — свабода выбару? Дык а як рыхтаваць кадры для ўсіх галін нацыянальнай гаспадаркі, каб яны працавалі на мове народа, «імем якога названа рэспубліка»?

Але што шукаць істотныя зьмены ў моўнай палітыцы, калі ў першым абзасцы Рэзалюцыі сказана: «Стала рэальнасцю новая гістарычна супольнасць — савецкі народ». Ані ценю сумненіня, што гэта ўжо рэальнасць. Ну, а калі адзін савецкі народ — то, напэўна, і адна мова. Можаце яшчэ трохі пагуляць і ў свае нацыянальныя гаворкі, і ў свае літаратуры,— можаце. Але, самі разумееце, у адной дзяржаве моўнага разнабою быць не павінна, ён замінае нармальному функцыянованню дзяржаўнага арганізму, ён шкодзіць справе ўсіх народаў у гэту самую гістарычную супольнасць, і таму — мусіць быць пераадолены.

(Праз тры гады — усяго праз тры гады! — размовы пра «новую гістарычную супольнасць» раптам страціць сэнс і абаруцца. На ўсёй велізарнай тэрыторыі былога СССР).

Нешта дзіўнае-незразумелае творыцца ў нашым літаратурна-грамадскім жыцці: супроць «ЛіМа», які найбольш пасылядоўна і мужна змагаецца за беларускую мову, і супраць яго найбольш пасылядоўных у гэтых адносінах аўтараў, выступаюць не толькі партыйна-савецкія рэтраграды, адкрытыя ворагі Перабудовы, але і некаторыя гучна самазаяўленыя дэмакраты, змагары за палітычныя свабоды, за грамадзянскія права, за галоснасць. Прычым, менавіта апошнія выступаюць неяк асабліва подла і съмядзюча, кусаюць асабліва злосна. Да гонару «ЛіМа», ён увесь час дае такім «кусакам» водпаведзь. Зымяшчае і мае артыкулы гэтага ж накірунку, у якіх я спрабую выкрыць небяспечныя для нацыянальнага адраджэння выпады і правых і левых. У адным з іх, напрыклад, гаварылася: «Вось чаму да ўсіх, каму сапраўды дорага Перабудова, каму съяцая справа адраджэння нашай нацыянальнай культуры, а па сутнасці — адраджэння нацыі, да ўсіх, хто хоча, каб мы, беларусы, жылі і былі, я зъвяртаюся з заклікам: не ашукайцесь! Не паддайцесь дэмагогі! Трэба помніць, што супроць перабудовы ў нацыянальным пытаньні ідуць дзве сілы:

першая — яўніяя стаіністы, палітычныя рэакцыянеры; другая — псеўдаінтэрнацыяналісты, ілжэдэмакраты, фразёры-палітыканы, якія хочуць скарыстаць Перабудову ў сваіх эгаістычных мэтах. Зьвярніце ўвагу, як гэтыя нібыта палярныя сілы змыкаюцца і аб'ядноўваюцца між сабой на пагардзе і нянявісьці да беларускай нацыянальнай культуры, да нашай мовы, як яны гуртуюцца ў страху перад ростам нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Яны ўсё табе даруюць: пусыці з малатка фабрыку, вынішчы лес, загубі раку, праті калгас,— усё даруюць гэтыя аб'яднаныя сілы, усё, але тваёй любові да роднай мовы, тваёй вернасці ёй — не даруюць табе ніколі! Але клопату пра ўзьдым беларускай нацыянальнай самасвядомасці — ніколі!

Чым хутчэй усе сумленныя беларусы гэта зразумеюць — тым лепш. Часу адпушчана не шмат. Гэта трэба зразумець сёняня, заўтра, бо пасълязўтра можа быць позна. Не будзем наўнымі. За наўнасць мы ўжо не аднойчы дорага заплаці».

(«ЛіМ» за 17.6.1988).

Наогул, «ЛіМ» — хачу гэта падкрэсліць яшчэ і яшчэ раз — з нумара ў нумар друкуе вострыя і моцныя артыкулы ў абарону беларускай мовы і ў падтрымку дэмарактычных перамен у грамадстве. Іншы раз я наўмысна ездзіў у рэдакцыю тыднёвіка, каб паціснуць руку рэдактару, майму сябру са студэнцкіх гадоў А. Вярцінскому і яго намесьніку М. Гілю. Якія ішлі тады ў «ЛіМе» выдатныя, магутныя матэрыялы! У. А. Калеснік у артыкуле «Чалавек чалавеку, народ народу...» піша: «Беларускі бюракрат ад ідэалогіі, навукі і культуры часта сам па добрай волі чыніў «подзвіг» манкурта, адмаўляючыся ад роднай мовы і духоўных каштоўнасцяў народу...» І далей: «З пункту гледжання нацыянальных адносін у СССР гады застою фактычна былі гадамі маўклівага заціскання і руйнавання нацыянальных сувэрэнітэтав рэспублік і краёў.» І яшчэ: «Беларусь стала не проста чэмпіёнкай, але краінай цудаў па тэмпах бюракратычнай «інтэрнацыяналізацыі». Беларуская мова зьнікла з усіх публічных форумав, была выціснута з гарадскіх школ, ВНУ».

(«ЛіМ», 18.XI. 88).

Артыкулам У. Калесніка адкрылася рубрыка «Перабудова і міжнацыянальныя адносіны». Амаль усёлед Ан. Сідарэвіч публікуе грунтоўны, тэарэтычна глыбокі артыкул «Пачынаць з падмурка» («ЛіМ», 9.XII.88), з такімі датычнымі беларуска-га нацыянальнага адраджэння пасажамі: «Перад беларусамі зноў стаіць задача адраджэння. Адраджэння тых традыцый, якія закладваліся працай наших рупліўцаў у нашаніўскую пару і ў 20-я гады. Гісторыя дала нам яшчэ адзін шанц наладзіць паўнакроўнае нацыянальнае жыццё.» Наконт беларускай мовы ён піша: «У пасъляваеннай Беларусі ўсталёўвалася аднамоўе. Спачатку ў навучальных установах, а потым і ў прэсе. Двухмоўныя «Камуніст Беларусі», «Сельская гаспадарка Беларусі», «Калгасная праўда», «Фізкультурнік Беларусі», брэсцкая «Зара», «Гродзенская праўда» сталі выдавацца на адной мове — на рускай. Нацыянальной культуры наносіўся ўдар. І гэта трэба прызнаць.» Так «ЛіМ» выносіў прысуд рэжыму, які яшчэ быў у сіле (1988!) і зусім не зьбіраўся здаваць сваіх «інтэрнацыяналісцкіх» пазіцый.

Далей пад гэтай лімаўской рубрыкай матэрыялы зъмяшчаліся ў кожным — без вынятку — нумары тыднёвіка, і ўсе — ва ўнісон, у адзін голас «За Беларусь!»

Якую неацэнную службу саслужылі тады такія артыкулы (нататкі, інтэрв'ю) справе дэмарактызацыі грамадскага жыцця, справе абуджэння духу беларускасці! І, мабыць жа, невыпадкова, што наклад «ЛіМа» падняўся ў тыя гады да найвышэйшай рыскі за ўсю гісторыю выдання.

На працягу года-паўтара, па артыкулах і допісах у друку, па размовах пры сустрэчах пераканаўся, што ў масах беларускай інтэлігенцыі і не толькі інтэлігенцыі гарачых патрыётаў роднага слова больш, чым мне дагэтуль здавалася. Проста яны

зазвычай нідзе асабліва не падкрэслівалі гэта — найперш таму, што было страшна, а яшчэ — і па нашай дурной беларускай сціпласыці. Гэта іншыя могуць заяўляць, і вельмі голасна, пра сваю любоў да роднага слова, а нам, беларусам, хваліца і ганарыца ну як бы няёмка, будзем любіць-кахаць сваю родненскую ціхеньку, моўкі. Трэба памагчы людзям пераадолець у душы гэты недарэчны сорам. Але як? Кожнаму ў адзіночку дасягнуць гэтага цяжэй, чым побач з ішнымі, у грамадзе, у суполцы. Ісьціна даўно вядомая: разам, гуртам дабівацца прауды і справядлівасыці больш надзейна. Прыйгадалася дзейнасць ТБШ (Таварыства беларускай школы) у былой Заходняй Беларусі: як мужна сябры гэтага згуртавання ратавалі слова ад паланізацыі! Успомніў, колькі мне расказваў пра гэта кіраўнік ТБШ Рыгор Рамановіч Шырма. Дык ці не паспрабаваць згуртавацца ў падобнае таварыства і нам тут, цяпер, — калі час пайшоў настурач, калі ўсё больш набірае сілу Перабудова?

Пакуль раздумваў над узьніклай ідэяй, прыкідваў — што і як, лёс пайшоў, як гэта кажуць, настурач. У газеце «Літературна Украіна» (1988, № 29) прачытаў публікацыю, якая мянэ страшэнна ўзрушила: «Палажэнне аб Таварыстве шанавальнікаў украінскай мовы імя Т. Р. Шаўчэнкі». Брава! Дык на Украіне гэта ўжо робіцца! Ужо ствараеца такое Таварыства! Якая, помні, хваля зайдзрасыці накаціла на мяне! Дык а мы? А мы — што? Будзем маўчаць і сапті ўзве дзіркі? Ну не! Будзем і мы ствараць Таварыства. Ініцыятыву вазьму на сябе — спадзявацца на нашых «Герояў працы» не прыходзіцца: сто гадоў будуць сядзець і не паварушацца. Зразумела, што гэту задуму трэба праводзіць праз ЦК — без згоды апошняга такую рэспубліканскую арганізацыю не створыш, нечага і кратадца (на Украіне, вычытаў, было гэтаксама). Карыстаючыся палажэннем аб Таварыстве імя Т. Р. Шаўчэнкі, прадумаў усе прынцыпты, на якіх будзе стварацца Таварыства беларускай мовы, усе аргументы і доказы, чаму яно нам вельмі патрэбна, і папрасіўся на прыём да сакратара ЦК КПБ па ідэалогіі В. Пячэньнікаў. «Як-небудзь пасыля, пакуль не маю магчымасыці», — адказаў Пячэньнікаў. Адказ гэты паўтарыўся і тыдні праз два і пасыля ізноў тыдні праз два. Пазней зразумеў прычыну: новы сакратар, тэхнар па адукцыі, увогуле пабойваўся сустрэч з кіраўнікамі творчых саюзаў, а tym болей з tym, што зарэкамендаваў сябе «неуправляемым».

Чаканье маё зацягнулася, а tym часам у грамадскім жыцці Беларусі пайшли падзеі надзвычайнай важнасці, якія захапілі і ўцягнулі ў свой вадаворот і мяне.

* * *

Нарастанье адраджэнцкіх настроў у асяроддзі дэмакратычнай інтэлігенцыі дайшло да такой мяжы, за якою размовы пераходзяць у арганізаваныя формы дзейнасці. Тады, вядома ж, з прыкладу суседзяў — летувісаў, латышоў, украінцаў, і ўзьнікла ідэя разгарнуць у рэспубліцы шырокі народны рух за нацыянальна-дзяржаўнае адраджэнне Беларусі. Ведаючы, што партыйныя ўлады ваяўніча настроены супроць і пастараюцца сарваць арганізацыйны момант вялікай грамадской ініцыятывы, яе застрэльшчыкі (З. Пазняк, М. Ткачоў, М. Дубянецкі, М. Купава і інш.) абачліва рашылі скарыстаць для выигрышу справы ўстаноўчы сход гісторыка-асветніцкага таварыства памяці ахвяр сталінізму «Мартыралог Беларусі». На арганізацыю гэтага таварыства, заснавальнікам якога былі Саюз пісьменнікаў, Саюз мастакоў, Саюз кінематаграфістаў і газета «ЛіМ», улады, хоць і з кіслай фізіяноміяй, дазволілі. Сход «Мартыралога» быў назначаны на 19 кастрычніка ў офісе Саюза кінематаграфістаў у Чырвоным касцёле, які тады называўся Домам кіно. На гэтым — сённяня ўжо можна казаць пэўна — гістарычным сходзе і быў выбраны арганізацыйны камітэт Народнага фронту «Адраджэнне», увайсці ў які, яшчэ напярэдадні, даў згоду і я.

Дні за два, а можа і за дзень да сходу, да мяне ў Саюз пісьменьнікаў, патэлефанаўшы папярэдне, зайшла нешматлікая дэлегацыя на чале з М. Дубянецкім. Дубянецкага я ведаў па выдавецтву, дзе ён як дырэктар прыхільна ставіўся да просьбаў і прапаноў Саюза пісьменьнікаў, што датычыла выданьня беларускай літаратуры. Нечаканы візіт моцна ўсхваляваў мяне, калі я пачуў, што іх прывяло. «Будзем абвішчаць стварэнне Беларускага народнага Фронту за перабудову «Адраджэнне», просім вас (як аўтарытэтнага і г. д.) узначаліць арганізацыйны камітэт». Я, вядома, разумеў, што людзі прыйшлі па нейкай сур'ёзной справе, але што за такой прапановай — ніяк не чакаў. Са шчырым шкадаваньнем, што мушу іх засмуціць, падзякаваў за высокі гонар і — ад прапановы адмовіўся. Занадта добра ведаў сябе — слабы бок свайго харектару — каб даць згоду на выкананьне абавязку надзвычайнай грамадскай значнасці, дзе будуть патрэбны (апрача таго, чаго і мне не бракуе) прыродны талент арганізатора і воля асобы харызматычнай. За жыцьцё пераканаўся, у tym ліку і на працы ў СП, што роля камандзёра-начальніка — не для мяне. Адна рэч кіраваць навуковым ці творчым калектывам і мець справу з інтэлігенцыяй, і зусім іншая рэч — арганізоўваць і браць пад сваю каманду «палкі і дывізіі апалчэнцаў» народнага руху. Разумеў, што было б з майго боку безадказнасцю — у такі, можа быць, лёсавызначальны гістарычны момант прайяўляць празъмерную сamanадзеяннасць. Так я і патлумачыў сябрам-адзінаверцам сваё адмаўленне, паабяцаў пры гэтым, што буду, колькі хопіць сіл, падтрымліваць рух і ахвотна даў згоду ўвайсці ў аргкамітэт. Не ведаю, ці былі пераканаўчымі мае довады, можа, і не для ўсіх. Бо гады праз чатыры, калі БНФ быў у апагеі славы, адзін з лідэраў Фронту мастак М. Купава паблажліва і са спачуваньнем аднойчы мне выпаліў: «Вы цяпер разумееце, якую вялікую памылку зрабілі, калі адмовіліся ўзначаліць аргкамітэт? Вы мелі магчымасць стаць нацыянальным героем Беларусі. Не захацелі!» Так і сказаў: «нацыянальным героем».— «Не,— адказаў я сябру Міколу,— памылкі не было. Я ведаю сябе і ўсе жыцьцё стараўся рабіць тое, да чаго быў больш-менш здатны. І на іншае не прэтэндаваў...»

19-га, дзесь ужо ў канцы дня, да мяне ў кабінет спусціўся, відочна чымсьці ўсхваляваны, Максім Танк. «Званілі з ЦК, патрабуюць, каб мы з вамі схадзілі ў Дом Кіно на сход «Мартыралогу», там змагары нібыта задумалі ўтварыць беларускі «саюдзіс» Давай, браток, сходзім, хоць, папраўдзе кажучы... Але ж што зробіш?...» — «Дык мяне хлопцы запрасілі, кажу, я паабяцаў ім прыйсці.» — «Ага, дык тады разам пойдзем» — як бы трохі з палёткай сказаў Яўген Іванавіч: відаць, баяўся, што давядзеца ісці аднаму.

Сход сабраўся на другім паверсе, у зале, і народу было багата. Мы з Танкам селі на tym радзе лавак, што стаялі наўзбоч, перпендыкулярна да залы і блізка да сталоў прэзід'ума. З тых, што занялі месца ў прэзід'уме, запомніліся мне З. Пазняк, М. Дубянецкі і В. Быкаў, іншых не прыгадаю. Пытаныне па «Мартыралогу» было разгледжана ў тэмпе і спакойна, без ускладнення была выбрана кіраунічая рада з З. Пазняком начале. Сапраўдны шум-гам-гвалт пачаўся, калі вядучы сходу М. Дубянецкі абвісціў: «Цяпер нам трэба выбраць аргкамітэт Народнага Фронту за перабудову «Адраджэнне». Абвешчанье было сустрэта дружнымі воплескамі, воклічамі «Жыве Беларусь!», уся зала, як па камандзе, паднялася. У нашым радзе застаўся сядзець толькі Яўген Іванавіч — і не зварухнуўся і не запляскаў. Да яго падбегла ззаду вядомая ў той час дэмакратка, загадчыца адзінага ў Мінску беларускага дзіцячага садка Галіна Прима, прасунула рукі яму пад пахі і намагаючыся падняць, залапатала: «Танчык, устань! Устань, Танчык, устань!» Я павярнуўся да яе і прыкрынуў: «Перастаньце хаміць! Які ён вам Танчык? Што вы сабе дазваляеце?» Прима апомнілася і падалася прэч.

Яўген Іванавіч увогуле вельмі насыцярожана ставіўся да перамен, што адбыва-

ліся ў грамадска-палітычнай атмасфери краіны, тым больш дыскамфортна чуўся тут на сходзе, куды прыйшоў як член ЦК КПБ і дэпутат ВС СССР (і тое і другое — з вялікім стажам), і бачыў, што на яго ўвесь час зіркае з першага раду прадстаўнік ЦК, — сочыць за ім і напэўна спадзяеца, што Танк возьме слова і ўдарыць па гэтай шкоднай «кантысавецкай і антыкамуністычнай» акцыі. Спадзяванье яго было марнае: Яўген Іванавіч, па-моіму, і ў думках не меў браць удзел у спрэчках. затое сам ён, той прадстаўнік, некалькі разоў захопліваў трывалу і кляйміў ганьбай і саму акцыю і яе ініцыятараў. Нарэшце, бачачы, што вядучы сходу кепска спраўляеца з сітуацыяй, мікрофон узяў Васіль Быкаў і сказаў сваё важкае слова так, што «прадстаўнік» ужо больш не палез. Кароткім выступленнем падтрымаў стварэнне аргкамітэту БНФ і я — на страшнае нездавальненне цэкоўца: ну як жа — кіраўнік СП не за пазіцыю ЦК, а — за бунтароў. Зноў гаварылі Пазняк, Дубянецкі і нарэшце, аргкамітэт БНФ, у колькасці 32-х чалавек, быў створаны. На маю вялікую радасць, у яго ўвайшло аж 12 (адна трэць складу) пісьменнікаў, у тым ліку — два народныя: П. Панчанка, В. Быкаў. Быць з імі разам у адной кагорце — я лічыў за гонар. Між іншым, на некаторых сяброў аргкамітэту адразу ж пачаліся ганеніні на працы. Так А. Мальдзіс неўзабаве з аргкамітэту выйшаў: у АН, дзе ён працаваў, яму ультыматыўна заяўлі: не выйдзеш — выганім з Партыі. Пазіцыя партыйнага кіраўніцтва АН у сваю чаргу тлумачылася страхам перад ЦК КПБ, хоць, здавалася б, нікага страху не павінна было быць, бо ў адозве «Да грамадзян Беларусі», якую тады ж прыняў аргкамітэт, гаварылася, што БНФ «падтрымлівае распачатую лепшымі сіламі КПСС перабудову грамадства на прынцыпах дэмакратыі і гуманізму». Беларуская партыйная «эліта», відочна, да лепшых сіл КПСС сябе не залічала. Ну а без іроніі і папраўдзе — як чорт крыжа баялася іншага ў той самай адозве аргкамітэта: БНФ «выступае» супраць манаполіі ўлады бюрократычных сіл, «за рэальны суверэнітэт Беларусі», «за адраджэнне і дзяржаўнасць беларускай мовы». А вось гэта ўжо яе мэтай не было ніколі — у адрозненьне ад партыйнага кіраўніцтва Летувы, Латвіі, Эстоніі. Ніхто з партыйных правадыроў БССР, беларусаў паходжаньнем, не быў нацыянал-камуністам, як, напрыклад, летувіс А. Бразаўскас, для якога на першым месцы — Бацькаўшчына, Летува і летувісы, родная мова і культура, а тады ўжо — сацыялізм, камунізм, ці яшчэ што іншае, бо ўсе сацыяльна-эканамічныя сістэмы і палітычныя рэжымы раней ці пазней мяняюцца, а Бацькаўшчына — калі не стравіць яе мову — вечная, яна можа і павінна перажыць любую сістэму і любы рэжым. Нацыянал-камуністы гэта выдатна разумелі — у адрозненьне ад камуністаў-манкуртаў, камуністаў-запраданцаў, Іванаў без роду-племені.

Неўзабаве пасля стварэння аргкамітэта БНФ да мяне на кватэру, ужо вечарам, прыйшла група (чалавек 5-6) актыўістаў руху на чале з М. Ткачовым. Пасядзець за чаем адмовіліся: няма часу. Прыйшлі з просьбай: даць дазвол аргкамітэту зьбірацца і працаваць у Доме літаратара, мець там свой штаб («Танка прасіць — справа марная, усе надзеі на вас. Тым больш, што вы — член аргкамітэта.») Адказаў ні хвіліны не вагаючыся: «Пакуль не скінулі мяне з пасады ў Саюзе, я гэту магчымасць аргкамітэту гарантую.» Так і было. Амаль паўгода паседжаныні аргкамітэта прыйходзілі ў канферэнц-зале ДЛ, а штаб разъмяшчаўся ў 306 пакоі — у кабінцы літкансультанта А. Емельянова (аж пакуль міліцыя не ўзламала ноччу дзвёры гэтага пакою і не учыніла пагром). Колькі мне было выматана нерваў і папсавана крыві за гэты час — ведаю толькі я сам. Партыйныя органы (Райкам, Гаркам, ЦК) рапушча патрабавалі спыніць «зборышчы бэнэфаўцаў у будынку Саюза пісьменнікаў і забараніць выкарыстоўваць ім 306-ы пакой. Нейкі час я адбіваўся абяцаньнем: «скора ўжо, скора БНФ адсюль пераселіцца», але помнічы, што я сам член аргкамітэта, яны мне не верылі і наслі на Максіма Танка — старшыня ж усё-такі! Але старшыня і тут заставаўся асыцярожлівым. Найменш раз на тыдзень Яўген

Іванавіч прасіў мяне: «Ніл Сямёнаўіч, ну слухай, дружа, ну трэба ўжо з гэтым канчаць, ну звоняць жа і звоняць з ЦК, і з Гаркама! Скажы Емельянаву, хай гоніць гэтых візіцёраў преч! Чорт ведае ў што ператварылі Дом літаратара: цэлы дзень бегаюць нейкія патлатыя па лесьвіцы туды-сюды!.. Ужо на сценах знадворку пачалі лозунгі пісаць! Ну куды гэта варта? — заканчваў сваю тыраду Я. І. ужо ў вялікай злосыці. І яму я адказваў: «Скора ўжо, Я. І. скора. Емельянаў сказаў: скора». Выклікаю да сябе Алесі і кажу: «Заўтра на сакратарыяце буду цябе ўшчуваць, што не вызваляеш кабінет ад бэнэфаўцаў. І Яўген Іванавіч учыпе. Пагаджайся і кажы: скора ўжо, скора!»

На першым пасяджэнні аргкамітэту з маёй згоды прысутнічаў і сакратар Гаркама па Ѣдэалогіі П. Краўчанка (у блізкім будучым — першы Міністр Замежных Спраў незалежнай Беларусі). Гэта не ўсім спадабалася, але ў аргкамітэце было нямала членоў КПСС (тыя ж П. Панчанка, М. Ткачоў, М. Дубянецкі, У. Конан, А. Мальдзіс), і ніхто не пратэставаў. Былі і іншыя, не знаёмыя мне асобы — не з аргкамітэту. З. Пазняк адсуніцца. Веў пасяджэнне В. Быкаў. Адно з пытаньняў, што абмяркоўваліся, — аб назве руху, які мае быць усенародна шырокім. Запомніўся адзін вясёлы эпізод. Падскочыла з крэсла нейкая, як напісаў бы Адамчык, «мажная ў паясьніцы кабеціна» і запратэставала: «Но почему отречение? Почему народный фронт за перестройку вы хотите назвать «отречение»? Это не логично!» Нехта здагадаўся, на чым спатыкнулася «кабеціна», і патлумачыў: «Не «отречение», а «адраджэнне», ад слова «адраджацца». Помню, я сумна ўсьміхнуўся і сам сабе мовіў: «Ну, такія дамы забяспечаць нам адраджэнне і нашай мовы і нашай дзяржавы. Ой, забяспечаць!..»

На гэтым пасяджэнні я ўнёс прапанову замяніць у назве слова «фронт» якім-небудзь іншым, напрыклад, словам «рух», як у украінцаў. І горача даказваў чаму: у старэйшых узростам беларусаў, а гэта мільёны людзей, са словам «фронт» асачыруеца вайна і ўсе перажыцця імі жахі, пакуты, нягody, і яны гэтага слова не прымуць, а значыць, па сутнасці, не прымуць і самога руху, масава не падтрымаюць. Дзе фронт — там бітвы, кроў, съмерць, там — супрацьстаяньне і канфрантацыя; у Беларусі акцэнт на гэтым рабіць нельга, бо — пройгрышна, акцэнт павінен быць на «за», а не на «супраць». Трэба помніць пра менталітэт народа, калі мы хочам рух за адраджэнне зрабіць сапраўдным, далучыць да яго як мага больш сумленных людзей. Мы — не прыбалты, не летувісы і не латышы, — падкрэсліваў я ў сваім слове, — у нашага народа харектар зусім іншы, непараўнана больш памяркоўны і талерантны, калі хочаце — больш інтэрнацыяналісцкі, а палітычная сывядомасць — больш савецкая і камуністычная, чым у каго б то ні было на прасторах СССР. Так сталася ў сілу гістарычных умоў нашага існавання, і з гэтым абавязкова трэба лічыцца, распрацоўваючы тактыку разгортвання шырокага народнага руху за адраджэнне. У прыватнасці, у нас нельга адкрыта і з выклікам ставіць на антырускую карту — апрача шкоды руху гэта нічога не дасыць, у нас не такія адносіны да рускіх і да Расеі, як у прыбалтаў, значыць, да стратэгічнай мэты руху — да нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі — давядзеца ісці сваім шляхам і ён, напэўна, будзе больш доўгі і цяжкі, больш пакутны, чым у іншых народаў, бо ў нас нашмат далей і глыбей, чым у іншых, зайшла русіфікацыя і асіміляцыя, нашмат мацней і страшней забіта нацыянальная і гістарычная самасвядомасць.

На вялікі жаль, маю перасыярогу прысутнія сябры аргкамітэту, а найперш В. Быкаў, не прынялі і пастановілі пакінуць у назве руху слова «фронт». Кажу «на вялікі жаль», таму што і сёняня перакананы — гэта была драматычна памылка, далейшая хада падзей пацвердзіла гэта адназначна. «Фронт» масавым народным рухам не стаў, хоць яго заслугі ў дэмакратызацыі грамадства, у адраджэнні нацыянальна-

гістарычнай сімвалікі, у абароне беларускай мовы, нарэшце — у станаўленьні суверэннай незалежнай дзяржавы Рэспубліка Беларусь — бяспрэчныя.

Пра тое першае пасяджэнне аргкамітэту ўспамінае ў кнізе «Доўгая дарога да дому» В. Быкаў. На жаль, не маючы за мяжой дакументаваных матэрыялаў, паспадзяваўся на памяць і дапусціў крываўную для мяне памылку (не хачу думаць горш). Напісаў, што я выступіў супраць стварэння БНФ, ды яшчэ і «рашуча». Па якой жа гэта логіцы член аргкамітэту БНФ мог пайсьці супроць стварэння БНФ? Абсурд! Па нармальнай логіцы я заяўіў бы спачатку аб сваім выхадзе з аргкамітэту: але такой заявы не было, у аргкамітэце я заставаўся аж да яго самароспуску на Устаноўчым з'ездзе БНФ у чэрвені 1989-га. Чытач ужо зразумеў, што я «рашуча выступіў» не супроць стварэння народнага руху «Адраджэнне», а супроць слова «фронт» — усяго і толькі. Дык я і сёньня перакананы, што праўда была на майм баку, што слова «фронт» трэба было замяніць іншым, не такім «вяяўнічым». Абышліся ж без гэтага слова нашы суседзі — не толькі ўкраінцы («Рух»), але нават і палякі («Салідарнасць») і летувісы («Саюдзіс»), а ўжо з іх вяяўнічасцю ў змаганьні за сябе мы парадаўнаца не можам.

Трохі пазней, пры першай жа сустрэчы з Пазняком у ДЛ, я выказаў сваю засыяроту і Зянону Станіслававічу, але і ён са мной не пагадзіўся — адказаў мне штосьці накшталт таго, што мы пачынаем вялікае змаганье і нам патрэбен менавіта фронт. Мяне гэта, прызнаюся, моцна засмуціла, тым больш, калі я яшчэ і яшчэ раз прыгледзеўся да складу аргкамітэту. Мала сталых, дасьведчаных у грамадска-палітычных справах людзей, зусім мала выдатных дзеячаў навукі, аддаканы, культуры, і гэта на этапе, калі распрацоўваецца статут і праграма Руху. Мяне пачаў забіраць неспакой, што з такім слабым аргкамітэтам разгарнуць рух на ўсю рэспубліку справа не реальная, трэба яго неадкладна папоўніць новымі аўтарытэтнымі людзьмі, ператварыць у магутнае ідэалагічна-арганізацыйнае ядро, вакол якога пачне гуртавацца ўся больш-менш съядомая беларуская інтэлігенцыя. Іначай шырокі, масавы рух створаны не будзе — такі нацыянальна-вызваленчы рух арганізоўвае і разгортвае толькі інтэлігенцыя. Для гэтага, прыйшоў я да высновы, трэба склікаць адмысловую канферэнцыю. Параіўся з сакратарамі СП В. Зүёнкам і Б. Сачанкам — і яны мяне падтрымалі, як і многія іншыя аўтарытэтныя, перабудоўча настроеныя, літаратары, з якімі я меў гаворку. У выніку — ва ўсе творчыя саюзы і ў многія установы, такія, як Акадэмія Навук, Белдзяржуніверсітэт і інш., на імя іх кіраўнікоў быў пасланы ліст наступнага зъместу:

«Творчыя саюзы мастакоў, кінематографістаў і пісьменнікаў рэспублікі разам з рэдакцыяй штотыднёвіка «ЛіМ» зьяўляюцца заснавальнікамі гісторыка-асветніцкага таварыства «Мартыралог Беларусі». На тым жа сходзе 19 кастрычніка 1988 года намі ўтвораны аргкамітэт Народнага фронту за перабудову і адраджэнне грамадства на сацыялістычных асновах. Саюз пісьменнікаў БССР адчувае на сабе адказнасць за стан спраў у аргкамітэце і лёс руху наогул. На наш погляд, наспела патрэба ў правядзеньні канферэнцыі прадстаўнікоў творчых саюзаў, а таксама найбольш зацікаўленых прадпрыемстваў і ўстаноў, дзе былі б разгледжаны праекты Праграмы, Статута народнага руху, абмеркаваны альтэрнатыўныя прапановы па яго назве. Акрамя таго, ёсьць неабходнасць умацаваць аргкамітэт. На агульным сходзе СП БССР ужо выбрана група ўпайнаважаных на канферэнцыю, тэрмін правядзеньня якой будзе вызначаны ў рабочым парадку.

Праўленыне СП БССР просіць падтрымаць нашу ініцыятыву і выбраць на канферэнцыю па абмеркаванью дакументаў народнага руху сваіх прадстаўнікоў у колькасці 10—15 чалавек.

Першы сакратар праўленыня СП БССР Ніл Гілевіч

Канферэнцыя, на якую я ўскладаў такія вялікія спадзяваныні, не адбылася. Заду-

ма пацярпела поўны правал. Яе падтрымаў толькі адзін Саюз кінематаграфістаў (старшыня В. Нікіфараў). А больш ніхто, ніводзін Саюз, ніводная установа. Чаму, якая прычына — мне стала зразумела пасыля тэлефоннай размовы са старшынёй Саюза кампазітараў І. Лучанком. Павсаніў Ігар Міхайлавіч і — што называецца павесяліў: «Ніл Сямёновіч, прашу пррабачыць, але я з вашым лістом хадзіў да Пячэньніка, каб сказаў, што рабіць, бо мне самому разабрацца цяжка. І ведаецце, што сказаў Вялікій Андрэевіч? «Выкіньце гэту паперку ў кош». Чэснае слова! Не крыўдуйце, але супроць сакратара ЦК я пайсыці не магу».

Відаць, не адзін І. Лучанок насяцоў тады ў ЦК падпісаны мною ліст. З чыйго экземпляра былі зроблены там копіі — ужо не высьветліш (бо зроблены яны без прозвішча адрасата, каб не было бачна, хто прынёс).

* * *

Хацеў бы тут асобна запыніцца на двух эпізодах грамадска-палітычнага жыцця Беларусі, якія мелі месца напрадвесні 1989 года. Эпізоды рознага зъместу і мэтавана гакірунку, але яны зусім невыпадкова супалі ў часе, бо зъявіліся выявамі і съведчаньнем досьціць напружанага эмачыйнага стану грамадства. Інцыянаныя яны былі рознымі сацыяльна-палітычнымі сіламі і з рознымі задумамі, аднак жа іх зъвязвала між сабой аб'ектыўная логіка «хады падзеі», дыялектыка рэчаіснасці. Далускаю, што другі эпізод быў у нейкай меры інспіраваны ці падштурхнуты першым. Што за эпізоды?

Першы — гэта агромністы (40-тысячны?) мітынг мінчан і прыезджых на стадыёне «Дынаама», які адбыўся 19-га лютага. Мітынг быў арганізаваны старонынкамі дэмакратычных перамен — на абарону і падтрымку Перабудовы, у праграме якой беларусы-патрыёты на першае месца ставілі задачу нашага нацыянальнага адраджэння. Такога маштабнага «вечы» на беларускай зямлі бадай што яшчэ ніколі не было,— і яно зрабіла надзвычайнае ўражанье на ўсё жыхарства рэспублікі. Была выказана воля абуджанай грамады да актыўнай палітычнай дзеянасці пад сцягам Перабудовы — за дэмакратызацыю, за галоснасць, за поўную і канчатковую дэсталинізацыю грамадства, за наданыне беларускай мове статуса дзяржаўнай. І, зазначым — за «сацыялізм з чалавечым абліччам», што адмысловы падкрэсліў у сваёй прамове Зянон Пазняк.

Другі эпізод — прыезд у Беларусь і сустрэчы з грамадскасцю члена Палітбюро, сакратара ЦК КПСС В. А. Мядзведзея (27.2.—1.3.). На завяршэнні візіту госьць выступіў з вялікай прамовай на сходзе «прадстаўнікоў партыйных і грамадскіх арганізацый і працоўных калектываў рэспублікі» (слухаў ягоную прамову і я). Паказальная аднак, дэталь, што папярэдне сакратар ЦК КПСС запатрабаваў сустрэчы з вядомымі, аўтарытэтнымі дзеячамі беларускай мастацкай культуры, перш за ўсё — кіраунікамі творчых саюзаў. Старшыня СП Максім Танк па нейкай прычыне (не помнію) на сустрэчу прыйсці не змог, і «адтуль» было загадана зъявіцца мне і прыняць удзел у размове. «Аб чым вы будзеце гаварыць, якія просьбы і прапановы выказваць?» — пацікаўліся (ну а як жа! — член Палітбюро ЦК будзе слушаць!) «адтуль».— «Пра нашы праблемы і клопаты. Да зъяврэжэння рэжыму заклікаць не буду,— адказаў,— не хвалюйцесь».

І я сапраўды гаварыў пра нашы праблемы і клопаты. Дазволю сабе працытаваць інфармацыю з тыднёвіка «ЛіМ» за 3.3.1989. «Першы сакратар праўлення СП Беларусі Н. Гілевіч гаварыў аб неабходнасці таго, каб Саветы ўсіх узроўняў съмялей браўлі на сябе і больш пасылядоўна і настойліва вырашалі праблемы мовы, нацыянальнай культуры, экалогіі. Пісьменнік унёс прапанову вярнуць беларускім літаратурным часопісам іх ранейшыя аўтамы, скарочаныя гадоў пятнаццаць назад пад выглядам «часовай» меры...» Як процівага першаму сакратару СП выступіў на

сустрэчы былы першы сакратар СП І. Шамякін, гаварыў у асноўным пра Чарнобыль. Браў слова артыст М. Яроменка, скульптар З. Азгур, кінарэжысёр В. Дашук, мастак У. Стальмашонак, кампазітар І. Лучанок гаварылі пра свае прафесійныя клопаты. Пратагоністы нашага гаварылі — пра трагічнае становішча роднай мовы — не гаварылі.

* * *

Мае клопаты пра стварэнне Таварыства беларускай мовы былі крыху прытарможаны яшчэ адной неспадзянай акалічнасцю: пачалася падрыхтоўка да выбараў у Вярхоўны Савет СССР, назначаных на 26 сакавіка 1989 года. Першыя дэмакратычныя, дакладней — напалову дэмакратычныя выбары ў краіне! Напалову — бо разам з выбарамі па мажарытарнай сістэме былі і «выбары» (па сутнасці назначэнні ў дэпутаты) ад грамадскіх арганізацый. Напрыклад, ад пісьменьнікаў быў «выбраны» В. Быкаў, ад кампазітараў — І. Лучанок, ад прафсаюзаў — М. Захарэвіч, ад жаночых арганізацый рэспублікі — М. Карпенка і г. д. Восем устаноў Мінска вылучылі кандыдатам у дэпутаты мяне — па 563 тэртыяльных выбарчай акрузе. Вельмі скора я пашкадаваў, што даў згоду на гэта вылучэнне. Ужо на першых сустрэчах з выбаршчыкамі зразумеў, што мяне чакае параза. Дэмакратычныя выбары — гэта змаганне, бязылітаснае і брутальнае, на што я зусім не здольны, для перамогі патрэбна добра падабраная баявая каманда, а ў мяне яна была бездапаможная і бяздзейная. Людзі з каманды майго спаборніка на кожным сходзе актыўнічалі надзвычайна і стараліся мяне прынізіць, нават абразіць. («Сколько вам лет? Пятьдесят семь? И вам не стыдно лезть в Верховный Совет?» — крыві міну адзін. «Запомните и скажите всем: этого бюрократа нельзя пускать в Верховный Совет страны, вон его надо гнать, вон!» — пырскаў слюной ужо ў іншай зале другі).

Галоўная ж прычына паразы — мой беларускі патрыятызм, беларускія пункты маёй выбарчай праграмы і мяя беларуская мова на сустрэчах. У праграме значылася: «І нарэшце — аб тым, што мяне як літаратара турбавала на працягу ўсяго майго съядомага жыцця і турбуе сέньня. Гаворка — пра лёс беларускай мовы і культуры і пра брацтва народаў нашай краіны. Перакананы, што з інтэрнацыянальнай пазіцыяй ніяк не ідзе ў разрэз клопат пра разьвіцьцё беларускай нацыянальнай культуры і павышэнне статусу беларускай мовы ў нашай рэспубліцы. (...) Я моцна веру ў глыбокі прыродны і выхаваны жыццём інтэрнацыяналізм беларусаў, ён у сэрцах у нас і ён будзе трymаць нас на вышыні, вартай імя і славы народа. Але клапаціцца пра лёс нашай цудоўнай мовы ўсім нам, хто жыве ў рэспубліцы, трэба. Гэта справа і сумленняня і гонару кожнага. Што датычыць маіх канкрэтных планаў у гэтай галіне, то я даўно жыву ідэяй стварыць у нас Таварыства беларускай мовы імя Скарыны і цяпер намераны актыўна ўзяцца за яе ажыццяўленне. Упэўнены, што такое Таварыства будзе вельмі садзейнічаць працягненню беларускай мовы, выхаванню любові і павагі да яе, і таму, каб яна гучала ў нас наколькі інтывна, настолькі і дзяржаўна».

Так заканчвалася мяя праграма, з якою знаёмліся на ўчастках выбаршчыкі. Не сумняваюся, што гэтым я ў значнай меры «забяспечыў» сабе вынікі галасавання. Такое абяцаць мінчанам (рады, што выракліся беларушчыны, — а гэткіх бальшыні) і спадзявацца на перамогу — найініціатыўна і съмешна. Знайшоў пра што клапаціцца, недарэка! Гаварыў бы і сам «человеческім языком», а то... слухаць брыдка!.. Пазней я і падзяліўся гэтымі сумнымі думкамі ў адным з артыкулаў, іранічна падкросылішы: калі хто хоча ў Мінску выйграць на выбарах — па старайцеся мець спаборнікам беларускага пісьменніка, не намінальна беларускага, а душой і сэрцам.

Праз паўгода, у канцы лістапада В. Быкаў на старонках «Правды» і «ЛіМа» даў сваё тлумачэнне прычын мяёй паразы, залічыўшы мяне да тых, каму ўласцівы

«сацыяльны канфармізм, прыслужніцтва перад уладай», хто «дэмантруе палітычнае віхлянне паміж разылкам і ісцінай», да тых «надзеленых сумленьнем і розумам» мастакоў слова, каму не хапае «сілы характару, каб ва ўсіх выпрабаваньнях лёсу заставаца верным сабе, ісцініне і болей нікому». Такога страшнага ўдару ад самага блізага сябра, аднаверца і паплечніка я не толькі не чакаў, а і прысыніць не мог. Пачуцьцё крыўды і абурэння ўва мне праста не месыцілася. І хацелася ў гневе крыкнуць: «Так, я — не цвердакаменны бальшавік, напэўна, ішоў дзеся на кампрамісы, бо такі мечтаваў съветапогляд і перакананьне, бо вырас у сям'і камуніста-ідэаліста, але верным сабе заставаўся заўсёды, у самым галоўным верны — у служэнні Беларусі, беларускай ідэі, беларускай мове і культуры.»

Пры першай жа сустрэчы з Быковым (пасля нейкага сходу ў Доме літарата) я выказаў яму сваё абурэнне ягоным ікрымінаваньнем мне бог ведае якіх грахоў. «Дык гэта ты, мой найблізкі сябра, такой думкі пра мяне і маю грамадзянскую пазіцыю? Прабач, але ў такім разе я мушу сказаць: ты мне не судзя. І ты знаеш — чаму.» (Што я мечтаваў — Быкаў зразумеў).

Ясна, што пасля гэтага нашы сяброўскія ўзаемадносіны заставацца ранейшымі не маглі. Варожымі і непрыязнымі яны не сталі, бачыліся мы досьць часта, асабліва на пачатку 90-х, на мітынгах, на розных зьездах і сходах, іншы раз гутарылі, аднойчы нават я зядждаў да яго на кватэру (з міністрам Я. Вайтовічам), але вярнуцца да колішняга было ўжо немагчыма. Тым больш, што сітуацыю звышпастяхова скарысталі некаторыя нашы, так бы мовіць, агульныя знаёмыя, зацікаўленыя ў дыстанцыяваньні паміж Быковым і мною. Балюча перажыў я наш «расхэйдус», вельмі балюча. На маё перакананьне, гэтага не павінна было здарыцца, у нашым становішчы — гэта недазволеная раскоша. Няйнайачай як нейкае беларускае пракляцце бачылася мне і ў гэтым і ў іншых падобных выпадках. Вір цяжкіх і горкіх дум паспрабаваў тады ж, адразу, перавесыці ў больш-менш спакойнае рэчышча публіцыстычнага верша.

ПРА НАШУ ГОДНАСЦЬ

Што праўда,
То праўда —
Даўно гэта стала:
Віхляння — багата,
А годнасці — мала.

Багата юродства,
Блазнерства,
Крыўляння,
А мова народа —
На грані скананья.

Таму і цямнеем,
Чарнеем ад злосыці.
А ж хочацца нават
Ударыць кагосці.

Каго — зразумела,
Ды чорт яго знае,
Чым кончыцца можа
Адвага такая!

І што тады робім
У злосыці і скрусе
Мы — існыя родам
Сыны Беларусі?

Што робім?
А б'ём-дабіваем заўзята
Свайго
Не дабітага злыднямі
Брата.

У гэтым — і мужнасьць,
І мудрасыць,
І годнасьць.
І нашага гора-гібенъя
Нязводнасьць.

Невытлумачальны для мяне выпад Быкава адыграў тады і станоўчую ролю ў майм жыцьці — ён дапамог мне мабілізаваць сілу волі і неадкладна зрабіць рашучы крок, да якога рыхтаваўся даўно, але ўсё адкладваў і адкладваў. Праз чатыры дні пасля артыкула В. Быкава ў «ЛіМе» я, не пытаючы папярэдній згода ні ў ЦК, ні ў старшыні М. Танка, пакінуў пасаду першага сакратара СП БССР.

* * *

Але вернемся да выбараў у ВС СССР — у пачатак года. Пасобіў мне праваліца на тых выбарах і старшыня аргкамітэту БНФ З. Пазняк. Аднойчы зайшоў да мяне пляменынік і пытае: ці ведаеце вы, што на перадвыбарчых сходах гаворыць пра вас Пазняк? «Ніл Гілевіч — вядомы, паважаны пісьменынік, але ён камуніст, і я заклікаю вас не галасаваць за яго, а галасаваць за маладога і энергічнага... з якога будзе больш карысці» і г. д. Зноў засталося толькі горка ўсыміхнуща: якая дзіўная ідэялагічная зашоранасть! Хоць бы ўспомніў З. С., што свая родная маці — член КПСС! Куды ж мы з такой «кадравай палітыкай» зойдзем? Якімі ж крытэрыямі ў змаганьні за нацыянальна-дзяржаўнае адраджэнне Беларусі будзем кіравацца? Усіх прыналежных да партыі — пад адзін грэбень?..

Яшчэ за месяц ішоў кірху менш да выбараў я фактычна сышоў з дыстанцыі — ад разуменія марнасьці майго ўдзелу ў гэтым марафоне, ад пачуцця якога сышчэ не асьвядомленага расчараўаныня, ад нейкай гнеўнай горычы і маральнага дыскамфорту. Каб не палічылі выбаршчыкі за непавагу да іх — «кандыдат на сустрэчу не зьявіўся!» — я папрасіў схадзіць сваіх «давераных асоб» — паэтаў В. Зуёнка і Г. Дзымітрыева, гэта дазвалялася Палажэннем аб выбарах.

У разгар гэтай «перадвыбарчай кампаніі», з радасыцю, што маю аб'ектыўнае апраўданьне майго няўдзелу ў сустрэчах, паехаў у Москву на ўстаноўчую канферэнцыю Фонда славянскай пісьменнасьці і славянскіх культур. 11-га сакавіка быў выбраны Савет Фонду: яго старшынёй стаў акадэмік М. І. Талстой (унук Л. М. Талстога), сустаршыні — расіянін В. Р. Распушцін, украінец Б. І. Алейнік і беларус Н. С. Гілевіч. Якія надзеі ўскладаў на гэты Фонд, даўшы згоду працаваць у кіраўніцтве, і якія меў засыярогі? Надзея была адна: унутры такай паважнай арганізацыі сярод расійскай інтэлігенцыі ўдасца пашырыць разуменіне гістарычнай несправядлівасыці ў адносінах да беларускай мовы і выклікаць пачуцьцё спагады і падтрымкі. Думалася: браты-расіяне канешне ж зразумеюць нас і падтрымаюць! Не могуць не

зразумець! Усё ж такі славяне, кроўна блізкія родзічы, дый па іх жа перш за ўсё віне дайшта наша мова да такога занядаду, апнулася ў такім трагічным становішчы. Значыць, супольнымі сіламі цяпер, пад сцягам Перабудовы, паможам сястры Беларусі акрыяць духам і зъберагчы сваю самабытнасць! А засцярога была такая: ці не тоіца ў гэтай ідэі Фонда старая-стара, хітрая-хітрая тэндэнцыя зыліцца трох «рускіх плямён» (іменна плямён, а не народаў!) у адно, размываньня этнічна-культурнай самасці украінцаў і беларусаў, паглынання дзвюх моў — украінскай і беларускай — трэцюю мовай — расійскай. Вельмі хутка пераканаюся, што канешне ж іменна так яно і задумвалася. І наўных ілюзій быць не павінна.

У канцы траўня ў Маскве сабраўся Зыезд народных дэпутатаў СССР — з мэтаю абмеркаваць і вызначыць будучы статус, а значыць і лёс вялікай імперыі, паколькі адкладаць гэта надалей ужо было немагчыма. За працай Зыезду я сачыў — і па тэлевізары, і па друку — штодзённа і з моцна ўзбуджанай цікавасцю: як будзе трактавацца пытаньне аб статусе моў саюзных рэспублік і да якой высновы ў выпіку Зыезд прыйдзе? Як і можна было чакаць, найбольш грунтоўна, дасьведчана і востра аб моўнай праблеме гаварылі дэпутаты-пісьменнікі... Не рускія, вядома, а «нацыяналы». Кіргіз Ч. Айтматаў, украінец Б. Алейнік, малдаванін І. Друцэ, латыш Я. Петэрс, каракалпак Т. Каіпбергенаў... З усімі імі я быў знаёмы асабіста, і цяпер чытаў і перачытваў іх прамовы з пачуццём брацкай салідарнасці, удзячнасці і захаплення. «Ай жа і малайцы хлопцы, ну малайцы! — кричаў сам сабе ад радасці.— Якую праўду-матку «рэжуць» на ўсю краіну!» Чынгіз Айтматаў прысьвяціў пытаньням мовы і нацыянальных узаемаадносін палавіну выступлення. «...Мовы карэнных народаў саюзных рэспублік павінны функцыянуваць у якасці дзяржаўных» — катэгарычна патрабуе знакаміты Айтматаў. Успомнілася, як усяго год з гакам назад у Маскве на пленуме праўлення СП СССР Чынгіз Тарэкулавіч спрабаваў пераканаць мяне, каб я адступіў ад гэтага самага патрабавання, якое цяпер выстаўляе ён. Выдатна! Значыць, час робіць сваю справу. І вельмі хутка! Руская мова, сказаў далей Айтматаў, «не павінна выцясняць іншыя, побач існуючыя мовы карэнных народаў. У гэтай сувязі неабходна ўсвядоміць, што кожны народ да той пары народ, пакуль ён валодае ўласнай мовай, і ў гэтым — яго культурная суверэннасць. І як толькі па тых ці іншых прычынах ён пазбаўляецца магчымасці ўжываць і культиваваць сваю мову, ён перастае быць тым, кім ён быў і павінен быць». Барыс Алейнік выступіў, па-першае, супроць права бацькоў выбіраць мову навучанья для сваіх дзяцей: «На Украіне і ў Беларусі... у некаторых гарадах праста няма з чаго выбіраць — беларускія і ўкраінскія школы цалкам адсутнічаюць»; па-другое — супроць наданьня ў саюзных рэспубліках статуса дзяржаўнай і рускай мове — наройні з мовамі карэннага тытульнага насельніцтва нацыі; па-трэцяе, заклікаў Палітбюро ЦК і Урад СССР «пакараць тых чыноўнікаў, асабліва на месцах, якія ярасна супраціўляюцца перабудове ў сферы міжнацыянальных узаемаадносін, перасьледуюць, скажам прама, члену Таварыства украінскай мовы імя Тараса Рыгоравіча Шаўчэнкі». Так з прамовы Алейніка я — і ўся краіна, і ўесь свет — даведаліся, што нават члены культурна-асветніцкай арганізацыі перасьледуюцца. За што? За любоў і пашану да роднае мовы! Значыць, гэта чакае і нашае ТБМ, якое мы толькі ствараем? Ці Палітбюро дасыць каманду — «не чапаць»?

Вельмі рэзка выступіў у абарону нацыянальных моў Іон Друцэ, з якім мяне пазнаёміў у Маскве А. Адамовіч — і мы крыху на гэту тэму пагаварылі з ім. «Старожытныя іудзеі ўстанавілі, што самым слабым, балючым і далікатным месцам любога народа ёсьць яго мова, г. зн. той масток, ад якога наш зямны пачатак пераходзіць у духоўны. І, вядома ж, наш клопат пра мову дыктуеца перш за ўсё тым, што жывое ніяк не можа зымрыцца са сваёй съмерцю.» І далей: «Сапраўды, для выратаванья нацыянальных моў трэба ўжыць дзяржаўны механізм. Сёння іншы

сродак не дапаможа. А абвяшчэнне абедзвюх моў роўна дзяржаўныі — гэта азначае «привет вашей бабушке». Гэта азначае, на «трасянцы» гаварылі, на «трасянцы» і будзем гаварыць».

Яшчэ далей пайшоў у сваім процістаянні імпершавініскай палітыцы Крамлі Янез Петэрс. «Але тое, што ў Расіі яшчэ горш, не можа служыць суцяшэннем для латышоў, літоўцаў і эстонцаў... Навошта нас парабановаць з менш разывітымі рэгіёнамі? Парабаноўвайце нас з Фінляндыйяй, Швецыяй, Нарвегіяй, Даніяй. І калі мы не хочам, каб разывіваліся антырускія, антылатышскія, антылітоўскія, антыэстонскія, антыяўрэйскія... настроі, давайце сапраўды правядзэм перабудову і па пытаннях міжнацыянальных адносін і статуса саюзной рэспублікі як суверэннай дзяржавы». І далей: «У выніку Лютаўскай і Каstryчніцкай рэвалюцыі 1917 года Латвія, Летувіа і Эстонія здабылі нацыянальную дзяржаўнасць. У 1940 годзе Сталін і яго эмісары Вышынскі, Дэканозаў, Жданаў, каты народаў, у тым ліку і рускага народа, нам абяцалі сацыялістычнае шчасце. Аказалася, што гэта была прымітывная і грубая сталінска-гітлеравская змова аб разъмеркаванні сфер уплыву.» З прамовы Петэрса я зразумеў, што ў Прыбалтыцы перабудоўчыя настроі зусім наблізіліся да практичных патрабаванняў і дзеяньняў, і што, відавочна, размовамі справа не абыдзенца, напэуна, трэба чакаць у бліжэйшы час вялікіх падзеяў.

Так выступілі на Зыездзе народных дэпутатаў СССР кіргіз, украінец, малдаванін, латыш... Ну, а як жа выступіў беларус — прадстаўнік рэспублікі, у якой мова каўрэннага народа знаходзіцца ў найбольш бядотным становішчы? А ніяк! Беларус слова не ўзяў. Беларусу сказаць няма-чаго, няма патрэбы. У Беларусі — усё ў парадку, усё добра. Народныя ад Беларусі, не толькі жанчыны, але і мужчыны прыехалі ў Маскву, у Крэмль па апельсіны — як прыязджалі дэпутаты-цёткі на сесію Вярхоўнага Савета БССР у Мінск, — ладавалі экзатычнымі пладамі авоські і, шчасливыя, вярталіся дадому. Абурэнне маё, мушу прызнацца, было вялікае. Чаму прамаўчалі нашы? Чаму не сказаў, як нам баліць душа ад несправядлівасці, ад прыгнёту, ад здзеку? Пра гэта я досыць іранічна сказаў у друку, чым, як неўзабаве пераканаюся, вельмі раззлаваў некаторых наших «нардэпай».

Вось калі я пашкадаваў, што не прайшоў у дэпутаты Вярхоўнага Савета СССР. А ўжо ж бы дабіўся, каб мне слова далі. А калі б не далі — дык беларускі народ ведаў бы: нашаму слова не далі. Як гэта кажуць, запішам для гісторыі.

* * *

З прадвесння ўшчыльнную заняўся стварэннем ТБМ, падрыхтоўкай да першага Устаноўчага зыєзда Таварыства. Згода ЦК КПБ на гэта была дадзена лёгка — і не дзіва: аналагічна Таварыства на Украіне ўжо было афіцыйна зарэгістравана і пачало дзеяніцаць. Прыклад ёсьць! — значыць і мы можам пайсьці на такую саступку «нацыяналістам». Ды і Крэмль, несумненна, не пярэчыў, там ужо ў такіх таварыствах небяспекі не бачылі. Што належала перш за ўсё зрабіць — самае неабходнае? Распрацаваць статут Таварыства і арганізаціаць па ўсёй Беларусі, у гарадах і гарадскіх пасёлках, першасныя суполкі ТБМ, якія выберуць дэлегатаў на Устаноўчы зыезд. У працы над статутам актыўны ўдзел прымалі пісьменнікі і навукоўцы (Б. Сачанка, П. Садоўскі, Г. Цыхун, З. Санько і інш.). Па дзяржаўна-партыйнай завядзеніцце дзеля паважнасці, арганізацыямі-заснавальнікамі ТБМ афіцыйна запісаны: Саюз пісьменнікаў Беларусі, Міністэрства адукацыі, Міністэрства культуры, Інстытут мовазнаўства АН, Інстытут літаратуры АН, Фонд культуры, Дзяржтэлерадыё, Таварыства «Радзіма», Таварыства Дружбы і культурных сувязяў з заграніцай. У пачатку чэрвеня рэспубліканскія газеты апубліковалі проект Статута ТБМ. Найбольш цешылі тыя раздзелы і параграфы, у якіх гаварылася пра самыя важныя мэты і задачы Таварыства. «3. ТБМ — масавая арганізацыя, якая першаступеннай задачай

мае адраджэнье ў духоўным жыцьці народа беларускай мовы і праз яе ўсёй нацыянальнай культуры...» «6.Лічыць абавязкам праводзіць грунтоўную растлумачальную і прапагандысцкую работу, настойліва фарміраваць грамадскую думку з тым, каб усе жыхары рэспублікі зразумелі жыцьцёвую неабходнасць наданняя беларускай мове статуса дзяржаўнай мовы БССР». «10. Адной са сваіх галоўных мэт таварыства лічыць адраджэнье ў Беларусі... нацыянальнай асьветы і сістэмы нацыянальнай школы ўсіх тыпаў і забеспячэнье ўмоў для бесперапыннай адукацыі на беларускай мове».

27 чэрвеня адбыўся Устаноўчы зъезд Таварыства. (Цікавая дэталь: днём раней, 26-га, закончыўся Устаноўчы зъезд БНФ). Праз дзень у газетах была апублікована — пад назвай «Адраджэнне роднага слова» — інфармацыя БелТА аб рабоце Зъезда, у якой гаварылася: «Прадстаўнікі практична ўсіх раёнаў рэспублікі канкрэтна і зацікаўлена абмяркоўвалі магчымыя шляхі ўключэнья на самай дэмакратычнай аснове ў свой рух мільёнаў людзей, усіх, хто жадае не проста захаваньня роднага слова, якое за гады культу асобы і застою аказалася на мяжы знікнення, але і яго сапраўднага адраджэння». І далей: «Удзельнікі зъезда горача падтрымалі выказаную ў дакладзе старшыні аргамітэта, першага сакратара Саюза пісьменнікаў рэспублікі Ніла Гілевіча прапанову аб разгортванні шырокага пропагандысцкага і арганізаторскага руху за наданьне беларускай мове статуса дзяржаўнай». Помню той незабыўны момент, калі прагучала гэтая пропанова. Што рабілася ў зале — якія грымелі вонескі, доўжыліся авацыі, выгукаліся воклічы! Я глядзеў на ўзбуджаных, ахопленых энтузізмам людзей і адчуваў, што магу не стрымаць сълёз. Дык вось жа яна, Беларусь! Вось яна — жывая, сапраўдная, непераможная! Вось як выбухова яна заяўляе пра сваю любоў да роднага слова, пра сваю вернасць яму, пра сваё святое права надаць яму дзяржаўную моц!..

Выпадкова (само па сабе, нікто не арганізоўваў прамоўцаў), але ж і зусім не выпадкова (па волі Божай) слова на зъездзе ўзялі не толькі вядомыя літаратары, філолагі, гісторыкі, настаўнікі,— гэта і чакалася,— але палымяна выступілі і рабочыя (П. Зымітрук, У. Шушкевіч) і аж два ксяндзы (У. Чарняўскі і Я. Матусевіч).

У выбраную на зъездзе Раду ТБМ увайшло 58 чалавек (па недагляду — цотны лік). Сярод іх такія відныя постаці нацыянальнай літаратуры і культуры, навукі і адукацыі, як Я. Брыль, Р. Гарэцкі, В. Шаранговіч, У Калеснік, А. Мальдзіс, Ф. Янкоўскі, Г. Бураўкін, Б. Сачанка, А. Лойка, С. Законьнікаў, Г. Цыхун, З. Санько, А. Падлужны, П. Садоўскі, А. Каўка, М. Купава, А. Клышка, А. Грыцкевіч, Л. Лыч, В. Маслюк, А. Белакоз, міністры А. Бутэвіч, Я. Вайтовіч, М. Дзямчук, сакратар сталічнага ГК КПБ П. Краўчанка. Дзяякоўчы апошняму ТБМ неўзабаве атрымала досьць прыстойнае памяшканье, у якім размяшчаецца да гэтага часу. У будучым, на наступных зъездах (1991, 1993, 1995) у такім магутным складзе рада ТБМ ужо ніколі не выбіралася. Чаму? Гэтamu спрычыніліся важныя перамены ў грамадска-палітычным жыцьці краіны. Прыняцце Закона аб мовах, дэмакратычныя выбары ў Вярхоўны Савет рэспублікі, абвяшчэнне незалежнасці Беларусі, развал СССР, фактычнае ліквідацыя камуністычнага рэжыму, рэзкае ўзмацненне працэса дэмакратызацыі і беларусізацыі — усё гэта аддзягвала многіх выдатных дзеячаў ад ТБМ, вымушаючы іх засяродзіцца на значных і адказных участках дзяржаватворчасці (напрыклад, у пастаянных камісіях Вярхоўнага Савета, у Міністэрствах і выдавецтвах, у палітычных партыях). Спадарожнічала гэтamu ўсьведамленыне (на жаль, заўчаснае), што наконт беларускай мовы пытаныне ў прынцыпе вырашана: яна заканадаўча замацавана ў якасці дзяржаўнай і шчаслівы лёс надалей ёй забяспечаны. Змагацца за яе дзяржаўны статус ужо няма патрэбы, і Таварыства можа заняцца іншымі, больш прыватнымі проблемамі.

На ўстаноўчым зъездзе, апрача статута ТБМ, былі прыняты і некаторыя іншыя

дакументы, у прыватнасці «Зварот да грамадзян Беларускай ССР, да беларусаў, якія жывуць за межамі рэспублікі, да ўсіх прыхільнікаў беларускага слова». У звароце гаварылася: «Горача заклікаем з разуменінем і адчуваючым гістарычнай адказнасці паставіцца да катастрафічнага становішча беларускай мовы ў Беларусі — падтрымаць шматлікія пралановы грамадскасці *аб неадкладным наданні ёй дзяржаўнага статуса ў рэспубліцы*». І такі ж палымяны заклік уступаць у Таварыства, усюды ствараць яго суполкі, растворачваць яго мэты і задачы, і вядома ж — сваім асабістым прыкладам — заахвочваць, «каб беларуская мова ў будзень і съягта гучала ва ўсіх сферах нашага жыцця».

Як жа хацелася верыць, што гэтыя слова будуць пачутыя, што яны дойдуць да сэрцаў мільёнаў і што водгукам на іх будзе вялікае абуджэнне сумлення і волі народа — волі будаваць сваю свабодную сувэрэнную Бацькаўшчыну!..

28 верасня ТБМ як грамадская арганізацыя было зацверджана Прэзідымам Вярхоўнага Савета БССР (Тады была такая практика). Не гледзячы на мой грунтуюны даклад, зацвярджэнне прашло без анікага энтузіазму — наадварот, з пэўнай насыцярожанасцю і паблажлівасцю: маўляў, ну што ж, зацвердзім, але... глядзіце, каб уся праца Таварыства ішла ў рамках закона, адпавядала Канстытуцыі, не падагравала нацыяналізму.

Гэта была апошняя крапка ў працэсе афармлення арганізацыі. ТБМ тым часам разгарнула актыўную дзейнасць. У гарадах і пасёлках, пры навучальных установах і на прадпрыемствах пачалі ўзынікаць першасныя суполкі, якім належала аб'яднацца ў гарадскі і раённыя арганізацыі (пазней былі створаны і абласныя). На Радзе быў выбраны намеснік старшыні ТБМ (ім стаў настаўнік Я. Цумараў) і рабочы сакратарыят, былі зацверджаны кіраунікі камісій. Кожная з камісій распрацавала канкрэтную праграму дзейнасці, хоць за працу далёка не ўсе з іх узяліся аднолькава энтузіастычна. Найбольш плённа з самага пачатку і ў наступныя гады працавалі камісіі: выдавецкая, тэрміналагічная, па ўдасканаленіні правапісу, па сувязях з сучаснікамі за межамі рэспублікі, па тапанімі. Амаль не разгарнулі працы — ні на пачатку, ні пасыля — камісіі па культуры мовы, па зрокавым і гукавым афармленыні жыццёвага асяроддзя, па моўных скарбах народа. Недастаткова актыўна працавала галоўная, у мім разуменіні, камісія — арганізацыйна-пропагандысцкая. У выніку — толькі на палавіне тэрыторыі рэспублікі былі створаны суполкі ТБМ, ды і з тых, што меліся, многія існавалі намінальна, бо фактычна бяздзейнічалі. Дзеля справядлівасці трэба сказаць, што і арганізоўваць на перыферый суполкі было нейманверна цяжка — у многіх раёнах партыйнае кірауніцтва не толькі не спрыяла і не падтрымлівала гэты рух, але перашкаджала, не дазваляла яго разгортваць (як пазней у 1990—1991, сабаціравала выкананыне Закона аб мовах і распрацаванай на яго аснове Праграмы ажыццяўлення ў рэспубліцы Закона аб мовах).

Увогуле, мушу сказаць, што за гады працы ў ТБМ я пераканаўся яшчэ больш у адной сваёй даўняй думцы пра беларускую творчую інтэлігенцыю — пісьменнікаў, мастакоў, музыкаў, артыстаў: у бальшыні сваёй — безініцыятыўныя і ляютныя ў тым, што датычыць не асабістых, а грамадскіх інтарэсаў. За трывунай, на сходах, на з'ездах, на канферэнцыях і г. д.— гавораць голасна і нават палымяна, і крытыкуюць, і заклікаюць, і разумна разважаюць, а як дойдзе да канкрэтнай практичнай справы — дзе што дзяжалася? Дзе той пафас і палымянасць, тая напорыстасць і моц духу?..

У сакавіку 1990 года пачаў выходзіць, з перыядычнасцю — адзін раз у месяц, бюлетэнь ТБМ «Наша слова». Грошы на яго выданье велікадушна знайшоў Савет Міністраў (дзякуючы падтрымцы намесніка старшыні СМ Н. М. Мазай і міністра культуры А. Бутэвіча). Гэта было немалое дасягненне — свой орган друку. Рэдактарам бюлетэня на першай пары быў старшыня Таварыства, «рабілі нумар» прак-

тычна Г. Тумаш, А. Траяноўскі, З. Санько, Н. Гілевіч. Сакратаром рэдакцыі і адказным за выпуск быў нястомны руплівец Г. Тумаш.

* * *

У канцы лета таго, 1989-га года адбылася яшчэ адна нязначная, прыватнага парадку ў майм жыцьці падзея, аб якой варта ўспомніць для больш дакладнага разумення майго тагачаснага душэўнага стану: я зняў сваю кандыдатуру са спіску прэтэндэнтаў на званыне члена-карэспандэнта АН БССР. Многія ўгаворвалі мяне не рабіць гэтага, што я маю рэальныя шанцы перамагчы канкурэнтаў, (а іх было чацвёра, усе мае добрыя знаёмыя), але я папрасіў маю кандыдатуру зняць. Чаму? Бо адбыўся спадман. Яшчэ вясной мне пазваніў прэзідэнт акадэміі У. П. Платонаў, што ў іх ёсьць намер вылучыць мяне на чарговых выбараў у членкоры,— маўляў, як я на гэта гляджу. Я адказаў: дзякую, гляджу добра і пагаджуся, але з адной умовай: па спецыяльнасці не літаратуразнаўства, а літаратура. «Я так і разумею,— адказаў Уладзімір Пятровіч,— як калісці Максіма Танка. Я скажу сакратару аддзялення Навуменку, каб афармлялі іменна па літаратуры» «Пусыцілі» мяне, аднак, па літаратуразнаўству. Спаборніцаць і — хочаш не хочаш — псаваць адносіны з блізкім сябрам і калегам па кафедры А. Лойкам — найбольш верагодным з прэтэндэнтаў — мне не хацелася. І, здаецца, добра зрабіў. Як і меркавалася, членкорам быў выбраны Алег Антонавіч, То і дзякаваць Богу.

28-га лістапада завяршылася мая кар'ера літаратурнага чыноўніка ў СП БССР. У поўным сэнсе слова — «бразнуй дзьвярыма». Цалкам неспадзянавана для ўсіх — і для пісьменнікаў, і для старшыні СП Максіма Танка, і для ЦК (а гэта ўжо амаль хуліганства, бо пасада — наменклатурная, і ад яе самавольна не вызываюцца, абавязкова патрабуеца ўзгадненне). Зрабіў я гэта на чарговым пленуме Праўлення, выйшаў на трыбуну, прачытаў заяву «Прашу вызваліць...» і сеў. Зала — анямела. У сяго-таго ў прэзідыме аж сківіца адвісла. Прадстаўнік ЦК пабег званіць начальнству: як быць? ЧП! Першы схамянуўся агаломшаны Яўген Іванавіч і пачаў угаворваць, каб я адмовіўся ад заявы,— маўляў, гэта несур'ёзна, выбіраў цябе зъезд — зъезд і вызваліць... Запярэчылі і іншыя, зашумела зала. Я ўзяў слова яшчэ раз: можаце не вызываць, але з заўтрашняга дня на працу я выходзіць не буду, я здымай з сябе гэтыя абавязкі; тым больш, што мяне выбралі старшынёй ТБМ, а там неймаверна шмат работы... Тады з аўтарытэтным словам звярнуўся да аўдыторыі Я. Брыль: «Ну што — ён на ўсё жыцьцё наняўся? Дзевяць гадоў адслужыў — мала? Прапаную ставіць на галасаваныне і просьбу задаволіць.» Так і сталася. Бывай, кантора!..

За тыдні трывала гэтага, прадчуваючы разьвітаныне з «канторай», рашыў схадзіць да Пімена Панчанкі — найбольш блізкага мне духам і харектарам творчасці з усіх сучасных паэтаў. Схадзіць, каб, так бы мовіць, трохі паспавядыцца, шчыра, даверліва пагутарыць — аб тым, што набалела. Вось што запісаў у сваім дзённіку Пімен Емельянавіч пра гэты мой візіт да яго: «8-га лістапада прыйшоў Ніл Гілевіч. Зоя і я праседзелі з ім за святочным сталом больш чатырох гадзін. Мне было цікава (здаецца, і яму). Я думаў, што ён даўно зъездзіў у ААН (ЗША). Аказваецца, ён не ездзіў: яму не прапанавалі. Нехта на яго накапаў, як нацыяналіста № 1. І, як быццам, КДБ яго не пускае. Недарэчнасць!» (Польмія, 1998, № 9). Помню здзіўленыне і абурэнье Панчанкі, калі я сказаў яму пра гэта. Як жа так?! — ніяк не мог паверыць П. Е. А вось так! Членамі беларускай дэлегацыі на сесіях ААН пабывалі бадай не менш як трыццаць пісьменнікаў. І не толькі ваяўніча ідэйным членам КПСС аказалі давер ЦК і КДБ, але і некаторым беспартыйным літаратарам (А. Адамовічу, Р. Барадуліну). А мне — не! Ни членства ў партыі, ні пасада — нічога не значаць, калі да цябе недавер *Там*. Калі там ведаюць, што ты нізацці і нідзе не паступішся ў галоўным — у вернасці Беларусі, беларускаму слову, беларускай праўдзе.

Між іншым, на гэту тэму прамахнуўся са сваім прагнозам вядомы выдавец М. Дубянецкі. У сваім дзёньніку «Трэба рызыкаваць» (запіс за 8.І.1982) г.) ён харектарызуе склад выдавецкага Савета, у якім 29 чалавек, з іх — 19 пісьменьнікаў. З гэтых 19-ці — 14 членоў КПСС, якіх Дубянецкі іранічна называе «дваранскай» групай, або групай «першародных» (у адрозненіне ад «не поўных савецкіх двараў» — В. Быкова, Я. Брыля, А. Адамовіча, Р. Барадуліна і далучанага да іх члена КПСС А. Сабалеўскага). Дык вось аўтар дзёньніка піша, што некаторыя з іх, у тым ліку Н. Гілевіч, «яшчэ не «прадстаўлялі» сваю рэспубліку на сесіях генеральнай Асамблеі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Але ж ававязкова не сёньня-заўтра Палітбюро ЦК КПСС зацвердзіць іх на гэту ролю...» Прамахнуўся, паўтараю, Міхал Фёдаравіч. У наступныя гады Палітбюро зацвердзіла дэлегатамі на сесію ААН А. Адамовіча, В. Адамчыка, Р. Барадуліна, В. Зүёнка, апошнім, у 1990 годзе — А. Мальдзіса. Н. Гілевічу такі гонар не дастаўся, бо, сказала Ніна Іванаўна, «ты гаворыш тое, што думаеш, а не тое, што ім трэба».

Уражаны быў Панчанка не толькі сюжэтам пра ААН. Не менш здзівіла яго і яшчэ адно накладзене на мяне спагнаньне за нацыяналізм. Ён даведаўся ад мяне, што за 9 гадоў працы на пасадзе першага сакратара СП я ні разу не быў выбраны не толькі ў ЦК, як мой папярэднік, але і ні ў абкам, і ні ў гаркам і нават у райкам КПБ. (Нядайна адзін стары сябар па радыё «Свабода» і ў газете «Вячэрні Мінск» запальна-пераканана абвясціў, нібыта я быў кандыдатам у члены ЦК КПБ і таму не мог напісаць дысідэнцкі «Сказ пра Лысую гару». Хлусьня, ды яшчэ і подлая! Ну, калі б я фігілярыў так, як ён, дык, напэўна, мяне б выбралі — калі б не ў ЦК, дык хоць у які з гэтых ніжэйшых «камаў». Але дзякаваць Богу — не заслужыў. Так што — трохі магу і паганарыпца).

Доўгая, шчырая гутарка з Піменам Емельянавічам яшчэ раз пераканала мяне ў думцы: якая шчасльвая магла б быць Беларусь, маючи такіх паэтаў, калі б не ліханядоля наша! Ну, але і ўсё адно дзякаваць Богу, што такія паэты, як Панчанка, ёсьць, бо без іх Беларусі было б яшчэ цяжэй, яшчэ горш.

Але хачу забегчы на трэй гады наперад і расказаць адну цікавую і паказальную, звязаную з гэтым лістом, гісторыю. У пачатку 1992-га у будынак ЦК КПБ на К. Маркса зьбіраўся перасяліцца ВС Беларусі. З кабінетаў выкідаваліся розныя цэкоўскія паперы, у якіх са смакам рыліся некаторыя дэпутаты ВС. Адзін з іх (С. Навумчык) знайшоў там і копію падпісанага мной ліста і нядоўга думаючы праз карэспандэнта газеты «Коммерсант» абвясціў, што знайдзены «доносы члена Президиума ВС РБ и одновременно белорусского писателя на своих товарищей по перу». З ліку пісьменьнікаў у Прэзідымуме ВС быў адзін я — значыць, гэта пра мяне. Вось так! И ні больш, ні менш. Які «данос» знайшоў дэпутат Навумчык — чытач пабачыў. Публікацыю ў «Коммерсанте» адзін з маіх «сяброў», былы сакратароў СП, размножыў і загадаў сваёй сакратарцы адправіць поштай па канкрэтных пісьменьніцкіх адресах. Маўляў, глядзіце, калегі, хто кіраваў Саюзам: аўтар даносаў у ЦК!

Абурэнню майму не было мяжы. Я паклікаў Навумчыка да сябе ў кабінет і спытаў — з металам у голасе, вядома: — «Якія вы знайшлі ў ЦК мае даносы на пісьменьнікаў, пакажыце?» Ён зьбегаў (Камісія, у якой ён працаваў, была побач) і прынёс... копію (без адрасату) майго ліста-запрашэння ўзяць удзел у канферэнцыі наконт БНФ. «І ўсё?» — пытаяю. — «Яшчэ ёсьць падпісаны вамі ліст на узнагароду Пімена Панчанкі...» Прызнаюся: хацелася абысыціся моцным-моцным слоўцам, але стрымаўся і сказаў: «Дык вось паслушайце, малады чалавек, і запомніце. Вы злосна напаклёнічалі на мяне. Ні ў адным архіве не толькі ў Мінску, але ў цэльм съвеце вы не знайдзецце нават і маленькай запіскі, нават двух радкоў, якія можна кваліфі-

каваць як данос,— таму што іх няма і не было ў прыродзе, таму што іх і не магло быць, я падкressыльваю: і не магло быць! Два гады назад я пісаў у «Звяздзе»: «Магу съмела глядзець людзям у вочы». Так, магу. І ганаруся гэтым. А таму: калі вы публічна, праз друк, не папросіце ў мяне прабачэння — я з трывуны Вярхоўнага Савета выкрыю вас як паклёніка».

Зразумеў наколькі гэтага сур'ёзна і папрасіў. Праўда, не спецыяльным лістом у газету, а ў адным са сваіх чарговых артыкулаў. Пры гэтым дадаў і пра мой ліст-хадайніцтва наконт узнагароджання Пімена Панчанкі... Калі б ён гэтага не зрабіў — то ў «Народнай газеце» паявіўся б мой невялікі артыкул пад называй «Пра даносы, пра ворагаў і пра сумленыне», які ўжо быў у чарнавым варыянце падрыхтаваны. Ну і з трывуны ВС расказаў бы. Каб — на ўсю Беларусь. Каб ведалі. А як іначай ад гнояснага паклёнупа бараніцца?..

Так я адчуў (на ўласнай скурье) вельмі трывожныя сімптомы новай, «дэмакратычнай» маралі. Пасыля, ва ўсе наступныя гады, і наслушаюся і начытаюся гэтага ці падобнага столькі, што іншы раз ад расчараўання, ад агіды, ад абурэння хадзелася выць воўкам. Добра, што поруч заўсёды была Ніна Іванаўна — верны друг і самахварная абаронца, яе мудрыя развагі суцішалі боль і супакойвалі. Як яна ўмела падтримаць мяне ў такіх сітуацыях!..